АЛЕСЬ АДАМОВІЧ

Vixi

kamunikat
Беларуская Інтэрнэт-Бібліятэка

Адамовіч Алесь

Vixi

Скончаныя разьдзелы незавершанай кнігі

*VIXI **

Скончаныя разьдзелы незавершанай кнігі

... я жыву апошні раз.
Ганна Ахматава

** Пражыта (лац.).*

Дзеля разьбегу

1943 год, перадасеньнія дажджы прыбілі летнюю суш, зжылі прыдарожную гразюку з пажоўклай травы, але сьпёка вярнулася, я ляжу ля дарогі, локцяжі падціснуўшы вінтоўку, з боку Казловіч вядуць палонных немца і ўласаўца (ва ўласаўца мундзір жаўцейшы за нямецкі, мусіць, з запасаў вугорскай або чэхаславацкай арміі), бабы з нашае Ерукаўшчыны выбягаюць на дарогу, сустракаючы і праводзячы палонных ня так злыж, як горкім галашэньнем: «Дзе ж твае вочы? А маці недзе свае праплакала па такім сыночку!» Русявы прыгажун-ула савец воч не ўздымае, твар лго то бялее, то чырванее. Немец маленькі, нягеглы, у акулярах, спалохана, але і цікаўна пазірае на ўзброеных людзей; жах канца, асуджанасьці яшчэ не ахапіў яго. Па той бок дарогі, дзе ідуць яны, даўгі шэраг узгоркаў-магіл, чатыры зь іх сьвежыя, колькі дзён таму мы пахавалі тут сваіх хлопцаў.

Вось-вось пачнецца «блякада», грознае слова гэтае ўжо лунае ў паветры, акружэньне, блякіроўку партызанскіх вёсак і лясоў немцы звычайна прымяркоўваюць да дажынак. (Для мяне потым

сьцёрты газэтны выраз «бітва за ўраджай» заўсёды поўніўся жорсткімі згадкажі.)

Гляджу ўсьлед нашым ворагам, што асуджана аддаляюцца, і раптам падумалася: калі б зьявіўся зараз нехта і прапанаваў мне, які пражыў шаснаццаць гадоў: «Хочаш яшчэ два тыдні? Гарантаваныя. Бесклапотныя. Як ты жыў у сваёй Глушы чатыры гады назад. Ну а затым, сам ведаеш, давядзецца плаціць, памерці».

Я не сьпяшаўся згаджацца. Але ж і ня гнаў таго Некага. Падлічваў, выгадваў. Я ўжо навучыўся зазіраць у сябе, юнацкая рэфлексія была добра падагрэтая чытаньнем Талстога, вечным зьдзіўленьнем: т а к, т а к, т а к, м е н а в і т а т а к, калі ў яго вычытваў сваё. «Дык гэта ж я, а не Мікалайка Ірценьеў раптоўна азіраўся (Талстога тады яшчэ не было, г. зн. не чытаў), каб засьпець сьвет не падрыхтаваны, які ён ёсьць, існуе, калі я на яго не гляджу!» А калі агаломшыла ў засадзе ля вёскі Ўсьцярхі, як звонам (не, калом), па галаве аўтаматная кулька, што саскрэбла скуру і жмут валасоў на макаўцы (затое зімовую шапку ў шмацьцё!), я зьдзіўіўся: «Хто гэта мяне палкай па галаве?» — выявілася, што амаль даслоўна думаў і Андрэй Балконскі на Аўстэрліцкім полі, дзе яго параніла. (Потым пра гэта я ўзгадаў і зноў зьдзіўіўся[1].)

Так што я ўжо ўмеў у сябе зазіраць, пытаць у сябе і сабе ж адказваць. Вось чаму і не прагнаў прэч таго Некага зь ягонай, як на цяперашні лад, дзікай прапановай. Але паводле настрою таго лета 1943 году такою яна не здавалася: два тыдні — ды гэта ж цэлае жыцьцё, калі ўжо заўтра ад цябе, магчыма, толькі і застанецца, што ўзгорачак вунь там ля дарогі! Пакапаўшыся ў сабе, зазірнуўшы глыбей, я адказаў: «Два тыдні — не. Але на месяц, на чатыры тыдні — так, згодзен!» І быццам быў нават рады, што, пахаўрусаваўшыся, моцна выгадаў: падвоіў тэрмін свайго жыцьця.

Днямі хірургу, які замахваўся на маё тленнае цела ў імя таго, каб падоўжыць ягонае існаваньне яшчэ гадоў на 5-10, я адказаў: 5 або 10 пад пытаньнем для мяне куды менш важныя (патрэбныя), чым адзін год, але без

такое рызыкі: яшчэ некалькі завершаных разьдзелаў няскончанай кнігі ўсё ж зраблю.

5 сакавіка 1993 г.

1 Пераправерыў па "Вайне і міры", там: "Как бы со всего размаха крепкою палкой кто-то из ближайших солдат, как ему показалось, ударил его в голову".

Людзі, якія пішуць успаміны аб пражытым, па сутнасьці, «трансплянтуюць» свой мозаг у нечую чарпную каробку, сваё сэрца ў нечую грудную клетку. (А чаму ня быць і такому вызначэньню літаратуры, у адпаведнасьці з навукова-мэдычным прагрэсам?)

У адной з паездак, калі вучоныя, пісьменьнікі, адрываючыся ад трыбуны шумных, яшчэ гарбачоўскіх, дэпутацкіх зьездаў, выправіліся ў іншыя краіны («Лётай, пакуль можаш хадзіць!»), каб сумесна з учарашнімі супраціўнікамі шукаць

«формулу згоды» — на гэты раз у зацалаваным акіянам амэрыканскім курортным гарадку Ньюпарт высьвятлялі тэму сучаснага Апакаліпсіса, — сустрэў я яе, Сыльвію Клер. Як завуць яе, даведаўся пазьней; спачатку, калі абедалі ў студэнцкай сталоўцы, кінулася ў вочы белавалосая дзяўчына з выразам нейкага бесьперапыннага захапленьня на твары. Амэрыканкі наогул здаваліся мне такімі: увесь час нечаму радыя, усьміхаюцца, але гэтая была асаблівая.

Мой сябра-філёзаф, якому перад тым зрабілі ў ФРГ сур-

'ёзную апэрацыю на сэрцы, першы даведаўся і нам аб'явіў, што ў Сыльвіі Клер — сэрца сямнаццацігадовага хлопца, што загінуў у аўтамабільнай аварыі. І па праву «таксама сардэчніка» ён цалкам завалодаў увагай новай нашай знаёмай, стаў яе як бы распарадчыкам, пасярэднікам паміж ёю і намі.

Слухаючы і ня чуючы даклады, выступленьні аб пагрозе ўсім нам глябальнай небясьпекі, — я не-не дый гляну на белавалосую жыцьцярадасную дзеўчынёху з сэрцам маладога хлопца, якога ўжо няма. У сьвядомасьці маёй сытуацыя ніяк не магла набыць устойлівасьць, раўнавагу. Дык жыве яна ці жыве ён? Дапаўняючы адно аднаго, жывуць?..

А недзе ёсьць бацькі памерлага, ці знаёмыя яны з Сыльвіяй (распытаць бы, але няёмка), сустракаюцца? Хоць бы па тэлефоне.

"*— Як ты, дзетка, як пачуваесься?*

— Дзякуй, мама, добра. Зьбіралася ісьці ва ўнівэрсытэт.

— Не забываеш лекі прымаць? Цябе глядзяць лекары акуратна?

— Не турбуйцеся, мама, я ўжо й ня помню...

Спахапілася: ня помню, што жыву сэрцам вашага хлопчыка?

— Дзякую, я так шчыра ўдзячная!"

І ўявілася: маці таго, што загінуў, прыяжджае, прыходзіць да дзяўчыны, гамонка аб усім, аб прадметах, далёкіх, староньніх, але думкі, але жаданьне ў маці: д а з в о л ь, д ач у ш к а, паслухаць я г о !

Сьвятая і страшная хвіліна: прыпаўшы. да чужых грудзей, маці слухае жывое сэрца памерлага сынаі

Справы любоўныя, справы сардэчныя Сыльвіі Клер: пра што гамоняць яны сам-насам з хлопцам, што аддаў ёй, не ў пераносным сэнсе слова, а ў прамым — сваё сэрца? Жыві маім сэрцам, любі маім сэрцам, Сыльвія!..

Гаворкі з чужым сэрцам у сваіх грудзях — гэта па-новаму цікава. Ну а ў мяне — старое як сьвет: размова з уласным сэрцам. Менавіта такая пара «прыступіла» (як скажа беларус) і да мяне. Больш як год мінула...

5 красавіка 1993 г.

1. З-ПАД КРОПЕЛЬНІЦЫ

Канец 1991-га—першая палова 1992-га.

Уначы з 20 на 21 сьнежня, калі здарылася гэта, было поўнае зацьменьне месяца. Апроч таго — потым даведаўся — афіцыйна я дата нараджэньня І. В. Сталіна. (А ён жа прычым? Ды не прычым.)

Дыягназ 7-й клінічнай бальніцы г. Масквы: «ІБС, востры трансмуральны інфаркт міякард а ў пярэдне-сэптальнай, бакавой і вяршковай частцы ЛЖ з разьвіцьцём хранічнай анэўрызмы».

З маёй запісной кніжкі[2]:

«23-25 сьнежня 91 г. Адбылося. Самае сур'ёзнае ў маёй мэд. карце. «Вялікі», «абшырны», «з ускладненьнямі» — тут у лекараў правіла рэзаць праўдуматку ў вочы хвораму. Што да мяне — робяць правільна. Жыцьцё маё, ці што, так ішло: у 16-ць маглі забіць дый пазьней падстаўляўся, але пражыты я ажно за 60 лічу падарункам. Чаго скавытаць? Апроч таго, мабыць, я з тых, хто сябе ня дужа высока ацэньваў. Ажыцьцявіўся, на кольк і быў запраграмаваны, крых у больш, крых у менш — ужо ня мае значэньня.

Вось і спакойна ўсё ўспрыняў, а з боку — дык і легкадумна. У чалавека ням а абавязку нарадзіцца. Але памерці — абавязак кожнага. Вось і памры.

... Дзіўныя сны ў гэтым стане. Колькі начэй адзін і той жа: выцягваю, выцягваю з паўтрызьненьня нейкую праўду... для кабінэту Гайдара. А сёньня чамусьці ўсю ноч забаўляўся стылістычнай іроніяй з прозьвіпгчам Бурбуліса (чытаў у сьне нейкі цікавы нарыс іншаземца).

З гэтым паміраюць? Наўрад. Павінны нейкія больш вечныя тэмы, пытаньні абступіць. Вырашыў — папраўлюся.

25.12.91.

Стала лепш — захацелася яшчэ пажыць. Не, не эканомней, гэта навошта, а вось больш разумна і с к а н ц э н т р а в а н а. Н а чым толькі, куды плыць?

26.12.

Добра быць запісной кніжкай Бога! — думка вылецела аднекуль са сну.

28.12.

Прачытаў у «Независимой газете», як сваё; увогуле банальнасьць, але калі нядаўна (5 дзён таму) з гэтым згаджаўся не як з цытатай, але як з фактам, падзеяй — гэта іншае: «Каб жыць па-чалавечы, трэба згадзіцца са сьмерцю і перастаць яе баяцца».

Талстой кажа, што сьмерць страшная, калі ня так пражыў. Дык што: не баісься — значыць, пражыў разумна? А колькі, што проста спальваюць сваё жыцьцё, аддаюць яго за задавальненьне выпіць нешта сьпіртам пахкае? дык што — прамой залежнасьЦі няма. Проста ня

трэба пераацэньваць сябе, і будзеш ставіцца да гэтае падзеі спакайней.

29.12

Гляджу на сьнежны дзень за вакном. Утульнасьць. Ты тут, а гэта — там. Сьмерць што — таксама такая ўтульнасьць? Ты ўжо тут, а ўсё — яшчэ там. Так. Пра гэта Лермантаў марыў: (каб) «вздымалась тих о грудь»... Але калі адсюль туды (глядзець) усьлед — хваля, яка я як мага глыбей пранікнуўшы — калі (з громам) адыходзяць куміры мільёнаў ці (нехта), наадварот, ціха, але помныя (успамінаемыя) стагодзьдзі — ці ня та к накатваецца (намываецца) дарога мі ж жыцьцё м і сьмерцю, акенца, дзірка ў скале (прабіваецца), пячорны я хады? Старажытны я ўжо праклал і (такую дарогу, яка я зьвязвае, хады), для іх кожн ы памерлы быў поўны значнасьці, а не асобны я абраныя[3]. Ну, здарылася б гэта ўжо некальк і дзён назад — завіхрэньне пачуцьцяў у нейкі м коле людзей, а далей — быццам нічога і ня здарылася, быццам ты жывеш і далей, але цішэй, ня так прыкметна, ня гэтак гучна, і вось тут і пачынаецца зьнікненьне: з памяЦі людзей, з адносін іх, са справаў. Вось тут і высьвятляецца: жы ў ці ня жыў, як і сьлед пакіну ў і ці пакінуў?

Таму так хоча чалавек напісаць на чым хочаш, хоць на НЛА: «Тут быў Вася!»

30.12.91 г.

Гэта Бог мяне выратаваў. Ад здрады. Няхай нават часовай. (Амаль як усе кароцічы, шт о бягуць.) Краіна сьлізганула ў прорву, а ты паплыў бы вывучаць Азію. На шмат месяцаў[4]. Самых рызыкоўны х і страшных. Калі мільёны ахопленыя жахам. Не магу забыць, як нават Рыжоў, сьветлы, разумны, растлумачыў мне безнадзейнасьць сытуацыі, а таму, маўляў, згадзіўся «прыняць Парыж». І не адчувае — аргумэнты накшталт таго, што маці хворая ўсё роўна безнадзейна — таму і пакідаю. Бласлаўляю, дзякую свайму сэрцу — за тое, што адмовілася качаць кроў здрадніка. Японцы маюць рацыю: важна ня як жыў, а як памёр. Мог усё пражытае жыцьцё загадзіць.

... Шчасьлівай дарогі, «Асоба»[5]. А кітайскую сьцяну,

Вялікую, усё роўна шкада. Ну, і шкадуй дома, разам з усімі, каму падзецца ням а куды. Расхлёбваць спаўна за ўсю 70-гадовую зграю нягоднікаў і злачынцаў, бязьмежна вінаватых перад гэтым няшчасным народам.

31.12.91 г.

Ляж у з інфарктам, гляджу ў тэлевізар на тых, што ідуць па вуліцы напярэдадні 1992 г., і шкада не сябе, а іх. Госпадзе, што чакае гэтых людзей?

3.1.92 г.

Так, жыў я апошнія гады мітынгамі, зьездамі, а ўсё ж, калі пачуў пра пуч, — першае, пра што падумаў: ня скончыў аповесьць! І вось стукнуў інфаркт, усё на краі, пра што падумаў: добра, што скончыў аповесьць.[6]

4.1.1992 г.

Доктар Лена Аляксандраўна шчыра паведаміла:

«Інфарк т вялікі, вельм і вялік і і н а ўсю глыбін ю сьценкі»... Левы жалудачак. Утрымаўся на плыні, мабыць, дзякуючы ўсё ж мужыцкай прыродзе. Але ў любы момант... Што ж, і тут я, пэўна, ад дзядоў-мужыкоў пераняў: Бог даў, Бог узяў! Спакойны да непрыстойнасьці. Колькасна я яшчэ мог бы нешта зрабіць, а якасна — наўрад. Гэта трэба яшчэ гадоў 7-10 у запасе. Ніхто ня дасьць. Ну, што ж, дзякуй і за 64 гады. 64 - 16 = 48. Вось як і падарунак хлапчуку, што зьбіраўся стаць паэтам, верыў у нейкае сваё назначэньне. Кулі чамусьці вакол галавы віліся: і ў першай сытуацыі (на пасту ля Незнані), і ў засадзе ля Ўсьцерхаў, калі чыркнула па чэрапе —

«Нехта» яшчэ гадаў-прыкідваў: а можа, прыбраць яго? Вырашыў пакінуць. Можа, таму, а можа, па натуры — але жыў я, радуючыся самой гэтай магчымасьці — жыць. І пераважна нічога не баяўся. І ў часы Страху. Таксама пашанцавала.

Так што распараджайцеся мною, як лічыце патрэбным. І нават скавытаць ня буду, што хацеў бы камусьці (ёсьць каму) памагчы выжыць у гэты цяжк і час. Сапраўды хачу. Многім. Але гэта не аргумэнт перад вечнасьцю.

6.1.92 г.(з 5 на 6-га).

Ноч на Каляды ў бальніцы № 7 жахліва я была.

Паміраў чалавек. Калісьці (уласная) літаратура (і вайна) падказалі мне: непрыгожы чалавек, як і памірае! Што б ні казала аб тым сусьветнае мастацтва, як бы ні гераізавала (сьмерць) тысяч ы гадоў.

Бедная мая мама, да жах у ў вачах баялас я неахайнасьці сьмерці, і ёй давялося прайсьці праз гэта.

Пасьля таго я асабліва забаяўся сьмерці працяглай. І як (жаданая) магчымасьць — нават калі на 5, на 10 гадоў раней — імгненная. Была «рэпэтыцыя» ў акадэмічнай гасьцініцы гадоў 8 таму: хутк а ўстаў, Каб пайсьці ў туалет, і... знайшоў сябе на падлозе з выбітым пальцам і разьбітым ілбом. Вось бы так! І ўсё! Яка я розьніца — калі? Што значаць гады перад вечнасьцю? А гэта менавіта вяртаньне ў вечнасьць.

...Пасыпаліся «шасьцідзясятнікі», і часьцей за ўсё інфарк т — Каракін, Бурцін, Акуджава, Баткін, не зьлічыць. Ня з зайздрасьцю (да ацалелых) і нават безь зьдзіўленьня: спасьцігае гэта толькі адну палавіну шасьцідзясятнікаў, той бок, дзе «абстрэл асабліва інтэнсіўны», ці што. Вунь і Бондараў, Праскурын, А.Іваноў і г.д. таго ж пакаленьня. Ну, у іх нэрвы з дроту, як у сталінскіх членаў палітбюро. І наогул у чл. палітбюро.

У «Сов. писателе» мая доўгапакутніца — кніга:

«Мы — шасьцідзясятнікі». Назваў, як чуў. М. б., выйдзе.

У «Дне» прачытаў, праханаўскім: «нянавісьць Адамовіча», маўляў, патойбочная, нешта ў гэтым родзе.

Ян ы гэта хочуць называць нянавісьцю (і ў лістах з лаянкай), тое, што нас спальвала, што шасьцідзясятнікаў (гэтых) рабіла тым, хто яны ёсьць, былі. І менавіта сталі ў 80-я дражджамі працэсу ў краіне, як і пераламаў хаду гісторыі, што вось-вось магла скончыцца. Ды не, не нянавісьць рухала і рухае. Іншы я пачуцьці. Зусім-зусім іншыя. Ну, ды пра гэта што!..

... У.Бандарэнка адразу пасьля пучу маліў шасьцідзясятнікаў (у тым жа «Дне»): вы сваю справу зрабілі — адыдзіце! Затым Цыпк о гэтак жа ўгаворваў дэмакратаў: дзякуй і адыдзіце!

Што ж, адыходзім. Ну а што гэтак — выбачайце.

7.1.92 г.

Што ж ня пішаш пра тое, што ніхто побач з табой ня быў сапраўды шчасьлівым? І ты сам таксама. Але ўсё па тваёй віне. Цябе любілі. А ты? У цябе было яшчэ нешта, што адцясьняла іх, а ў іх? Кампэнсаваў «сардэчную недастатковасьць» чым? Сваёй літаратурай, справамі вонкавымі (гэтыя апошнія 10 гадоў), але вось надышоў час, і хочацца ва ўсіх папрасіць прабачэньня. За тое, што так цяжк а ім было побач са мной. ІПкадаваць усіх і любіць — розны я рэчы. Іх шкадаваў, а любіў — сябе? І яшчэ — свабоду сваю. Вышэй за ўсё. Нават ад любові свабоду.

8.1.92 г.

Па «Свободе» зноў Кароціч. І брыдка, і сорамна. Вось так было б. (Калі б я паплыў.)

...У Глушу! У Глушу! У Глушу!

Рыжоў — у Парыж, Філынын — у Аўстрыю, а ты — у сьмерць. Усе дэзэртыры. Не, вярнуцц а і даць апошні бой — «заўтра бой!» — як зьбіраўся Сахараў. Калі і паміраць, дык вось так.

...Перавезьл і мяне ў Цэнтральную клініку. Сяджу з апаратам, хаджу, сплю, як паўлаўскі сабака.

А толькі што (13.1.92 г., у 18.30) пазваніў Гарбачоў. Падбадзёрваў я яго. На стале ў мяне ляжыць пачаты артыкул: пра тое, што на ш развал, як ні цяжка, выратаваў сьвет і нас ад немінучай катастрофы, ад зрыву ў нікуды і назаўжды. І гэта зьвязан а напрасткі зь дзеяньням і (і бязьдзеяньнем) чалавека, зь які м я толькі што гаварыў. Я яму параіў усьміхацца. Празь яго спрацаваў інстынкт самазахаваньня чалавецтва. Празь яго. А астатняе, яго недзе правата або неправата — якое гэта будзе мець значэньне?

...Абмяняліся камплімэнтамі з Гарбачовым. Ён: — Вы занадта спальвалі сябе.

— Ня вам гэта казаць, Міхаіл Сяргеевіч!

16.1.92 г.

Званіў Ю. Рыжоў. Да таго — Яўлінскі, Акуджава, Чарнічэнка, ну і, вядома, Быкаў. Усе (яны) мой стан успрымаюць усур'ёз. Адзіны, хто ня надта за мяне перажывае, — гэта Адамовіч, ён, той самы, каторы Алесь.

Учора — па-філязофску-фаталістычна, а стала

лягчэй — быццам і ня г э т а адбылося са мной. Дактары проста ў лоб лупяцьпраўд у і зьдзіўляюцца: ён што, не разумее?!

17.1.92 г.

Канстытуцыйны суд вырубіў указ Ельцына аб стварэньні новага «НКВД». Монстра. Я яго абазваў так, здаецца, першы. Пазванілі з «Эхо Москвы» (Чаркізаў), як толькі абнародавалі Ўказ па тэліку. Я і сказаў: монстар, трэба пайсьці паглядзець, ці не ўзабраўся Фэлікс на свой п'едэстал? І вось пацьвердзілі тую нашу акцыю скідваньня (ідала на Лубянскай плошчы). Не, а шкада адыходзіць, усё-ткі шасьцідзясятнікі, які х так угаворваюць «пайсьці», (яшчэ) здольныя вожык а запусьціць Сыстэме, што ўсё не адыходзіць канчаткова.

... Аб'явіўся Кісынджэр у Маскве. Мусіць, забыўся, што прайграў мне бутэльку віскі: а партыя ж зьнікла!

Нейк забыўся, што ўсяго толькі 8-9 гадоў да 2000 году і мог бы дацягнуць. Вось бы, а! Ажно 6,5 млрд. шчасьліўчыкаў змогуць сказаць, што апынуліся на скрыжаваньні тысячагодзьдзяў. Да наступнага вунь колькі яшчэ чакаць многім пакаленьням! Праўда Пятрэнкі: выбух энэргіі на такіх скрыжаваньнях (стагодзьдзяў) заўсёды велізарны. А тым болын — тысячагодзьдзяў. Ну але добра, чаго захацеў.

25.1.92 г.

Цімафееў-Расоўскі: мэта жыцьц я — каб, калі давядзецца паміраць, не было б сорамна. Так? Ну а табе? У тым і рэч, што гэта іншым відно. Але і тваё самаадчуваньне тут «прычым»: сорамна ці ня сорамна — табе. Што ж, зазірай у сябе, самы час.

26.1.92 г.

Амэрыканскі фільм: герой кінуўся наўздагон... А ты ўжо не пабяжыш! А ты ўжо тое і тое — не. Гэта і ёсьць старэць, паміраць?

Год назад любіў гаварыць [думаў, што гэта (яшчэ) не ўсур'ёз]: «Пакуль можа ш хадзіць — езьдзі». Пакуль можаш. Цані ж тое, шт о яшчэ можаш. Напрыклад, за сталом. І вось правай рукой, нагой — можаш. Трапіш у такую бальніцу, адшукаюць такое ў цябе! Зьлева сасуды галавы благія. Значыць (пад

пагрозай), права я рука, нага... А таму сэрца — гэта паратунак. Раз — і вечнасьць.

28.1.92 г.

Здаецца, Падзея адкладваецца. Цяпер будзе цяжэ й быць філёзафам-фаталістам. Зноў спакуса ўсё магчы, усяго хацець — жыць.

... Нешта я стаў болын сэнтымэнтальным за гэтыя дні, сьлёзы блізкія на любое дабро (калі раптам на экране), але і болын сьмяшлівым, збоку хто пачуў бы — гэта што, што за гэтым?

29.1.92 г.

«З-пад кропельніцы»[7] (ня ведаю, як назавуць артыкул у «Мегополисе») напісаў на зыходзе першага месяца вылежваньня ў бальніцы. Дзіўна, вось выходжу ў лес (у парк), іду, і ня так, як у 79-м (таксама пасьля чаканьн я блізкага канца), калі нюхаў суччa, галіны пасабачы, а тут думкі вакол таго, што не да мяне адносіны мае, не прамы я — а што там, у артыкуле. Вунь як стаў жыць «справай», а не жыцьцём. Магчыма, таму і не спужаўся блізкае Падзеі. Ну, ня з р о б і ш яшчэ нешта. Дык ужо ж зрабіў сёе-тое. Гэта ня «клейкі я лісточкі». Што, у гэтым адказ?

30.1.92 г.

У сталоўцы (я ўжо ў санаторыі ім я Герцэна) бачачы старых, хворых, падумаў: як адносяцца людзі у камэрах сьмяротнікаў адзін да аднаго? Лепш, чым у агульнай жытц ы (дзе таксама сьмяротнікі, але не ўсьведамляюць гэтага штохвіліны), ці горш? У чым розьніца? Там усе ў адным становішчы, толькі тэрмін розны. Але ня могуць за кошт другіх уратавацца, адтэрмінаваць. Тут тыя ж сьмяротнікі, але гэтая магчымасьць ёсьць. Ну, і ня помняць, што сьмяротнікі. А каб помніць? М. б., лепш і дабрэй былі б да такіх жа асуджаных.

1.2.92 г.

Я гэта ведаў тэарэтычна: чым далей чалавек ад сьмерці, яко й (ужо) крануўся, тым болып баіцца гэтае Падзеі. Пачынае баяцца. «Сындром Качагуры» — наш партызан, контрразьведчык, як і ўражваў храбрасьцю, халоднай рызыкай, гуляў сваім жыцьцём, часам без патрэбы. Праваліўся пад лёд, захварэў на сухоты, і як і ж

гэта быў варты жалю чалавек пасьля вайны: ні пра што ня мог гаварыць, адно пра сваю хваробу. Не захварэць бы на гэтую хваробу, гэты сындром.

... Глядзіш, як на марсіян, на ўсіх, хто можа бегчы, танцаваць, па лесьвіцы ўзыходзіць. Але калі нават так: галава засталася, гэта твае ногі, твой бег і танец — сядай за стол!

2.2.92 г.

Дзіўна, але сны зусім спакойныя, не зьвязаныя аніяк з тым, што адбылося. Калі «матэрыялістычна» тлумачыць — ціск вельмі нізкі: 100/75. Ну а псыхалягічна — мала думаю пра Падзею, нават калі і запісваю штодня, то нейк збоку: «Паўлаў працуе!..»

2.2.92 г.

Цікава, калі б я зараз быў інтэрнаваны (перамаглі праханавы-янаевы), Ці здарылася б г э т а с а мной? Ці не да таго было б?

2.2.92 г.

Калі памірала мама, я ляжаў у той жа бальніцы паверхам ніжэй з кровазьліцьцём у страўніку, а яна ня ведала («У Сашы грып»), ня надта верыла, што грып, праз боль свой фізычны нешта па-мацярынску ўгадвала, але была і крыўда: «Дзе Адамовічы?» (Не «мае сыны», а Адамовічы.) Зразумела яна т а м, што ёй хлусілі дзеля яе ж «спакою», як яна мяне сустрэне? Ні разу за хваробу яна мне не прысьнілася (не, здаецца, днямі было), а раней сьнілася часта. У сувязі з падзеямі майго дамашняга жыцьця. А тут — не. Ці не чакае? Яшчэ не чакае?

... Тут, у санаторыі, сэрца цягне на вельмі нізкі ціск: 100/75, увесь час галавакружэньне і тупое адчуваньне пад пахай. У горадзе гэтага не было. Ну што ж, тым болын трэба сядзець за сталом. Гэта ж можаш.

... Артыкул у «М.-Э.» зноў пра ядзерны я справы, напісаны да т а г о, як Ельцы н выступіў з сваёй ініцыятывай, у ім я якра з заклікаў да такой ініцыятывы (надрукаваны будзе п а с ь л я ўжо яго паездкі на Захад), напісаны дзякуючы бальніцы? Г. зн. дзякуючы хваробе. Чаму аддаў бы перавагу? Не, не скажу, што артыкулу: (добра б) без хваробы, але з артыкулам. Як сказала, пэўна, даруючы, Вера: «Ён любіць толькі малако і сваю

літаратуру». Што, болып за само жыцьцё? Ці «літаратура» і ёсьць маё жыцьцё ?

2.2.92 г.

Стаў сьлязьлівы на дабро — фільмы глядзець не магу, нават дурныя.

4.2.92 г.

Раптам скеміў: спакойныя сны ў т а к і м становішчы тлумачацца проста: мышц а сэрца працуе слаба, сасуды мозгу не перапоўненыя крывёй, а значыць, і снамі, трызьненьнем. І нават якія ёсьць сны, заштрыхаваныя, слаба праяўленыя. 300 мэтраў — і ціск падае да 100 ці 95 (а было за 140 і вышэй). Затое ночы спакойныя. Што ж, гэта памагае па-філязофску чакаць, будзе ці ня будзе Падзея. І калі будзе.

4.2.92 г.

Бацьк а Герцэна: «Вось мне 76 гадоў, а я ўпершыню паміраю».

Я не скажу так. Гэта ўжо трэці (раз), калі я ведаў (што вось яна, сьмерць!). Ды не, у вайну было ня менш пяЦі выпадкаў, калі (да сьмерці) не 4 крокі, а паўкрока было. Значыць, у 7-ы, 8-ы раз. Ну, і ў 79-м. Не апынуўся б у бальніцы, дзе памірала мама, 2,5 літры крыві ў страўніку мяне даканалі б. І тут мама (вось гэтак) выратавала.

Вось чаму я так стаўлюся да Падзеі. Таму?

5.2.92 г.

Упарта залятае сінічка (вось ужо 4-ы раз за 15 хвілін) у мой пакой. І да майго ложк а ўсё, Хаця рэшткі абеду на століку ў другім канц ы пакоя. Ну, што хочаш мне паведаміць? Што чакаюць мяне недзе там? Ведаю і безь цябе. Не, буду лічыць, што гэта падарунак мне, покліч да жыцьця.

7.2.92 г.

Увайшоў зноў у працу (эсэ пра тры дні пучу), і зноў цана жыцьц я павысілася. Раней я пачынаў пабойвацца самалётаў, але толькі датуль, калі аповесьць пісалася. Заканчваў — і гэтае пачуцьцё зьнікала. Ну а сёньня сытуацыя пасьляінфарктная і ўсё зьмешана. Але ранейшыя паводзіны і тут праяўляюцца. Хочацца скончыць — хочацца жыць.

11.2.92 г.

Усё, што я змог зрабіць, ужо зрабіў, што ўзяць ад жыцьц я змог (я!) — узяў, як і ж сэнс трымацца за яго, калі сэрца ў цябе раепалавінена, як шабельным ударам (лекары, лябаранты ня тояць, які х маштабаў паражэньне). Каб потым адбылася тая самая падзея, але ў вартым жалю выглядзе — навошта гэта?

Праўда, ёсьць некальк і чалавек, дзеля які х варта б жыць. Але потым на іх жа ляж а твая немач і с о р а м с ь м е р ц і. Ну, а 2000-ы год? Усё ж шкада, што не дацягнуў. Гэта амаль як з-за Месяца на Зямл ю зірнуць, заляцеўшы туды, — чаго таксама хацелася.

... Бунін пра сэрца: «няма (яму) роўнага ва ўсім створаным па таямнічасьці і тонкасьці». І думка: што будзе зь ім «праз сэкунду»...

З маім менавіта так і было: радасьць жыцьця, ра нішня я бадзёрасьць і раптам... У пот кінула, загу-улі рукі, і ты ўжо на краі. І нават Хаця і жывы, гэтак шмат для цябе (ужо) забаронена. Узяць і пабегчы...

12.2.92 г.

Ну і што з таго, што Буні н увесь час думае, жыве ў боязі небыцьця, сьмерці, а ты — побач будучы з гэтай падзеяй, бачачы ўжо нітачку, на яко й вісіш, трымаесься з апошніх сіл свайго міякарду, — ты «не баісься»? Проста яму дадзены болыны талент (яму, Талстому), г. зн. болыная адказнасьць, і ё н ё ю зьвязаны, а д к а з в а е з а н е ш т а б о л ь ш а е, чым ты. Таму чапляесься, як маці, за край прорвы: за плячым а ж у яе дзіця прывязана. (Той самы талент.) Не сябе толькі ратуе, а і яго. Вялік і дар, яму адпушчаны, на яго адказнасьць пакінуты.

19.2.92 г.

Вось ужо 20 дзён у санаторыі ім я Герцэна, побач і вакол намэнклятура. Тое самае, як пасьля бою параненых варожых войскаў сабралі б у адным шпіталі. цяпер у нас агульны вораг — інфаркт, язвы, артрыты. Пра тое, што нас учора разносіла ў шмацьцё, не размаўляем.

20.2.92 г.

Толькі Бунін зь яго неадступнай думкай пратэсту аб сьмерці мог напісаць пра труну: «пакладуць у тое, ні на што ў сьвеце не падобнае, усяму сьвету чужое і варожае». («Да роду бацькоў сваіх»)

20.2.92 г. (6 гадзін)

Усяісьціна ў тым, што памерці я хачу ў Беларусі, а ляжаць у Глушы. Там я зьвязаны з усім. Тут жа толькі ты. Гэта — для жыцьця. А для Вечнасьці — Беларусь.

23.2.92 г.

Ён памёр у сьне ад (цяжкога) сну. І ніхто ня ведаў, чаму і што (пры)сьнілася. [Ад такога вось магло (можа) гэта здарыцца.]

10.4.92 г.

«Падмаскоўе». Каб я так усё жыцьц ё ўкалваў, як зараз (інфаркт чакаць ня будзе!), шма-ат бы пасьпеў. Што ж, не растраць апошні капітал (адпушчаных) дзён.

... Жыраноўск і — выкідыш КПСС.

... З Плютарха: «Цыцэрон, загадаўшы пакараць сьмерцю змоўшчыкаў, крыкну ў натоўпу: "Ян ы пражылі"». Так выказваліся рымляне пра людзей, якія памерлі, калі не хацелі прамаўляць злавесныя словы.

А пра сябе? «Я пражыў»?

17.5.92 г.

(Санаторый) «Падмаскоўе». (Ужо) магу дакрануцца да гэтага. 8-га днём пазванілі: дзень, маўляў, благі, поўня, папрасі зрабіць укол... Звыклы я трывогі, нічога не западозрыў. «Алесь!.. У цябе бяда, там дома... Толькі...». «— Жэня?! Брат? Памёр?» «Так, толькі... думай, што павінен яго любімых унукаў падняць, паставіць на ногі»... І іншае, што кажуць у такіх выпадках.

Памёр. Не, ня я памёр — Жэня! Ён усё ірваўся прыехаць да мяне, хворага, а я баяўся дарогі для яго цяж кай. Ніколі ў нас не было вонкавых праяваў, у словах, у абдымках [здаецца, толькі мёртвага (упершыню) я пацалаваў яго, за ўвесь час, колькі сябе помню], а тут ён (часам) загаворваць стаў, што мы вось удвух засталіся: мама і бацька ўжо ў Глушы. Дзе і нам ляжаць. За дзень да таго, што адбылося, даслаў газэту, яка я магла быць цікаваю мне, і шматок-ліст: кліка ў у Менск. За ўсё жыцьц ё Жэня (я ня помню выпадку такога і не ўяўля ю яго) на ніводнага чалавека нават голасу ня ўзьняў. (Свае ня ў лік, у дзяцінстве мы біліся і яшчэ як. Зрэшты, «лез» я, а ня ён). У пакой зайшоў Юра (Каракін), зь ім Мая (лекар з Масквы), санаторныя лекары.

Зразумелі, што паеду, што б ні казал і мне. І таму не настойвалі.

[Потым сказалі, што і (літфондаўская) Раіса Аляксееўна і Паліна Андрэеўна (з «Герцэна») былі рашуча супраць паездкі.] Але пра што тут можна гаварыць?.. У Менску Вера і Марыя зрабілі ўсё, што патрэбна; ня толькі раджаць, але і хаваць Бог даручыў жанчынам. Хлапчукі затаіліся. (На ўсё жыцьцё гэта застанецца ў іх: дзед для іх быў вялізным любячым, грэючым сонцам. Да анэкдотаў, нашых, сямейных даходзіла яго аб іх бязьмежна я ласка, клопат.)

Ён ня мог легчы побач з бацькам і мамай, месца там ужо няма. Празь дзьве магілы. Я папрасіў у Марыі пакінуць маё побач зь ім. Я заўсёды ведаў, што буду там, на гэтых могліках, што цяпер (ужо) магу стаць і пастаяць там, дзе мая Вечнасьць. («Вось тут буду ляжаць».) Калі адсартаваць усе мае (які я захаваліся) жаданьні: нешта пабачыць, напісаць і інш., і інш., на першым месцы і галоўнае, якое засталося б: ляжаць там, у зямлі бацькоў, брата, дзяцінства і ўсяго, з чаго складаўся ўсё жывое жыцьцё.

20.5.92 г.

І тым ня менш кожн ы дзень жыцьц я — адкрыцьцё. Хаджу вечарамі і раптам выявіў тое, чаго, здаецца, не заўважалі (не адзначылі): калі зьяўляецц а салоўка, пачынае паласкаць горлачка, увесь птушыны лес усьлед асабліва стараецца — зьявіўся Майстар, і ўсе астатнія пачынаюць (тужыцца) старацца наперабой, кожн ы хоча падняць планку.

16.6.92 г.

За некальк і дзён да саракавін мне прысьніўся Жэня. Мне ўсё хацелася дакрануцца да яго рукі, пераканацца, што рукі ў яго цёплыя. Так і было — цёплыя. Мне н а гэта сказалі: з н а ч ы ц ь, ё н я ш ч э тут.

З «Падмаскоўя» да сяла Біцюгова — 3 км, там старая, 16-га стагодзьдзя, царква, зруйнаваная ў 1939 г., цяпер яе намагаецца адрадзіць бацюшка Яўген, цёзк а Жэні, малады сьвятар. Дамовіліся аб службе 40-га дня, але ён быў моцна прастуджаны і, апроч таго, павінен быў у той дзень везьці бярвеньне на пільню. Са спазьненьнем

— а 17.00 усё-ткі зьявіўся, затым матушка яго.

Ян ы і справілі службу ў пустой царкве: голая цэгла, падцёкі і зяленіва, мох у алтары (сказаў, што грыбы там зьбіраюць), але нешта ў акалічнасьцях было такое, што я ўпершыню ў жыцьЦі некалькі разоў перажагнаўся — усьлед за бацюшкам Яўгенам.

Што памагае чалавеку пераносіць страту найблізкіх яму людзей? Тое, што і ён сам неўзабаве (ці не неўзабаве, я дык якра з хутка) будзе там жа, і, адпяваючы тых, чалавек чуе, як будуць яго адпяваць. Сьмяротныя — у гэтым апраўданьне ўсяго нашага жыцьця.

13.7.92 г. Перадзелкіна.

На экране японскага апарата «Рэха» — разрэз майго Сэрца, на плыткім фоне дражніцца язычок клапана. Вось дзе твой гадзіньнік. Завод скончыцца і... Напісаў Сэрца зь вялікай літары. Пішу, сьпяшаюся скончыць

«Нямко». Бачыў гадзіньнік і сьпяшаюся.

2. І ЗНОЎ ПАЧЫНАЕЦЦА ДЗЯЦІНСТВА

Італійскія грэкі-сыбарыты не дзел я дзіцячае попкі стараліся 2500 гадоў таму назад, калі вынаходзілі начны гаршчок. Гэта быў прадмет раскошы, зусім царскі, каралеўскі. Каб дзяржаўна я пэрсона магла пасядзецьпадумаць сам-насам, на сьвежую галаву. Зрэшты, недзе чытаў, што мітусьлівыя, нецярплівы я да адзіноты Людовікі і нават Кацярын а Вяліка я дапускалі найболын вартых прыдворных да сузіраньня і гэтае падрабязнасьці свайго ранішняга туалету. Пры гэтым вяліся куртуазныя размовы.

Што ж дзіўнага, што маленькі я грамадзяне, калі начны гаршчок зрабіўся іх прывілеяй, з усіх сіл стараюцца прыцягнуць да сябе ўвагу навакольных менавіта ў такой позе, становішчы. Нават калі пераконваюцца, што гэта зьвязана з пэўнай рызыкай.

За сталом, вакол вялікай сьветлай лямпы, госьці, чужыя цёткі і дзядзькі спажываюць, гамоняць, сьмяюцца.

А ты павінен адзін сядзець у цёмнай кухні. Ня дзеля гэтага ты папрасіўся на гаршчочак. Як бы міжволі пачынаеш дрэйфаваць у напрамку да сьвятла, умела пакручваючы голай попкай. Да квяцістай шырмачкі, што аддзяляе кухню ад сталоўкі, яшчэ спакойна, а далей патрэбна гранічная асьцярога і непаеьпешлівасьць. Гаршчок пад табой ня можа рухацца напрасткі, а складанымі петлямі, трэба пры гэтым і патрэбны кірунак вытрымаць і ня вывернуць яго з усім зьмесьцівам. А калі «вадзіцелю» два-тры гадкі і аблічыўся — задачка гэтая ня зь лёгкіх. Галоўнае — падрульваць непрыкметна і як мага бліжэй да стала. Не, ня дзеля таго, каб сябе паказаць, а каб на другіх паглядзець, паслухаць жывы сьмех, гамонку... Мамін ускрык, жа х і адчай у ім! Ну, можна падумаць, страшны воўк у пакоі зьявіўся і зараз распужае або зьесьць усіх яе гасьцей. Ускоквае з крэсла, кідаецца да цябе, загароджвае стол. Схапіўшы разам з гаршком, нясе на кухню. У цемру, адкуль ты і зьявіўся. Вас праводзіць няпэўны сьмяшок гасьцей. Тата, ягоны голас, тлумачыць (не без задавальненьня):

— Упарты парсюк!

Гэта наша першая кватэра, у яко й я сябе бачу, помню. Вялік і пакой шырмай зь вялікім і яркім і кветкамі па ўсім полі распалавінены: на «сталоўку» і «спальню». Спальні аддадзена вяліка я ласкава-цёплая печ. Пашчай, што дыхае агнём, яна выходзіць на кухню. На кухні гаспадарыць мама, на печы — мы з братам «Занай» (наогул ён Жэня, але «з» лягчэй вымаўляецца). На печку ўзьбіраемся проста з нашага ложка.

Але, бадай, самае прыкметнае ў прадметным сьвеце нашага дзяцінства была Лямп а — зіхоткі мэталічны шар на чорнай трынозе, шкло з крута разьдзьмутымі шчокамі, падтрыманае зьнізу ўзорыстым венчыкам. Як толькі змрок выпаўзае зь цёмных куткоў, запаўняючы спальню, кухню, а затым усю кватэру, і за вокнамі таксама пачынае цямнець, запальваецца, узгараецца Лямпа. Кнот у Лямп е не пляскаты, як у той бляшанцы, што на кухонным стале (тую я ня стаў бы пісаць зь вяліка е літары), а круглы. Напачатку полым я ледзь трымаецца за чорны краёчак кнота, а павернуць зубчатае кольца, і сьвятло затапляе

пакой — сьцены быццам рассунуліся, столь узьляцела. Калі блізка прысесьці, вуха пачуе шыпеньне, жыв ы шэпт Лямпы. «ПІасьцілінейная» — помню гэтае загадкавае слова, якое вымаўляецц а з павагай нават калі яна, запыленая і забытая, стаяла на шафе, а са столі зьвісала пазначаная мухамі электрычна я лямпачка на жорсткім перакручаным дроце. Начны я матылькі з крэйдавымі крылцам і — здавалася, што ўсё тыя ж, — віліся цяпер вакол гэтых лямпачак.

Вочы помняць квяцістую шырму-загарадзь, прасьвечаную зьзяньнем Лямпы, калі ляжы ш у ложку, ужо супакоена, вячэрняю валтузьнёю адваяваўшы ў старэйшага брата табе належную палавіну ложка. Гэты малюнак лёгка і натуральна накладваецца на ярка-зялён ы за домам лужок ля таўшчэзнага дуба, з жорсткімі амаль бяз паху жоўтымі люцікамі, мякенькай мядовай канюшынай і нечаканай, як спалох, ягадкай сунічкі, што раптам цябе гукнула.

Усе раньнія хваробы помняцц а як доўгае, да галавакружэньня, углядваньне ў плыткі я малюнкі, зьменлівыя контуры на празрыстым паркалі, з-за якога (хутчэй бы!) узьнікне мама з заклапочаным і ласкавым тварам...

Калі на шкарлятын у захварэў, брата ад мян е выдалілі. Мне на зайздрасьць — на нашу печ, ён там спаў. Зьвешваўся зьверху і грымасьнічаў. Як бы на зло мне. Проста яму, нам было сумна адно без аднаго.

Печка — наша чароўнае царства, да апошняга сантымэтру абжытае, абнюханае, аблізанае. Так, і аблізанае. Калі навукова тлумачыць, дзіцячаму арганізму не хапала кальцыя. Вось чаму і глядзеў на любую пабеленую сьценку ці бакавіну печкі як на мёдам намазаную. А ўжо калі сьвежавыбеленая!.. Некальк і крока ў цягнуў языком, мокрым ад задавальненьня, па пахкай сьценцы, вапне, крэйдзе, пакідаючы выкрывальную, нават калі высыхала, палосу. А паколькі брудны бардзюрчык цямнеў на ўзроўні майго росту, уважлівай гаспадыні ня цяжк а было вылічыць крэйдавага наркамана. Ну, мама, добра, яна адно сказала бацьку, што трэба мне аптэчнае крэйды, вугалю, у парашка х купіць.

Зусім інш ы быў эфэкт, калі так і ж бардзюрчык на сьцяне і печцы пабачыла ў сваіх апартамэнтах «пані Пагоцкая», гаспадыня дому, у які м мы здымалі кватэру.

Але гэта асобная гісторыя, асобная старонка нашага жыцьця, аб ёй крыху пазьней. Дэталь ня простых і ў нечым загадкавых адносін нашай сям' і зь сям'ёй Пагоцкіх. О, каб людзям вядома было загадзя, які м жахам могуць павярнуцца ўвогуле нікчэмны я дробязі! Калі жыцьц ё рапта м крут а разьвернецца. (Пад старым, гнілым пнём можа хавацца вунь што: брат Зана, бы асілак, зьвярнуў яловую гнілушку на ўскрайку жытнёвага поля, а пад ёй мы, ахнуўшы, пабачылі зіхоткае кольца зьмяюкі, што неспакойліва заварушылася. Усё жыцьц ё потым з асьцярогай азіраў падобныя пні, перш чым на каторым сесьці.)

Як і павінна быць паміж братамі зь некаторай розьніцай у гадах, мы заклапочана дзяліл і сфэры ўплыву ў сям'і. Я доўга і трывала ўтрымліваў пляцдарм у ложку бацькоў — права малодшага спаць паміж імі. Брату толькі і заставалася — урачыстасьць, што яму аднаму цалкам належала дзіцяча я пасьцель. Уладкаваўшыся паміж бацькам і маці, я, перад тым як заснуць, захопліваў маміну руку, прыціскаючы, абдымаючы яе цёплы малочны пах. А ёй, беднай, ні павярнуцца, ні расслабіцца. Бацьк а на месца яе рук і ціхенька прасоўваў у мае абдымкі сваю. Патрымаўшы нейкі час падмену, я абавязкова прачынаўся і пратэставаў са словамі:

— А, вяліка я рука! Ня маміна!

Зыгмунд Фрэйд сказаў бы, што я раўнаваў да маці ня столькі брата, колькі бацьку. «Немцу» відней, ён малпу прыдумаў!

Брат адыгрываўся на іншым: вечарам і непрыкметна забіраўся на печку і сядзеў там ціхенька, пакуль я важдаўся ўнізе, за сталом або на кухні. Трэба спаць класьціся, уж о сьвятло тушыць сабраліся, і тут выяўляецца, я к мян е бессаромна падманулі.

І вось яны ўсе трое ўнізе, у ложках, цёмна ў хаце, а я ўпарта сяджу на печцы і адседжваю недаседжанае.

— Сынок, — ласкавы голас бацькі, як і быццам нічога не разумее, — што ты там робіш? Ідз і кладзіся

спаць.

Што я, я к быццам н я ведаюць!

— Гэта яшчэ што такое? — Мам а ўжо сярдуе. — Што за фантазіі? Зараз жа ідзі спаць.

— А-а-а! — чуецца зь печы. — Зан а болын сядзеў.

А вось зараз, ня Занава, мая ўрачыстасьць, перамога: я лётаю, няхай нават з гаршком. Зьлёгку (зусім не балюча!) адлупцаванага, з халоднай, спаласнутай на хаду попкай, мяне зьмяшчаюць побач з братам.

— Бессаромны! — папікае мама.

А брат дэманстратыўна адсоўваецца, паказваючы, што ня хоча і ляжаць побач з ванючкам.

Н а сьвятло Лямпы, я к улетку белы я матылькі, зьяўляўся часам у нашай кватэры сівавусы сусед — гаспадар Пагоцкі. Зь вінаватай усьмешкай сядаў збоку, заўсёды адмаўляўся, калі запрашалі за стол, вячэраць. Не, ён прыйшоў пагаманіць. А дакладней — гаманіць. Сядзеў і расказваў, расказваў. Як бы адна бясконцая гісторыя. Быцца м шум дажджу чуеш — роўны голас чалавека, я к і с т о л ь к і п о м н і ц ь, в е д а е.

У Пагоцкіх было некальк і сыноў, дачка, можа, таму, што яны старэйшыя за нас з братам былі, пра іх мая раньняя памяць анічога не захавала. Ну, проста анічога, затое сам Пагоцкі, яго гэтыя вячэрнія наведваньні і мой паход на гаспадарову палавіну дому запомніўся. Яшчэ б: гэта скончылася скандалам, гучным у двары крыкам «пані Пагоцкай»: «А хоць бы вы падохлі, мае вы даражэнькія! Смаркачы паскудныя!»

Павёў мяне і брата Зану да сябе Пагоцкі, калі ні нашай мамы, ні гаспадыні дома не было, можа, у краму ці на базар, але некуды яны адлучыліся. Сьпярша ў прасторнай кладоўцы абдарыў нас прыгожымі, але вельмі цьвёрдымі ігрушамі, затым мы прайшлі праз кухню у

«залю». Адзіны жыцьцёвы ланцуг маіх адкрыцьцяўзьдзіўленьняў перад чымсьці даўнім, зьніклым, «музэйным» жыцьцём, калі называць палац графа Паскевіча ў неразьбітым яшчэ вайной Гомелі, затым ленінградзкі Эрмітаж у студэнцкія гады, — пачаўся ўсё-ткі з «залі» Пагоцкіх у заводзкім пасёлку Глуша Бабруйскага раёну. Уразіла падлога: было страшнавата на

яе ступіць, як на шкло. Ярк а пафарбаваная ў жоўты колер. Вялізная, да столі, чорная шафа, а па дзьверцах і па канту яе — розны я вянк і з ігруш, яблык, сьліваў, чорных, драўляных. На белых сьценах (такіх сьвежых, што сьліна ў роце набрыньвала) віселі, як я разумею, танныя літаграфіі, але яны тады здаліся нетутэйшым багацьцем: на кожнай карціне — калярова я сцэнка паляваньня. І забітыя, абвялы я зайцы, і акрываўленыя велізарныя птушкі, і падцятыя, выгнутыя, як лук, паляўнічы я сабакі, самі паляўнічы я з ружжамі, белавусыя, дужа падобныя на Пагоцкага, — быццам з гісторыяў, апавяданьняў гаспадара дому. Нейкае нязьведанае — да нас — жыцьцё.

Але як я мог не аддаць належнае і сьвежавыбеленым сьценам «пані Пагоцкай»? Злачынцаў яна вылічыла імгненна, і ўжо праз дзьве гадзіны мама з жахам слухала яе кляцьбу за вакном (пры гэтым перападала і самому Пагоцкаму), брат на мяне шыпеў («Ніяк ты не наліжасься!»), а сябе помню толькі праз страх, што зла я старая зараз адвяжа, спусьціць з ланцуга вялізарнага рыжаг а сабаку, як і заўсёды бегаў і брахаў уздоўж працягнутага ад хлява да варот дроту, што ныючы павіскваў ад кольца, калі сабака цягнуў ланцуг.

Думаю, мама зноў упрошвала бацьку: пашукаць іншую кватэру, прасіць казённую, абы далей ад гэтага крыку, што клян е яе дзяцей.

У «Вайне пад стрэхамі», калі я расказаў пра «Жыгоцкіх», пра старую і яе сына Казіка, якія ледзьве ня скінулі сям'ю «Корзунаў» у падвалы нямецкай службы бясьпекі на пакуты і сьмерць, я ўсё сказаў.

ІПто «Вайна пад стрэхамі» — працяг усё той жа грамадзянскай, распачатай у 17-м, гэтая здагадка ў самой назве раману закадаваная. Але, вядома, не разгорнута. Як гэта мы робім сёньня, зьвяртаючыся да тых падзеяў. І я ўжо ў стане на падзеі паглядзець вачыма і іншай сям'і, Пагоцкіх-Жыгоцкіх. Іх сына, старэйшага (лейтэнанта ці нават вышэй па званьню) забралі ў 37-м. А раней — раскідалі моцную іх гаспадарку. Не саслалі, а толькі абкарналі іх зямлю, аб якасьці, урадлівасьці яко й выразна сьведчылі магутныя дубы, што сьцяной крыху воддаль стаялі (дрэва гэтае на беднай глебе не расьце), не

раскулачылі іх толькі таму, мабыць, што жыл і ня ў вёсцы, а ў рабочым пасёлку. (Ня ўсіх адразу.) І вось на самым «жытнёвым» канц ы іх поля пачалі будаваць бальніцу. А доктар гэтай новазбудаванай бальніцы — іх кватарант. Мабыць, характар у старой быў шкодны. Сам Пагоцкі, нене дый загаворыць, здаралася, пра жонк у сваю зь нечаканай нянавісьцю і сорамам. Але зірніце, якой д'ябальскай сумесьсю, кіслатой палівалі душ ы людзей. Жонк а доктара, яка я «замахнулася» на дабро Пагоцкай (наша мама) — сама з раскулачанай сям'і, як тут устрымацца старой і не нагадаць кватарантам-акупантам пра гэта? З радасным крыка м разносіла навіну, калі даляцела да Глушы, што сям' ю доктаркі саслалі: «Цяпер і вы паенчыце!»

У галовах нашага насельніцтва панаваў дзікі кавардак ад усіх падзеяў. Я ў вайну ня ра з чуў, як заводзкія паліцаі з гарачлівасьцю даваенных актывістаў лаялі «кулакоў», «куркулёў» вясковых. Дзе, як не ў падвалах НКВД, ішл і рэпэтыцыі, браліся ўрокі таго, што вычваралі потым «нашы людзі» ўжо ў падвалах нямецкіх «службаў бясьпекі», СД і гестапа? Ну, а вышукваць, знаходзіць і сыгналізаваць аб «ворагах» (сёньня — контррэвалюцыянэрах, «кулаках», заўтра — камуністах, габрэях, партызанах), гэта проста-ткі ўбівалася ў людзей. Столькі гадоў.

... Так, магчыма, што гэта ўсяго толькі (і шкада, калі так) падмена сапраўднай веры ў бясьсьмерце — мэдычнай вэрсіяй яе: усе гэтыя гісторыі пра жыцьцё пасьля жыцьця. Life after life. Расказаныя людзьмі, якія пабылі ў стане клінічнай сьмерці. Але як хочацца ў гэта паверыць: пралятаеш па тунэлі-трубе сьмяротнага жаху і адзіноты і раптам — вырываесься, цябе абдымае незямное сьвятло, сустракаюць, да цябе вярнуліся тыя, каго страціў, здавалася, навек. Перад кім заўсёды перажывае ш пачуцьцё віны, б о менавіта т ы а д п у с ь Ці ўтых, каго любіў. Ня ўсё зрабіў, каб затрымаць. Сустракаюць, каб табе ня страшна было. Сьвятло, добрае, нязвыклае, незямное любові сьвятло ўзгадваюць усе, хто пабыў там і вярнуўся. Ні пекла, ні раю, а вось така я сустрэча з самымі-самымі?.. А што, калі ў ліку тых, хто сустракае

там, і былыя наш ы ворагі? Няхай ззаду, няхай з а сьпінай тваёй мамы, бацькі, брата, сяброў... І што калі «пекла» (побач ці унутры «рая» той сустрэчы) — гэта ты сам, раптам сярод тых, хто любіць цябе, убачаны вачыма тых, хто цябе ненавідзіць. Што калі гэта і ёсьць бяс к о н ц а е і м г н е н ь н е пекла ? (Там роўнае вечнасьці ўсё.) Сустрэча з самім сабой — такім нягоднікам, такім паганцам, якім і нас бачаць, бачылі ворагі нашы (а мы — іх). Бо ж нават сьвятыя старцы перад канцом прасілі ўсіх, малілі даруваць ім.

Помню, у Менску гэта было, садзіўся я ў тралейбус, і раптам чалавек, што ішоў сьледам, ня проста мяне стаў штурхаць усярэдзіну (здавалася, што не было і асаблівай таўханіны ля ўваходу), мяне не піхалі, мяне спрабавалі раздушыць — такое было адчуваньне. Такога пачуцьця ф і з ы ч н ай н я н а в і с ь ц і, што н а мяне налірала, я ніколі ў жыцьЦі да таго (дый пасьля) не перажываў. Проста ня ведаў, што вось так можна перажываць. Азір нуўся і адразу пабачыў пацьвярджэньн е — перакошаны ад злосьці, наліт ы сьвінцовай варожасьц ю твар пісьменьніка К. Гэта быў час нашае нядоўгае маладое ўрачыстасьці над ганебна заголенымі, распранутымі перад грамадой вольнымі і міжвольным і слугамі сталінска-берыеўскай д'ябаліяды. (Які я праз год-два зноў вярнулі свае трывалы я пазыцыі.)

Будучы ў Маскве, гэты К. даведаўся, што Адамовіч, як і працаваў тады ў МДУ, адмовіўся падпісаць ліст супраць Сіняўскага і Даніеля. Так падставіўся! Са словаў выпадковага суседа ў вагоне, уначы кольк і разоў падскокваў на купэйнай лаўцы, садзіўся і ў шчасьлівай урачыстасьці, смакаваньні выгукваў: «Не падпіса-аў!"

Ён ужо памёр, ён ужо *там.*

Якім жа я сам сябе пабачыў бы — яго вачыма! Што перажыў бы, нават адгароджаны ад нянавісьці сьвятлом любові, ужо незямной?..

Перада мной фатаграфія, на яко й уся наша, тады така я маладая, сям'я, — 1928 ці 1929 год. Пераразьнята з падпсаванай, якую мама насіла ў вузялк у на шы і амаль год (калі карнік і загналі на ш атрад у самыя гіблыя балоты), ведаючы пра мяне і Жэн ю толькі тое, што ёй

расказалі ўратаваныя партызаны: што яе сыноў нямецк і танк вось т а к (і нагой п а рыпучым сьнезе!) запрасаваў у акопе...

Я ў шэрай куртачцы з паяском стаю на лаўцы, прыхіліўшы (пястун) галаву да бацькавай, справа за сьпінай мама, а бацька і брат Зана (у аксамітнай цёмнай куртачцы, у руцэ мамін кашалёк) сядзяць на той лаўцы.

Такіх кароткіх валасоў у маці, колькі яе помню, не было ніколі. Але, можа быць, гэта пасьля хваробы ад сапсаванага сьвінога мяса (трыхінэлёз), якую, як яна ўспамінала, лячыл і тады сьпіртам, гарэлкай, літаральна спойваючы хворага? Шырокі каўнер, відно, што шаўкова-мяккай сукенкі, твар звыкла строгі, заклапочаны (калі гэта 1929 ці 1930 год — тым болын зразумела, чым заклапочаны) і прыгожы. [Нейк ужо ў Менску, пасьля мамінай сьмерці, пазваніла мне жанчына, што калісьці жыла ў Глушы, і раптам расказала, як яны, школьніцы, у часе вялікі х перапынкаў бегалі ў аптэку быццам бы купіць «сен-сену» (замест цукерак), а насамрэч: «паглядзець на прыгожую жонк у доктара».]

Дзе мы жылі, калі нас здымаў слуцкі, відавочна, фатограф (іншыя фатаграфіі, болын раньнія, падпісаныя, маюць пазнаку: «Слуцак»)? Мабыць, гэта яшчэ да Глушы. Калі вучыўся на доктара, бацька ўлетку падзарабляў у Канюхоўскім доме адпачынку, гэта там жа, на Случчыне, дзе і родныя вёскі: Рачэнь — бацькі, Забалаць — мамы. Самае таямнічае, легендарнае месца ў маёй біяграфіі — гэтыя самыя Канюхі, у іх я нарадзіўся. Там быў нават мядзьведзь, ланцугом навязаны да яблыні, памежнікі, што адпачывалі, яго частавалі, мы з братам таксам а (сам ня помню, расказваюць) — морквай.

«Міска, Міска...» Мішка не жадаў быць вэгетарыянцам, аднойчы сарваўся з ланцуга і задраў карову. Яго застрэлілі.

Я анічога з Канюхоўскага жыцьц я ня помню. А цікава: той, што стаіць на лаўцы ў куртачцы з паяском, — ён помніць «Міску»? І тое, як частаваў яго морквай. Зь якога моманту мы начыста забываем тое, што бачым, што востра перажываем, сьмеючыся і плачучы ў такім вось узросьце? Хіба тады мы ня п о м н і л і? Што было ўчора,

пазаўчора — помнілі ж. І раптам — як адрэзвае, адсякае! Нешта застаецца ў нас, але запячатанае, у нейкіх сотах. Што наглуха, а што ўдаецца раскалупаць, раптам прасочваецца пах, ліпкасьць мёду раньнедзіцячых уражаньняў...

Магчымыя, зрэшты, і болын сьмелыя ўяўленьні. На сцэнарных курсах са мной у Маскве вучыўся Эрлом Ахвледзіяні, дзівосны казачнік-філёзаф. Калі я пабыў у ягоным тбіліскім «родавым доме», выявіў, што сам побыт яго, сам дом бацькі-дзеда так і ж таленавіты, інакш не назавеш. Столь, адфактураная часам, ні крэйда, ні шпалеры не ўжываліся тут апошнія гадоў сто, ля кожнай сьцяны, драўлянай ці каменнай, свая сямейпая легенда. Зусім выпадкова ў «рускамоўным» грузінскім часопісе прачытаў ягонае апавяданьне «Агу», у які м нехт а апавядае нам пра сваіх бацькоў — сапраўдных дзяце й розумам ва ўяўленьні гэтага апавядальніка. Сам жа ён нашпігаваны ведамі пра сусьвет і чалавека на ўзроўн і найначытанага прыродазнаўцы-навукоўца. Нейк і Эйнштэйн-Фрэйд плюс Дастаеўскі ў адной асобе. Падглядвае з гэтай вышыні за клапатлівымі ля свайго першынца бацькам і маці, замілавана радымі бачыць яго забаўныя грымасы і тым, як ён ножкамі сукае. І раптам мы бачым: апавядальнік жа і ёсьць гэтае самае немаўля, гэта ён Эйнштэйн-Фрэйд-Дастаеўскі!

Раптам, на радасьць бурна захопленым бацькам, прамаўляе сваё першае: «агу!» і... І затухае. Усё, што ведаў, помніў, увесь запас вопыту чалавецтва, спрэсаваны ў немаўляці, некуды выпараецца. «Агу!» — і вось ужо ўсё пачынаецца з нуля. А ўсё, што толькі было зараз, — дзе цяпер, куды схавалася?

Пішу гэта, а побач санаторная тэлескрынк а нешта паказвае, міжволі ўелухоўваесься ў голас, як і апавядае (такое супадзеньне!) пра неверагодныя прарывы ў «будучы я веды» ў найстаражытнейшых народаў, у кітайцаў. Таксама потым забытыя веды, якія некуды зьнікл і ці схаваліся. Так што гэта агульная загадка — для чалавечай асобы і цэлых цывілізацыяў.

Вабяць мяне старыя фатаграфіі. Ня тольк і наш ы сямейныя. А наогул старыя здымк і людзей, які х ужо

няма. Там, у той сфатаграфаваны, спынены момант яны думалі, адчувалі, мітусіліся, а пра тое, што папера застанецца, выпадковасьць іх вонкавага стану застанецца, а іх ня будзе, наўрад ці хто ў той міг задумваўся. цяпер ты за іх думаеш. Пасьля, магчыма, нехта іншы разглядваць будзе і вашы групавыя: партызанскія, студэнцкія, асьпіранцкія. Ням а ўжо ўнівэрсытэцкіх Вані Пятроўскага, Касько Валянціна, Ільюшэнкі Валодзі, Уладзімера

Іванавіча Красоўскага... А я ўсё чую-помню іх галасы, сьмех, міне нейкі час — і ўсе касьцяшк і даміно з хрумстам лягуць, даганяючы адно аднаго...

Пачаў я з падрабязнага запісваньня таго, што захавала раньнедзіцячая памяць незапячатаным у тых таямнічых сотах. Але паспрабуй захаваць строгі адбор: свайго і расказанага табе пазьней іншымі, хто быў побач. чым глыбей рука апускае ў ваду дзіцячы мячык, тым мацней супраціўленьне і яго імкненьне вырвацца на паверхню — помню, як мяне гэта ўражвала, мячы к быццам ажываў у тваіх пальцах. Вось так ажываюць, зьліваючыся са стыхія й уласнай памяці, чужы я ўспаміны.

Але ж ніхто з дарослых ня мог мне расказаць пра тое, як выглядаў сьвет нашай кватэры, забаўны сьвет ног, падгледжаных рухаў, калі сочыш за імі з-пад стала, а яшчэ лепш — з-пад нізенькай канапы. І як таямніча крыжуюцца драўляныя планкі гэтых прадметаў і выпінаюць падцёкі клею на іх — зьнізу. І вось гэты вечар — толькі мой. Менавіта страшнай першай адзінотай, пакінутасьцю ўсімі я быў раптоўна напалоханы, пачаў плакаць. Ня ведаю ўжо, дзе былі ўсе, але Лямп а не запалена, у пакоі паўзмрок, я гляджу ў вакно, у бок шашы, а там ідуць, ідуць, едуць на коня х салдаты... зь белымі пікамі. Тое і яно, што Чырвоная армія тады ўсё яшчэ ганарылася будзёнаўскімі пікамі, драўлянымі палкамі з мэталічнымі наканечнікамі. Потым мы ня раз бегалі да шаш ы глядзець на чырвоную кавалерыю. Але вось гэтыя, у прыцемку рухаюцца зь белымі палкамі па шашы, па «варшаўцы», па яко й прыкаціла ў Глушу вайна, ад іх у памяЦі засталіся сьлёзы трывогі і пакінутасьці...

Пра наш а дзіцячае мінулае нам любіла

апавядаць «цётка Віткоўская», маміна сяброўка, нашмат старэйша я за яе гадамі, яка я нас з братам нейкі час «глядзела», пакуль мама вучылася на фармацэўта ў Магілёве. Невысокага расточку, проста маленькая, я ў яе пытаў:

— Цёця, вы ўжо ўніз расьцеце, назад?

Умела з намі гаманіць на мове нашага ўзросту.

— Ой, Сашачка, у мяне нечага жывот забалеў! Жывот? Гэта мы зараз! (Н я быў бы сынам доктара.)

Укладваў «хворую» на канапу і, як цяперашні я экстрасэнсы, пачынаў вадзіць рукамі. Але ў мяне было яшчэ і лекарскае закляцьце:

— Па саломе, па мякіне, хай баліць ды пакіне! Жанчынк а хуценька падскоквала:

— Ой, дзякуй, доктар, перастаў ужо балець, палепшала.

Як і лека р ці сёньняшні экстрасэнс не засьвеціцца радаснай, гордай усьмешкай ад такога імгненнага выніку?

А вось мой уласны хворы жывот сапраўдны доктар, мой бацька, лячы ў іншым способам. Казалі, што, калі вярталіся дадому з клюбу, я раптам сядаў на шаш у і заяўляў: баліць жывоцік. А што трэба, каб перастаў? Трэба мяне ўзяць на рукі, несьці.

І яшчэ — дзіцячыя горкія сьлёзы, спалох і крыўда. На мяне нацягнулі ружовую сукенку, паставілі на крэсла і бязьлітасна радуюцца (нават мама): яка я дзяўчынка! А ўжо кольк і ўрачыстасьці на фізіяноміі брата — як тут не зараўсьці!

Мама потым растлумачыла: проста ў краме нічога на хлапчукоў не было, купілі дзяўчачае, каб перашыць, перафастрыгаваць на кашульку.

Бесьперапыннасьць малечае памяці з сваіх і чужых кавалкаў і кавалачкаў мы аднаўляем, я амаль пераканаўся, паводле «законаў» літаратурнай творчасьці. Лябараторыя, мэханізм той жа. Пачынаючы абдумваць новую аповесьць, спачатку маеш вельмі і вельмі мала. Колькі зернятак ці нават адно толькі. Накштал т той, пачутай дзесяць гадоў назад гісторыі пра маладога немца і беларускую дзяўчынку, якія ратавалі адно аднаго. Усяго толькі факт: было такое. Фантазія стала ажыўляць,

нарошчваць падрабязнасьці. Тут ужо я ім аддаваў сваю «памяць», але сёньня мог бы клясьціся-бажыцца, што бег побач зь імі, што так яно і было, як нафантазіяваў у «Ням ку». Сваё дыфузіравала ў чужое, і наадварот. Ужо сам ня здолею адно ад аднаго аддзяліць.

Наш а з братам суперніцтва за сфэры ўплыву, статус у сям' і непрыкметна нея к завяршылас я маёй перамогай-паражэньнем. Поўным. Зана па-брацку ўступіў мне ўсё — і маму, і бацьку, іх ласкі, варэньне, — затое набыў, забраў сабе павагу і становішча амаль дарослага, недзе поруч з бацькам і маці. У адносінах да мяне. Я раптам пабачыў, што адзін цягну лямку «дзіцяці» ў сям'і. І нават тое, што я раптам стаў усьведамляць, як старэйшы брат мяне, малечу, любіць і шкадуе, радасьці не давала. Наадварот, хацелася пабарукацца, я і задзіраўся без канца, пакуль у Зан ы (я ўжо ўмеў, але чамусьці доўга саромеўся вымаўляць: «Жэня») вочы не шклянелі (ускіпае! ускіпае!), ён апошні раз папярэджваў: «Зараз закрычыш: «мама!» Але я ўпарта даводзіў справу да рукапрыкладзтва і сапраўды крывадушна заклікаў старэйшы х умешвацца, абурацца, няхай сабе нават намі абодвума, абаронцу-маму.

Адразу пасталелы мой брат як адмовіўся ад салодкага на карысьць малодшага брата, так потым і ня еў, не любіў ні варэньня, ні цукерак. (А мы калісьці жменям і запіхвалі ў рот пакінуты на стале ч ы р в о н ы цукар — быў такі, мусіць, сырэц з буракоў.) Будучы лекар, ён усе мае дзіцячы я хваробы адзіным агулам-даягназам аб'ядноўваў:

— А гэта ён хоча, каб мама дала варэньня.

У сям' і сярод іншых, толькі нам зразумелых, выразаў быў такі: «Ня хочаш блінчыкаў з варэньнем?» Г.зн. лупцоўкі. А ўзьнік ён так. Мы ўжо выбраліся на казённую, нашу першую заводзкую кватэру — у доўгім доме побач з базарам. Нейка я жанчын а пабачыла, як «доктараў сын» паставіў нагу папярок глыбокай пясчанай каляін ы і чакае сялянск і абоз, што паволі сунецца на яго. ІПто за экспэрымент я хацеў паставіць, дасюль зразумець не магу. Жанчын а адцягнула мяне, вылаяла, неўзабаве я і думаць забыўся на тое, загуляўшыся ў

таўханіне базарных павозак зь вісклівымі парсюкамі, спалохана-соннымі курамі, ігрушамі, ягадамі. І рапта м чую ласкавы такі мамін голас за нашым частаколам:

— Саша, ты дзе? Хадзі, я табе блінчыкаў з варэньнем дам!

І дала. Рэдка было, але ўжо калі зазлуе па-сапраўднаму, сьвету ня рад будзеш. Не, не рукамі, — болып словам дастане.

Першы я свае паездкі, чыгунк у — мабыць, у бацькаву Рачэнь (у маміну вёску на маёй памяЦі ня езьдзілі ні разу) — запомніў праз пахі: вараны х яе к і мачы (аж вочы шчыпле) у прыбіральні. Сама дарога не запомнілася як задавальненьне. Магчыма, таму што побач увесь час адчуваў раздражнёны неспакой маці. Ня так сеў, ня тое робіш! «Ты гэта што!» — рэзка, ледзь не сарвала за руку. Сапраўды, сабраўся сесьці, як на свой дамашні гаршчок, на брудную, са сьлядамі чужы х ног, дошку ў вагоннай прыбіральні.

Цяпер дык разумею: у нашай маЦі ўвесь час жыл о чаканьне катастрофы, нейкай пагрозы над усімі намі. Выяўлялас я гэта перш за ўсё ў жаданьн і абарваць, спыніць сваіх дзяцей — такіх неразумных, неабачлівых. Вось чаму ўсьмешка яе, якую так любіў, зь нейкае пары чужы м даставалася часьцей, чым нам з братам.

Запомнілася ахутанае парай кола сярдзітага паравоза, напалавіну чырвонае, людзі з запаленым пакульлем у руках — усё такое велізарнае ў параўнаньні са мной.

А за гэтым: вясковая прастора, цёплае балотца адразу за агародам, крыта я саломай бацькава (бабкі і дзеда) хата зь дзівоснай земляной падлогай, халаднаватай, з нагоды гасьцей пасыпанай жоўты м пясочкам. І вялізная, жоўтая ад пладоў, ігруша пад вакном: колькі потым перакаштаваў ігруш, міжволі шукаў у іх паўзабыты пах, смак. І не знаходзіў. Магчыма, і не ігруш, а дзяцінства быў гэта пах.

У «Вайне пад стрэхамі» я з асаблівым задавальненьнем апісваў нашу забаўна ганарлівую бабку, яка я лічыла, што яна, каталічка, і з дванаццацьцю дзецьмі для дзеда Тодара была зайздроснай нявестай.

Бацькаў айчым дабрадушна цікавіўся:

— Як жа гэта, маці, ты так прамахнулася? За мяне, мужыка, пайшла замуж.

— Бо маладая, дурная была.

«Гонар» бабкі-каталічкі ў свой час зламаў жаночы лёс яе дачкі Зоні. Неўладкаваная старая дзеўка ня раз папракала састарэлую бабку за свой бязрадасны лёс. І з мамай нашай так і не наладзіліся душэўныя адносіны: стаяла між імі нейкая невядомая нам гісторыя. Падобна, што не хацела нявесткі-«мужычкі» гаспадыня «фальварку» з саламянай страхой і земляной падлогай. Супраць яе жаданьня, волі пажаніліся бацька наш з мамай. Калі старыя пераехалі жыць у Глушу да сына, усе гэтыя гісторыі выглядалі сьмешнай бязглузьдзіцай, асабліва ў пераказах бацькавага айчыма. Але раптам узгаралася сварка ля агністага чэрава печкі, і як і нядобры твар рабіўся ў мамы, як і незнаёмы голас — Жэня, айкнуўшы, як ад болю, выскокваў за дзьверы. Не пераносіў ён гэтага. А я? Я заўсёды быў на баку мамы. Але яна, як я разумею, больш цаніла не маю безумоўную салідарнасьць, а нязгоду заўсёды справядлівага старэйшага сына. Хутка зьбіралася і ішла ў сваю аптэку, як бы засаромеўшыся таго, што адбылося. А бабка яшчэ доўга варушыла высахлымі, зморшчанымі вуснамі, прамаўляючы нячутныя нам словы. Калісьці, у свой час, мабыць, іх яна таксама гучна выкрыквала — у твар маладой нявестцы.

Не, але бабка, бабка! З-за яе «панскага» гонару, што, нас і на сьвеце не было б! І яшчэ я даведаўся, ужо калі і мамы ня стала, — ад дзядзькі Антона, што я наогул захацеў зьявіцца занадта рана. Брату толькі яшчэ гадок споўніўся з хвосьцікам, і тут, калі ласка, яшчэ адно дзіцятка просіцца ў сям'ю! Што гэта быў я, вядома, ні мама, ні тата ня ведалі. Нейкі эмбрыёнчык, і ўсё. А ў мамы і для першынца малака свайго не хапала. (Таму я вырас на «штучным» малацэ.) Але я і не прэтэндаваў на ваша малако. Абуральна! Меў рацыю Ісус, няма ў чалавека большых ворагаў, чым калі імі стануць ягоныя блізкія. Вось так вырашаць за цябе — не перарэшыш.

Сусьветныя генэтыкі, якія цямяць у падліках генаў і

храмасом, усё ўжо сказалі і пра мой выпадак. Калі б у маіх (і вашых) бацькі і маці нарадзілася дзетак 300 000 мільярдаў штук (нават ня ведаеш, як гэта вымавіць), толькі тады была б нейкая, не, не гарантыя, а надзея на яшчэ адзін шанец. Гэта колькі ж сонцаў згарэла б над галавой у выштурханага са сваёй законнай чаргі? Думаеце, выпадкова на той фатаграфіі, дзе мы ўпершыню ўчатырох, у хлопчыка ў шэрай куртачцы з паяском такі пакрыўджаны твар: і гэта вы мяне, вось такога, не хацелі?!

А ёсьць фатаграфіі і наогул нахабныя, калі ўгледзецца і ўдумацца. Гэта — партрэты нашых бацькоў, калі нас яшчэ не было зь імі. Але шт о галоўнае: яны гэтага ня ведаюць, не ўсьведамляюць. Калі помніце, у Набокава: парожняя дзіцячая каляска, зьнята я аматарскай кінакамэрай бацькоў, здалася чалавеку... труной. Яна стаіць, а яго яшчэ няма. Не нарадзіўся — гэта як памёр. А раптам нехта за цябе перавырашыць: рана, мы яшчэ не падрыхтаваныя абзавесьціся табою! Сусьвет мільярды гадоў стараўся дзеля гэтага імгненьня — зачаць менавіта цябе,— а яны, ці бачыце, не падрыхтаваныя! І імгненьне прасьлізнула, як і не было. Школі больш не паўторыцца.

Будучая, а дакладней — магчыма я наша мама са сваім маладым мужам на фатаграфіі: «27.III.23 г., г. Слуцак». Дзьве тоўстыя касы, што па-вясковаму зьвісаюць сьпераду, выразны абрыс вуснаў, носа, як і робіць твар капрызна-ўпартым. Такая вяскова я красуня зусім верагодна, што магла не стрымаць абурэньня, плюнуць у твар польскаму «жалнежу», калі ён па-салдацку груба схапіў яе за руку. Яна гэта і зрабіла, наш а магчымая мама, а потым суткі хавалася ў жыце, а яе шукал і разьятраны я палякі. Ну а знайшлі б? Дзядзьк а Антон лічыць, што плёткамі справа не абышлася, ня скончылася б.

Не, старыя фатаграфіі — гэта ня проста папера з выяўленым на ёй сьвятлом і ценем, як і адкідвае чалавек, людзі. Ня толькі мы глядзім на тых, што адышлі, але і яны з пажоўклых кардонак — на нас.

Што гэта так — я н ы в і д у ш ч ы я,ф а т а г р а ф і і

— я адчуў фізычна ў той момант, калі чакаў: вось-вось мяне знойдуць немцы, насьцігне аўтаматная чарга, буду ляжаць ля іх ног, запэцканы ўласнай крывёю, а яны з мае кішэн і дастануць маміну фатаграфію, і я н а ўбачыць... Я сьпяшаўся н е запаўзьці далей, глыбей у кусты, а пасьпець, пакуль яны не зьявіліся, схаваць, закапаць у пясок кашалёк з фатаграфіяй. Каб м а м а н я ў б а ч ы ла н і ч о г а г э т а г а.

У Забалаць, на радзіму мамы, у вёску, дзе нарадзіўся Жэня, мы ня езьдзілі. Ні разу — пасьля таго, як сям'ю Мітрафана Тычыны (маміна дзявочае прозьвішча) раскулачылі. Выслалі ў Сыбір, разам са старымі, — Аляксандра, майго цёзку, Зіну і Любу. А дзьвюх сясьцёр — як з агню выхапілі — забралі да сябе дзядзька Антон і наша мама. Мама выгадавала з намі за кампанію Соню (і замуж аддала), дзядзька Антон павёз з сабой у самуюсамую глыбінку Беларусі Волю (і таксама потым «аддаў замуж»). Нагадваць пра сябе ў Забалаці лішні раз ня варта было, я так разумею. Болыны я ўлады, вядома, ведалі, што жонка глушанскага доктара штомесяца адпраўляла «на Алдан» пасылкі: сала, цыбулю, часнык, крупы. Гэта ж рабіў і дзядзька Антон — са сваёй, тады зусім глухой, Хацімшчыны, куды яго, можна сказаць, таксама саслалі пасьля таго, як настаўнік Тычына Антон Мітрафанавіч адмовіўся парваць з «бацькамі-кулакамі». Да нас таксама дабіраліся: перад вайной бацьку «раілі» разьвесьціся з «кулачкай», клапатліва-пагрозь ліва настойвалі. Непасрэдная небясьпека бачылася там, у забалацкіх «актывістах», якія, як і ў іншы х многіх месцах, не пасароміліся забраць і дзіцячы я валёнкі, і «лішнюю коўдрачку» — разуць, распрануць выгнаньнікаў. Так што на многія гады паміж высланымі і пакіну тымі пры калгасных пасадах (а то і бязь іх) «актывістамі» захоўвалася невідочная сувязь, падсочваньне, раўніва зларадная: каму ўрэшце горш? Вядома, тым, каго замарозілі, голадам замарылі ў далёкай ссылцы, было безумоўна горш. Але здаралася, што абрабаваныя і даведзены я да галечы ці хоць бы нехта з такіх сем'яў апынаўся ў становішчы, прынамсі, ня горшым за калгаснае. Раўніва сачылі адно за адным зводдаль. А

пісаць людзей навучылі. Та к што ад грэху далей. Я помню, як далёкі я нашы сваяк і з калісьці багатага Засмужжа, па-калгаснаму зьбяднелага да таго часу, зьяўляючыс я ў нас у доме, стараліся абудзіць у нашай маці застарэлую крыўду на землякоў. Але, па-мойму, гэта не атрымлівалася. Ці мама так умела трымаць сябе ў руках? Апроч таго — каму зайздросьціць? Тым, хто застаўся ў калгасе? Барані Бог, прачуюць, што брат Аляксандар прыяжджа ў (гэта перад вайной было) з чамаданам, поўным падарункаў, — шарсьцяны х адрэзаў, скураных падноскаў навёз, аб які х тут даўно забыліся. Пашчасьціла і ў Сыбіры Тычынам: ня выкінулі ў тайгу на сьнег, не замарылі на лесапавале, завезьлі ажн о на Алданскія залаты я капальні. Немаведама як, але выжылі, а падрос Аляксандар і стаў рабіць «на золаце». І ўсё гэта потым купляць на цуд-грошы, нейкі я «боны». Пакул ь не забралі на фронт. Доўга ляжа ў у шпіталі ў Алма-Аце, а вярнуліся на Беларусь (дзядзька Аляксандар з кучай дзетак уласных і вясёлай «сібірачкай» Кацяй, што ўсім палюбілася) — раптам ператварыўся ў такога ж удачлівага, «прыроднага» палявода ў саўгасе, які м і золаташукальніка м быў, але гэта потым, пасьля...

Мне, калі я дэпутатам быў, прыходзілі лісты ад дзяцей і ўнукаў раскулачаных і тых, хто сам быў «кулакомперасяленцам» у пяці-сямігадовым узросьце. Апісаўшы ўсе нягоды, пералічыўшы памерлых ад барачнага жыцьця брацікаў і сястрычак, амаль абавязкова з пратэстам паведамлялі, што ў іх гаспадарка была, калі не зусім бядняцкая, дык серадняцкая, вось столькі кароў, коней, авечак, збудаваньняў. Маўляў, несправядліва раскулачылі, замарылі голадам, катаргай. Тым самым як бы згаджаліся, што тых, у каго было болын за пералічанае, тых можна было, а вось нас — незаконна. І патрабавалі рэабілітацыі, аднаўленьня справядлівасьці дзеля сябе, сваіх, у каго на карову, на авечку было менш.

Баюся і сам прадэманстраваць вось такое перавернутае мысьленьне і таму ня стану даведвацца знарок, удакладняць, колькі ж было дзесяцін зямлі, ці лесу, ці балота ў Мітрафана Тычыны: дзесяць або пяцьдзясят? Ведаю толькі, хаця ў доме ў нас пра гэта

ніколі не казалася і толькі пазьней дзядзьк а Антон пасьпеў мне сёе-тое пераказаць, — рабілі ў сям' і Тычыны ўсе, пачынаючы з шасьцігадовага ўзросту (гусі, парасяты былі іх клопатам).

Не пашанцавала Вользе, амаль не вучылася нават у школе, затое Аню, Антона Мітрафан Тычына аддаў вучыцца ў слуцкую гімназію, разумеў, што такое адукацыя. Але рабілі і гімназісты, наяжджаючы дамоў, і стараліся нават больш за астатніх дзяцей. Таксама разумелі, на якую ахвяру пайшла сям'я. Міжволі ўзгадваю пачутую нядаўна легенду пра Багіню — заснавальніцу працавітай Даніі. Ёй сказана было: колькі за ноч узарэш, столькі і будзе зямлі ў твайго народу. Дык яна братоў і нават дзетак сваіх перакінула ў быкоў — народ дацкі ёй і дасюль удзячны.

Паводле беларускага паняцьця, дасавецкага, «кулак» — гэта той, хто с ь п і ць н а к у ла к у. Упаў дзе стаяў, запрацаваўшыся да бяспамяці, і не на падушку галаву, а на цьвёрды кулак — каб лішне не заспаць. Дзядзька Антон успамінаў, як абрабаваны «цьвёрдымі заданьнямі» бацька скардзіўся не на тое, што забралі і скаціну, і інвэнтар, і зерне, а што: «рукі — сорам на вуліцу выйсьці, як вітацца з чалавекам?» Мазалі-капыты сталі сыходзіць з далоняў, Мітрафан Тычына саромеўся такіх рук.

«Савецкая ўлада» падзяліць і супрацьпаставіць імкнулася ўсіх, і ўнутры сям' і таксама, яднаючы толькі ў адным памкненьні, стараньні: дагадзіць гэтай уладзе, нават калі загадаюць адрачыся ад бацькоў або дзяцей, неадкладна здрадзіць тым, на каго пакажуць. Ці не з прыроднага пачуцьц я ўпартасьці і супраціўленьня гэтаму, зусім інстынктыўна, але з тым болынай нязьменнасьцю Тычынава дачка, наша мама, усё жыцьц ё сваё была зьбіральніцай і хавальніцай роду Тычынаў-Адамовічаў, мацуючай сілай. У нас у доме жылі, і па шмат гадоў, усе, каму не было дзе жыць. У вайну сабрала пад сваю страху болын як дзесяць чалавек, і ўсіх трэба было зьберагчы, карміць. Так і павялося — і пасьл я вайны. Сваякі, самы я далёкія, ведалі, у каго дзень нараджэньня, калі, хто памёр, а хто вясельле павінен спраўляць, каго

памірыць, каго прысарамаціць, кам у якія патрэбныя лекі, даведкі, — ад цёткі Ані. Я ўжо ўздрыгваў, калі яна, радасна ажыўляючыся, пытала, вычытаўшы ці пачуўшы па радыё, тэлебачаньні прозьвішча Адамовіч, Тычына: яны, Саша, ня маюць ніякіх адносін?.. Ніякі х да нас, абсалютна аніякіх, мама! Мала, дык я яшчэ атрымліваю ад яе заданьне (такім вінаватым голасам, але ведаю, не супакоіцца, спаць ня будзе, пакуль не здабуду, не памагу, не пазваню, не павіншую) — радні, як у… ня ведаю нават, у каго! Пакінула яна нас, і ўсе потым сталі гаварыць — скардзіцца: нейк радзей сустракаемся, бачымся, гаворым адно з адным. Анічога ня ведаем, што ў каго і з кім што.

Але ня толькі дзеля радні мама скарыстоўвала мой час і «аўтарытэт» (як і б я шчасьлівы быў сёньня выканаць Хаця б адну яе новую просьбу!). Пачаўся рамонт у кватэры, галава шабашнікаў Юра ўжо праз некальк і дзён зрабіўся маім «кліентам». Ён на мяне працуе за грошы, я ў Менскіх архівах на яго — па просьбе маёй маці. Прачула, што Юра (з такім жа, як сам, братам-падлеткам) жы ў у партызанскім лягеры, маці іх у блякаду згубіла, і, пакуль знайшліся, яна крых у кранулася з розуму. Туляцца яны ў цеснай камуналцы, партызанскай даведкі няма, нічога дабіцца ня могуць…

Праз нейкі я паўгода пасьля рамонту сабраўся, накіраваўся ў сваю Акадэмію, бачу: Юра крочыць з авоськай у наш дом.

— Вось, — прыўзьняў авоську, паказаў бутэльку

«Сталічнай» (!) — іду да Ганны Мітрафанаўны, па даведцы атрымалі асобную кватэру.

Калі вярнуўся праз дзьве гадзіны дамоў, убачыў дваіх шчасьлівых людзей: Юра дапіваў сваю бутэльку, закусваючы мамінымі саленьнямі, мне ж (ці не ўпершыню ў жыцьці) мама аддзячыла простай пахвалой:

— Дзе Саша — там перамога!

Мабыць, надта ўжо прыкмячала: тое, што ёй на задавальненьне, на радасьць, мне, нам, — усё ж цяжар, праз не хачу.

Калі ў кожнага чалавека ёсьць Анёл-Захавальнік, тады і род кожн ы павінен яго мець, мае. А інакш як растлумачыш такі я розны я лёсы асобных сем'яў, які х

вайна з аднолькавай сілай круціла-матала: у адной — жывой душачкі не засталося (глушанскага Мішы Каваленкі род, 12 чалавек), другая, вось як наша, — чалавек 15 былі на фронце або ў партызанах, перакалечыла вайна, але ніводзін не загінуў? Н і а д з і н. Як і ж павінен быць Анёл-Захавальнік, каб вось так! Аднак, бадай, яны ня могуць быць лепшы я ці горшыя, анёлы. Тады, можа, адгадка ў тым: у нашага быў памочнік. Калі гэта так, дык усе, хто яшчэ жывы, засталіся з нашых, ці ня «цётку Аню» назавуць?

Пасьля вайны яна амаль усіх, каго Сталін і каго Гітлер раскідалі па сьвеце, паклікала, сабрала, вярнула ў свае краі. Толькі моцны беларускі селянін Мітрафан Тычына застаўся ляжаць у настыглай сыбірскай зямлі.

У сваёй вёсцы, г.зн., дзе зьявіўся на сьвет, — у Канюхах, я пабыў аднойчы ўсяго. За ўвесь час пасьля таго, як мяне гадавалага адтуль вывезьлі. Позірк міжволі шукаў сад, дом з калёнамі (такім чамусьці малявала фантазія «Дом адпачынку» майго маленства). Нейкі я забытыя людзьмі хаціны, нават вуліца, не разабраць, дзе тут праходзіла. Аднекуль падышла жанчына, усхвалявалася, пачуўшы прозьвішча майго бацькі: «Ой, а ў маёй мамы засталася фатаграфія! І ён там». Зараз і свайго

«Міску» з морквай папяро к пашч ы пабачу пад той зьдзічэлай яблыняй… Да чаго ж слушна: нішто ў гэтым сьвеце не зьнікае канчаткова. Пакул ь адна жанчын а бегала па фатаграфію, да нас наблізілася другая. У яе праблема, можа, мы, гарадзкія, ёй растлумачым, як ёй быць з дачкой. Бо ж замуж дзеўцы трэба будзе, хутка вось пашпарт атрымоўваць (ужо і вясковым выдаюць), а там месца нараджэньня: «Канюхі»! Хто з гэтым замуж возьме? І наогул куды з гэтым?

Я ўрачыста здабыў з шырокіх, па тагачаснай модзе, штанін сваю пашпарціну: во, глядзі, цётка! Нічога, жыву, ніхто (з гэтае нагоды) каменем не шпурнуў.

* * *

Дзіўныя рэчы адбываліся з маёй душой ці маім «арганізмам», і не аднойчы: раптам пераставаў чуць вонкавы сьвет пры нібыта нармальным слыху, прыты м

так адключаўся, што хоць ты трактарам на мяне наяжджай, хоць дзьверы ўзломвай або акно пабі — разбудзіць мяне немагчыма. І толькі нечаканая цішын я пасьля грукату і стуку вяртала мян е да самога сябе. Усё так і было, літаральна: трактар, як і на мяне наяжджае, — яшчэ ў Рачэні, куды мы выправіліся на лета да бабулі. Нацягаўшыся па сьпякотна-соннай вёсцы, я вяртаўся ў наш двор, перажываючы асалоду ад цёплага і пяшчотнага пылу пад пазьбіванымі ступнямі босых ног, дзе ні каменьчык а табе, ні шкліны, ішоў, пляскаў па ім і назіраў, як шэрыя клубочкі выпыхкваюць паміж пальцамі. Што гэта на мяне глядзіць так стары, што абапёрся і рукамі, і падбародзьдзем на палку, нібы нешта кажа, а можа, проста жуе? Але вось гэтая баба, што бяжыць насустрач, на тоўстых, як ступы, нагах, ужо ж праўда нешта крычыць у мой бок, вырачыўшы вочы. А голасу ніякага, нічога нячую. Нарэшце прарвалася: «...раздушыць! » Быцца м вушы ў мяне заклала: проста за сьпінай страшэнны роў і лупяць стрэлы! Я азірнуўся і адскочыў у бок. Газануў і міма мяне прагрукатаў трактар, мацерна лаючыся, паграржаючы асіплым голасам -— крыка м дзядзькі на высокім сядзеньні, такога ж чорнага і прамасьленага, як і труба, што страляе дымам у яго перад носам. Злосна прысядае на маленькі я лярэдні я кол ы «сталёвы конь», вялікімі вострымі шыпамі задніх колаў, непраўдападобна вялізных, адкідвае назад камяк і зямлі, я глядж у ўсьлед яму, і мне так нядобра-тужліва, быццам ён па мне праехаў. Да самай начы гнятлівая туга грызла маю дзіцячую душу, хацелася плакаць. Я і плакаў — у сьне.

Калі перад вайной жы ў і вучыўся ў школе дзядзькі Антона, куды спачатку Жэню, а затым і мяне выправілі («Хопіць сабак ганяць па Глушы!» — сказаў тата), са мной падобна я гісторы я здарылася, паўтарылася. Дзядзька Антон зь цёткай Лінай, яка я таксама настаўнічала ў школе, у будынку яко й яны (і я ў іх) жылі, аднойчы пайшл і ў госьці, а я доўга чытаў, слухаў радыё. Паўтаралі ранішняе паведамленьне радыёстанцыі

«Камінтэрн» — аб забойстве Троцкага. Карчомныя сябрукі-сабутэльнікі ў далёкай Мэксыцы ўдарылі яго

бутэлькай па *башке* — так нам паведамілі.

Не заўважыў, калі заснуў, а прачнуўся ад таго, што нада мной стаіць дзядзька Антон, высокі-высокі, і дзіўна на мяне глядзіць, быццам я быў толькі што мёртвы і раптам ажыў. За сьпінай у яго шырока-спалоханыя вочы цёткі Ліны, а за ёй — бяздонны чорны праём расчыненых у начны парк дзьвярэй. Нейк ухітрыўся дзядзька іх, цяжкія філянговыя дзьверы, зачыненыя мною на кручок, зьняць зь петляў. Бо колькі ён ні грукаў, ні біў у дзьверы, цётка Ліна ў акно бачыла, што я ляж у пад непатушанай лямпай нерухома і як бы ня дыхаю.

Абсалютна тое самае адбылося пасьля вайны: мама з бацькам вярнуліся з клюбу, а іх сонны сын-студэнт не адказвае на роспачны грукат. Бацьк а забег з таго боку,

дзе жыл ы пакой у аптэцы, выбіў шкло, адчыніў вакно і ўлез усярэдзіну, запаліў сьвятло, — толькі тады я прачнуўся. Ад яго пільнага трывожнага позірку.

А што, калі п а с ь л я бывае вось гэта: ня чорная труба, яка я імчыць нас да сьвятла, да сваіх, а вось як: р а с п л ю ш ч в а е м в о ч ы, а н а на с п і л ь н а г л я д з я ць т ы я, хт о н а с з ь л ю б о ў ю і с м у т к а м с у с т р а к а е ? Не, ніводзін з тых, хто перажыў стан life after life Ше, не казаў пра такое. Але ў мяне ёсьць досьвед адлёту немаведама куды. А што, калі гэта рэпэтыцыя? Расстаньня, разводу душы зь целам? Пробны выхад яе ў «касьмічную прастору», як у першых касманаўтаў. На прывязі-«фале». Усё роўна ж некалі пакідаць «абжытае месца» (карабель? гняздо?), чаму і не патрэніравацца? Павучыцца лётаць, як вучыцца ліпка-мокрае птушаня, спалохана-радаснае ад свайго жудаснага вызваленьня. Пырхае, пырхае, адлятаючы ўсё далей ад гнязда ў невядомы сьвет, зь месца на месца, само ня верачы, што атрымліваецца ў яго. Але вось узьляцела і адчула, што крылы насамрэч яго трымаюць...

Аднак раней трэба пражыць табе адпушчанае. Доўга, як жа соладка доўга цягнулася дзяцінства, цэлую вечнасьць прыглядваўся да вонкавага сьвету. Затым час апусканьня ў свой унутраны падлеткавы, юнацк і сьвет. Даводзілася яшчэ паваяваць — разам з усім сьветам. У снах ледзьве ня трэць жыцьц я падглядваў за сподам

сваёй натуры. Дадзена было табе сваё адлюбіць і сваё адненавідзець. Падступае тэрмін разабрацца ва ўсім, у чым за цэлае жыцьцё разабрацца або ня меў часу, або ня ўмеў. Або не імкнуўся.

...Забалаць, Рачэнь, Канюхі — усё гэта назвы, пункты пашпартныя. А сапраўдная малая радзіма, дзе я ўваходзіў ва ўзрост і ў жыцьцё, — рабочы пасёлак Глуша. Савецкае ўдакладненьне: шклозавод «Камінтэрн». Або проста: гута — так называлі завод здавён, з часу яго заснаваньня. Польска-нямецкае слоўца, але зусім прыручанае, наша мясцовае. На паўшляху з Варшавы на Маскву, на ўсход сем соцень вёрст, на захад — амаль столькі ж, таму і «варшаўка», таму і «кацярынінскі тракт». А наша Глуша, пазначаная толькі на падрабязных беларускіх картах, — пацерка на тонкай нітачцы.

Перад вайной загучала новае слова: асфальтка. Вось ёй і давялося стагнаць і крышыцц а пад гусеніцамі танкаў. Чорная, імкліва я мі ж сосен і бяроз, усмоктвае позірк, як лейка ваду, нясе нашу Глушу ў далёкі бяскрайні сьвет. Адкуль усё прыхоДзіць і куды ўсё аддаляецца, забіраючы, несучы з сабой і час: дзяцінства, юнацтва, жыцьцё.

Апроч гуты, у нас прыжылося і надоўга яшчэ адно слоўка: трэпы. Вось бачыце, вы яго ня ведаеце. А ў нас і ў навакольлі любое дзіц я ведала гэта слова-пароль, дар пралетарскай Сілезіі ці Пазнані. Азначае яно драўляны абутак: калодка-падэшва пад ступню і раменьчык, вугалок зь якога-небудзь непрыдатнага матэрыялу (скуры, гумы), каб трымалася на назе. Ня ведаю, адкуль прыйшла гэтая «мода» да немцаў, палякаў, ці не ад старажытных рымлян, а да нас — ужо ад іх, нашых заходніх суседзяў. Добрых гадоў з трыццаць выручала яна перамоганосных усходніх пралетарыяў, ва ўсе поры году замяняючы чаравікі, боты, асабліва на працы, хоць і ў клюб прыходзілі ў трэпах, агучваючы прыступкі высокага ганку і кіназалі звонкім драўляным перастукам.

Расейскія акружэнцы ў Заходняй Беларусі (паводле Янк і Брыля) сьпявалі прыпеўкі: «Спасибо Сталинугрузину, что обул он нас в резину!» «Резину» абувалі ў нас толькі ў сьвяты ды ў госьці — эфэмэрныя белыя тапачкі з матэрыі або чаравікі на гуме, што

прамакалі ўвесну, восеньню і, як агнём ці кіслатой, палілі ступакі ног улетку. Пра скураныя падноскі загадана было забыцца. У ім я таксама і заходніх працоўных. У гэтых тапачках, у гэтых чаравіках (а нехта і ў трэпах) 1 траўня і 7 лістапада завадчане на чале з парткомам праходзілі туды і назад калёнай па шаш ы з паўвярсты, каб затым на знарок абсталяванай паляне, дзе ўжо ўзвышалася зьбітая з дошак трыбуна, куды пад'яжджаў буфэт і дзе зіхцеў трубамі гучнагалосы заводзкі аркестар, каб там паслухаць знаёмыя словы, прамовы, поўныя спачуваньня да прыгнечаных усяго сьвету, салідарнасьці зь імі і абяцаньня ім памагчы наладзіць у сябе справядлівае жыцьцё.

А вечарамі мы, падлеткі, але і нехта са старэйшых, забіўшыся за абцёртую сьпінамі, абадраную да цэглы клюбную печку-галяндку, у самазабыцьці сьпявалі-марылі пра нашы я будучыя даліны і ўзгор'і, і як мы, нашы партызанскія атрады, займацьмем гарады.

Усе людзі для нас дзяліліся ня толькі на пралетарыя ў і буржуяў, чырвоных і белых, але і яшчэ — наша мясцовая спэцыфіка — на «заводзкіх» і «жлабоў» (г.зн. вясковых). Само сабою зразумела, што вяскоўцы нашых таксама не шанавалі. Сьвяты зь вялікі м «заездам» вясковых гасьцей у Камінтэрнаўскі клюб быццам дзеля таго і існавалі, каб яшчэ раз высьветліць, чый верх у гэтым суперніцтве. Дзел я прынады падсылалі да праціўніка малечу, госьці разумелі, што будзе далей («Ня крыўдзі маленькіх!»), і доўга не прыкмячал і камарыных укусаў. Але ў нейкі міг — раптам ці сьвятло затухала, ці гучны, ліпкі і такі агідны ўдар па жывому, і пачыналася! Але да гэтага часу «жлабы» звычайна ўжо адмабілізоўваліся, сабраўшы сваіх у «зграю»; раздаючы і атрымліваючы поўху, яны вырываліся зь сьцен клюбу, а далей пачынаўся гон. Школьнікі, якія ўзімку будуць сядзець у адной клясе, прагульвацца па адным калідоры, у адным школьным двары Глушанскай СІП, цяпер з палкамі, камянямі, грудамі зямлі даганялі «жлабоў» (ці адбіваліся ад «глушанскае шпаны»), вядомыя некалькім і дарослымі байцамі, з боку камінтэрнаўцаў — гэта звычайна два-тры рабочыя-баначнікі ў расхрыстаных на

хударлявых грудзях кашулях, з характэрнымі для шкловыдзімальнікаў вострымі, як у рымля н на старадаўніх манэтах, кадыкамі. І гора таму, хто адстане ці задужа вырвецца наперад, — расквасяць «сапатку» ды крыві. Часам пасьля дзьвюх-трох верст перамаганоснага перасьледу насустрач «жлабам» зь іхнай вёскі выбягала падмога, і пасьля пэўнай замінкі ўжо яны гналі нашых, а мы, адбіваючыся, адступалі да свайго пасёлка.

Вядома ж, ні «доктар», ні «доктарша», мае бацькі, не павінны былі ведаць, што іх малодшы ў гэтым удзельнічае. Няхай нават і ня ў першых шэрагах, а там, дзе самая малеча. Галаву даводзілася берагчы, бо зусім сьмешна было б, калі б і ў трэці раз я прынес яе ў тым выглядзе, у які м ужо двойчы бацьку давялося яе бачыць і апрацоўваць у амбуляторыі. Але ўжо так шанцавала чалавеку, безь ніякай такой яго ўласнай віны. Адбыўся аднойчы пажа р у драўляны м прызаводзкім шматпавярховы м інтэрнаце. Мы, зразумелая рэч, хацелі быць пры справе, памагалі качаць ваду. Я бег поруч з пажарнай машынай, пастаўленай на калёсы-плятформу, яку ю пёрлі да сажалкі, учапіўшыся ў аглоблі, і дарослыя, і дзеці, а яна вазьмі і перакуліся, распраклята я машына, — каго па галаве ручкай дастала? Ясна, каго.

А ўжо калі камень пераляцеў цераз дах школ ы (было ў нас і такое ідыёцкае спартыўнае практыкаваньне), ледзьве ня зьнёс чэрап (аблавушка адно ўратавала), мой, зразумела, чэрап, старэйшы брат, як і ўжо вывучаў законы Н'ютана, такое тлумачэньне знайшоў мне ў апраўданьне:

— Гэта ў яго галава вялікая, прыцягвае.

Ну, а ў бальніцы, родны доктар, ад якога іншы я пакутнікі чулі заўсёды толькі: «галубчык», «галубка», абрываў мае нясьмелыя стогны зусім спартанскім павучаньнем: не скавычы! Ня будзеш лезьці, куды ня сьлед'.

Самі глушанцы, адзіныя перад «жлабамі», унутры пасёлку таксама дзяліліся. Напрыклад, вылучалі «пшэкаў» (палякаў). Адрозьнівалі ня дужа выразна, хто «пшэк», а хто не, і гэта ня вельмі прысутнічала ў нашых узаемаадносінах, на дваровым і школьным узроўнях. Але

вось у дарослых «пшэкаў», як мы лічылі, усё было з «понтам» (г.зн. манернае). Ну, навошта столькі кветак выстаўляць на падваконьнях, такі я клюмбы перад домам: ясна, жаніхоў прыманьваць! Ядз я Вашкевічава, прыгожа я настаўніца польскай школы, — што ні крок, такім цыркулем раскідвае носікі сваіх вострых лодачак, як яна толькі лытк і ня выверне! А паглядзіце, паслухайце, калі пані Мураўская і пані Трухановіч сустрэнуцца дзе-небудзь на базары, як учэпяцца адна ў адну, быццам у чужы м горадзе выпадкова пабачыліся, і застракочуць, і запшэкаюць, абавязкова па-свойму. Галоўнае, на тых, што вакол, ужо глядзяць, як на далёкіх-незнаёмых. Адным словам: «Кеды я вышэдл за гумно до вятру, там седзі два вытарашчакі, дык я пошэдл і взел фузію (ружжо) — піз... цэго ўбіў, а х... цэго уцек!» Гэтае блюзьнерства здавалася нам верхам дасьціпнасьці і нашай у нечым над «пшэкамі» переваге.

Наогул жа я любіў бываць у кватэрах сваіх аднаклясьнікаў-«палякаў». Сапраўды, шмат кветак, «вазонаў», і ад іх утульнасьць, цішыня, тут не разьбяжыსься і не раскідаеш абы-што і абы-як, бацькоў мае сябры на «вы» называюць, нечакана, нязвыкла і ў нашай сям' і было б проста немагчыма, але ў іх атрымліваецца вельмі нават добра. Затое і да дзяцей дарослыя зьвяртаюцца ціхім, паважлівым голасам. Падабаліся мне гэтыя іх дзіўныя, цёмны я з разьбой шафы, крэслы. Цікав а разглядваць фатаграфіі на сьценах. Абавязкова ў рамках, акуратна зробленыя, і бачна, што даўно. Мы звыкл і бачыць Віткоўскага, Пацэвіча, Мураўскага, Стэфановіча ў нашай заводзкай ці прамшвэеўскай апратцы, у гэтых глушанскіх трэпах, а на фатаграфіях Віткоўскі, Мураўскі — ну пан панам! У белых манішках, у вусах, а жанчыны ў нябачаных, хоць і сьмешных сукенках. дык кім жа былі гэтыя людзі тады, калі мы добра ведаем, як прыгняталіся і гаравалі рабочыя да савецкай улады? Пытаньне гэтае ўзьнікала ў школьнай галаве, разагравала нашы мазгі.

Здавалася, адказ атрымаць, тлумачэньне мы змаглі ўжо праз некалькі гадоў, калі амаль усіх, хто на «-скі» і на «-іч» ледзь не за раз, перасаджалі. Аднак я ня помню,

каб хоць хто ў нашай Глушы ўсур'ёз паверыў, што яны былі замаскаванымі «шпіёнамі», «ворагамі народу», якія затаіліся. Хоць перакананы, што фатаграфіі ў іх «справах» ляжаць і дасюль, мы ж ня верылі, а вось як сьледчы?.. Пра што пытаў-дапытваў, любуючыся на беласьнежныя манішк і майстроў-гутнікаў?

Дасюль помню смачныя малочныя клёцкі, якім і частавала маці Пецькі і Стася Пацэвічаў. Пакольк і я ні разу, нават калі сыты па горла, не адмаўляўся і адразу ішоў і сядаў за абедзенны стол, мой брат Зана, якому даводзілася рабіць тое самае, а ён гэтага не любіў, дома горача абураўся мною.

— Ты, сынок, так не рабі, — вучыла маці, — глядзі, як Жэня, так і ты за ім.

Цяпе р калі мяне клікал і да стала, я тут жа рапартаваў:

— Як Зана, так і я!

Брат яшчэ болын кіпяціўся: што ён усё, як Зана? Сам хочаш, ну і жар ы і забудзь пра мяне! А то не пайду нікуды з табой.

Які я гэта былі паляк і і што за польская мова была ў нашай Глушы — баюся, што такая ж, як беларуская ці расейская. Гэта быў наш, глушанскі валапюк, неўяўляльна я сумесь трох ці нават чатырох моваў (ня лічачы дыялекты) на самым кароткім шлях у з Варшавы ў Маскву. Напрыклад, я доўгія гады, таксама, як ад дзіцячага Заны, ня мог пазбавіцца ад слова «мене» (у сэнсе: мне).

«Дай мене, пакаж ы мене...»

Наогул жа павінны былі заставацца ў Глушы і карані, карэньчык і першых майстроў-гутнікаў, ня проста беларусаў-каталікоў (накшталт маёй бабулі), але і карэнных палякаў, 100 гадоў назад перамешчаных гаспадаром гуты на ўсход. У нас, поруч зь беларускай школай, была і польская, у старым будынку над сажалкай. (Да самага 1937 году.)

«Бэ-эз» — да чаго ж пышны пахк і бэз рос у іх пад вакном, я дасюль, калі бачу так і пышны, п'янкі, узгадваю польска-глушанскае слова «бэ-эз»!

У Глушы і дол пад нагамі быў не як у іншы х

мясьцінах. «Зямл я ёгаў», якія не падазравалі тады, што слова ёсьць такое: ёгі. А вось слова «рокако» я ўпершыню пачуў не на ўнівэрсытэцкіх лекцыя х па гісторыі мастацтва, а ў сваёй Глушы. Праўда, азначала яно вось што: заводзкія падлеткі сядалі на рабочых коней і гналі іх за лес на пашу, у нейкае імгненьне паварочваліся тварам да конскага хваста, забіралі яго ў абедзьве рук і і лямантавалі, як апантаныя: «ро-ка-ко!» — лупяч ы пяткам і па конскіх баках.

Калі бачу на тэлеэкране, як чалавек топчацца басанож па бітым шкле, узгадваю сваіх аднагодкаў, якія вырабляць тое змушаныя былі дзень у дзень, усё лета. Рэч у тым, што за сто гадоў бесьперапыннай працы завод, што вырабляў бутэлькі, ня мог не памнажаць і колькасьць «бою». Паступова сеяў і сеяў вакол сябе бітае шкло, і ўсё пашыралася, распаўзалася па пасёлку кола зіхоткай, як антрацыт, чорнай жорсткай сумесі перагарэлага шлак у і шкла. А нам па гэтым бегаць, і ня будзеш штосэкунды думаць: ах, шкло! Як бы не злавіць на пятку бутэлечнае донца! Ногі паступова набывалі дзівосную, амаль прыродную, здольнасьць наступаць на ўсё зь неўсьвядомленай абачлівасьцю, у глушанскага падлетка быццам паветраная падушка пад ступнямі зьяўлялася, бяжыш, увесь час як бы ўзьлятаючы. Але да чаго ж яркая, сьветлая кроў адразу афарбоўвала хлапечую чорную ступню, калі бедны ёг з усяго маху раптам чапляў, як падкову, востраевострае донца на пятку!

Але ў нас быў яшчэ лес, засланы шыльнікам (хвойнымі іголкамі) і халаднаватым мякенькі м імхом, — адразу ж за крайнімі хатамі, а сям-там, напрыклад, за аптэкай, балотца з кусьцікамі запаўзала проста ў пасёлак, вялізны я жабы кал я самаё «варшаўкі» вечарам так надрываліся, гарлапанілі, што, здавалася, яны па-сабачы аббрэхваюць машыны, што ішл і міма.

Калі дацэнт Беларускага дзяржаўнага ўнівэрсытэту «антычнік» Фактаровіч у лекцыях сваіх высьпеўваў Арыстафанаў радок: «тысяче-ку-ув-пшнное слово», перад мной адразу паўставаў глушанскі лес: «тысячекувшинное» рэха! Слухаючы яго, блізкае-далёкае, пужлівае і заклікальнае, калі сьвет мой замыкаўся

высокім плотам Пагоцкіх, за якім цямнеў таямнічы лес. Пазьней мы агучвалі яго, лётаючы па рыжыкавым сасьняку ці калі вышуквалі птушыныя гнёзды, вавёрчыны дуплы, яшчэ ня ведаючы перасьцерагальнага слова «экалёгія», радуючыся сваёй драпежнай уладзе над лясным жыцьцём.

Але як тое самае расчуў Валодзя Высоцкі, такі ўвесь з гораду? Як ён змог перадаць? Ён вярнуўся з Масквы (куды я яму даваў сваё першае выданьне, блякла-зялёнае, «Вайны пад стрэхамі») зь песьняй, з сваімі «Аистами». Тут жа прасьпяваў, трымаючы навесна сваю прыручана-прасьцяцкую гітару. А я пачуў ня проста лес і клёкат буслоў, а наш, глушанскі, — з працягнутай праз яго струной асфальткі, басіста-густымі яловымі лагчынамі, западзінкамі, што пераходзілі ў балоты, звонкімі медна-сасновымі і бярозавымі ўзгоркамі, задумліва-шматвёрстымі арэшнікамі ўскрай поля. Умоўна-беларускія буслы, звыкла ваенныя вароны — усё было б задужа песенна-традыцыйна, калі б не гучала над усім у яго

«Аистах» тое самае "тысячекувшинное" слова-рэха.

Ну, а вечарамі мы бралі прыступам заводзкі клюб, бо лічылася, што на танцах нам рабіць няма чаго, а на кінафільм патрэбны абавязкова білеты. Як быццам у клюбе ням а бакавых дзьвярэй, а іх было ці чатыры, ці пяць, і не на адных, дык на другіх кручок раптам быў адкінуты. Мне дык грошы на кіно давалі, але з салідарнасьці часта і я такім чынам пранікаў у кіназалю. (Я, але ня Зана, гэта яму не было дадзена). І што дарослыя рабілі б бяз нас, што, як цюлені на лежбішчы, засьцілалі падлогу перад белым экранам, хто б ім агучваў сьмехам і лямантам нямы я фільмы, дружным хорам счытваў словы-цітры з экрана. (Зрэшты, гэта рабіў і дарослы люд, адным выдыхам гучна прамаўлял і за артыстаў або аўтараў фільма: «Прайшло тр ы дні», «У Івана зьявіліся сябры».)

Клюб знаходзіўся акурат насупраць заводу. Збудавалі яго на месцы згарэлага (ад ранейшага засталіся ў памяці старажылаў нейкі я «бляскучыя шары» — пра іх абавязкова гаварылі, узгадвалі). І збудавалі ў выглядзе

самалёта: гэта быў «пэрыяд індустрыялізацыі». Сьпераду, дзе павінен быць «пламенный мотор» — высозная, аж дваццаць прыступак (н я раз пералічваў), вэранда. Тут вечарамі граў заводзкі аркестар, звыклы я губы шкловыдзімальнікаў, старых і маладзейшых, старанна выдзьмувалі кракавякі, танга, а пазьней — заляцел ы і да нас факстрот.

У «крылах» клюбу-самалёта зьмяшчаліся розны я службы культбыту, ад самадзейнасьці да шахмат, да бібліятэкі і пако я для начальства, каб магло адасобіцца перад кінасэансам. Далей — даўгая заля, як бы для пасажыраў-гледачоў, а ў самых хвасьце за сцэнай — таямнічая кладоўка, куды мы забіраліся, каб сарваць апошні я струны з забытага старога раяля, мабыць, пакінутага ад згарэлага клюбу.

Зьмеценыя каторы ўжо раз з вэранды даўгімі нагамі напаўзвар'яцелага Франака, як і шмат гадоў выконваў абавязкі загадчыка клюбу, падлеткі з гіканьнем выпраўляліся ў рэйд па начным пасёлку, суправаджаючы, перасьледуючы, парачкі, што разыходзіліся дамоў і ў зацішны я куточкі. Дзіўнага я помню сябе ў гэтых кампаніях 10-12 гадовых, што гадзінамі стаялі насупраць ярк а асьветленых вокнаў інтэрнату або кватэры якой-небудзь глушанскай красуні, да якой, мы ведалі, наведваюцца «ўхажоры». Мы імі пагарджалі з усяе сілы дзіцячае зайздрасьці да шчасьліўчыкаў, дапушчаных да зносін з гэтымі таямнічымі істотамі — дзяўчатамі.

Вядома, я болын ахвотна выправіўся б куды-небудзь са старэйшым братам, але ён не пераносіў «хваста», стараўся пазбавіцца, як яшчарк а ўцякаючы. І сябрукі яго перанялі ягоны тон, нязносна паблажлівы: «А, Зана!» Цяпер мяне так называлі сябры брата, тым самым як бы адкідваючы некуды назад, у той час, калі я сапраўды быў маленькі.

Ну і добра, затое мы зноў пойдзем у Пакроўку, у калгасны сад. Хаця мне ўжо аднойчы дасталося, тры дні жыцьця не было ад мамінага шыпеньня і бацькавага пахмурнага зьдзіўленьня: «Гэта каго мы выгадавалі? Моркву красьці? Табе што, мала сваёй у гародзе?» Ну як растлумачыць, што ня морква і нават ня яблыкі вабяць,

прыцягваюць, няўжо ня ведаюць, што «цыган за кампанію павесіўся»?

Наш набег на пакроўскі сад скончыўся поўным канфузам, ды яшчэ якім. Пакуль калацілі яблыні, набіваючы свае бяздонныя запазухі, вартаўнік зайшоў ззаду і пачакаў ля высокай агароджы. Але калі дапялі да слуцкай бэры, не ўтрываў стары з ружжом, закрычаў тонка, па-бабску:

— А ты гэтыя грушк і саджаў, паршывец ты гэткі! Птушкамі ўзьляцелі на высокую агароджу, сьцелючы сьляды ўцёкаў дарожкай зь яблык і груш, што градам сыпаліся з кашуляў. І тут грымнуў стрэл, здвоены, надаўшы зусім ужо шалёны тэмп падзеі: імчалі, што ласі, праз бульбянішча да лесу. А калі сабраліся там, Антака не далічыліся. Сталі прыгадваць, што, калі пачуўся стрэл, нехта залямантаваў, як злоўлены за заднюю нагу заяц.

З узьлеску азіралі родны пасёлак так, быццам яго вораг захапіў і нам заходзіць у яго небясьпечна. Але што было рабіць, па адным, парамі, рознымі закавулкамі прайшлі да цэнтру, паслухоўваючы, што людзі кажуць. Нібыта нічога такога. Усё, як заўсёды. Зачаплілася надзея, што наш Антак ужо дома сядзіць, зацірку малочную сёрбае, а мы тут яго хаваем. Сышліся за клюбам, як змовіліся, абгаварылі сытуацыю і вырашылі, што менавіта я (доктараў сын? але прычым тут гэта?) павінен схадзіць да пацярпелага дамоў і разьведаць, на якім мы сьвеце. Далі мне ў падмогу яшчэ аднаго хлопца. Мы зь ім наблізіліся да весьнічак таго даўжэзнага дому, дзе маці некалі аплаквалі нявест-тапельніц, патупалі нерашуча, затым рушылі вузкім праходам да сенцаў. Угледзелі ў вакне спалохана-белы, як нам падалося, твар маці Антака. Доўга важдаліся ў цёмных сенцах, шукаючы клямку, пакуль дзьверы не расчынілі насьцеж нам знутры:

— Ды заходзьце ўжо! Што вы там шкрэбаецеся, я к мышы?

На наша нявіннае: «Антак дома?» — жанчын а агледзела паслоў абурана-насьмешліва і махнула рукой у бок шырмы, што адгароджвала кухню:

— Там ён, ваш Антак! Ну, а вашы сракі — цэлыя ?

Бале я вялікая, сядайце зь ім.

Даўгалыгі Антак, шырак а раскірэчыўшы ногі і вышэй за галаву трымаючы вострыя каленкі, зьвіс на руках над шырокай балеяй, апусьціўшы голы зад у гарачую (ажно пара валіць) ваду. Выпарвае соль з задніцы? Паспрабаваў нам усьміхнуцца, атрымалася вартая жалю грымаса. Колькі ж той гад зашпандорыў яму з двух ствалоў? Мы прыселі на лаўку, каб раптам не зваліцца ад дурнога здрадніцкага рогату, што закалаціў нас.

Хаця глушанскіх жыхароў клікал і ў навакольлі

«заводзкімі», але іх можна было назваць і «палявымі», і «ляснымі». Завод ня мог пракарміць, цяжк а было пражыць на зарплату нават майстра. А таму амаль у кожнага была свая гаспадарка: гародчык, кабанчык і калі не карова, дык козы. Адзінаму ў навакольлі аднаасобніку з канём, плугам Арцёму Лешчуну — хоць парвіся, усе клічуць, заклікаюць, каб узараў агарод, «абагнаў» бульбу. Але якра з дзякуючы такой сваёй патрэбнасьці Ляш чун і змог устаяць, утрымацца на паверхні, нягледзяч ы на ўсе падаткі, якім і ўлады дабівалі апошняга прыватніка. Яго не прыбралі з вачэй, бадай, таму толькі, што і начальству ён патрэбен быў і небескарысны.

Амаль у кожнага рабочага свая каляска — двухколка ці на чатырох колах. У некаторых удасканаленыя, з тармазамі, на роварных колах; чалавек і пафарбуе, і ўпрыгожыць свайго несамавітага памочніка, кармільца. І бульбу на поле ці з поля прывезьці, і шыльнік зь лесу на падсьціл карове ці кабанчыку, зжатую на ўзболатку цяжкую асаку ці траву ў лесе — без уласнай каляскі, як бяз рук. Міжволі будзеш да яе ставіцца, як да жывой істоты.

У Італіі, у рабочым клюбе «партыі пралетарскага адзінства», нас проста-ткі замучыл і недаўменнымі, амаль гнеўнымі пытаньнямі, і не партыйныя функцыянэры, а рабочыя: чаму ды чаму ў вашых калгасьнікаў захоўваюцца прысядзібныя ўчасткі? Як і ж гэта сацыялізм?

Што мы маглі ім адказаць і як растлумачыць? Што, маўляў, калі пераможаце і вы, пасмакуеце гэтага самага,

будзеце, як нашы рабочыя, радыя-радыя — дзе ўжо там машыну! — каляск у займець ды ўпрэгчыся ў яе самому на пару з жонкай. І ня будуць мучыць вас такія вось клопаты-пакуты аб чысьціні ідэі, аб тым, каб нашы калгасьнікі жыл і правільна. Пра тое ёсьць каму паклапаціцца і бяз вашае падмогі і падказкі.

Гэта было ў 60-я гады. А праз 25 гадоў у Барсэлёне зусім іншае давялося пачуць. Сядзелі ў кавярн і насупраць храма Сьвятога Сямейства Антонія Гаўдзі, што ўразіў нас, палюбіўся, з бацькам і сынам гішпанцамі, бацька — былы народафронтавец, сын вярнуўся з Савецкага Саюзу, куды быў вывезены дзіцянём, ясна, што пра тыя часы зайшла гаворка, пра 1937-ы, 1938-ы. (Гішпанец-сын па-расейску гаварыў чыста, ён нам перакладаў і развагі бацькі.) Бацькав ы нараканьні, што пацярпелі тады паразу камуністы, выклікал і ў яго нечаканую рэакцыю:

— Каб перамаглі вы або трацкісты (ён узяў з вазы апэльсін) — і вось гэтага таксама не было б цяпер у Гішпаніі. А гэта (паказаў на дзівосны, як з падталага лёду ці аплылага зялёнага шкла, храм) узарвалі б.

У глушанскага доктара таксама была гаспадарка: і карову, і кабана трымалі, курэй — мы з братам памагалі маме, а потым пераехалі з Рачэні ў Глушу бацькавы старыя, і ім не давялося смуткаваць па звыклай сельскай працы. Госьці да нас заходзілі часта, бацька любіў, а мама ўмела, што называецца, прыняць людзей. Гэта быў сапраўды сьвяточны дзень для нашых бацькоў — каб на стале было і каб людзі пайшлі, задаволеныя бяседай, гамонкаю, сьмехам. (Не выпадкова ў беларусаў застольле так і завецца: бяседа.) У такі час вечнае напружаньне, несканчоны клопат-турбота на твары, у змружаных, як ад галаўнога болю, вачах у маці зьмяняліся на радасна-маладое ажыўленьне, і калі яна выходзіла да нас (за стол нас звычайна не запрашалі), так добра было яе такой пабачыць, таму і я любіў, калі ў нас госьці. Але я помню, што проста-ткі на другі дзень пасьля шумнай, вясёлай бяседы ў бацькі адбылася зусім інша я размова з адным з пастаянных сяброў нашага дому — паўнатварым, усьмешлівым Г. яны пра нешта ціха гаманілі, зачыніўшыс

я ў «залі», і раптам бацька закрычаў, а наведнік выскачыў, як з парылкі, сьлепа стаў тыцкацц а ў дзьверы, бацька выбег усьлед:

— Прыйдзеце сюды, калі паразумнееце! У сватах патрэбы ня маем.

Выявілася (потым мама нам расказала), што гэты «сват» прыходзіў афіцыйна паведаміць доктару Адамовічу думку заводзкага «актыву»: нягожа такому аўтарытэтнаму ў пасёлку чалавеку, загадчыку бальніцы, працягваць быць жанаты м з «кулачкай». Загадчык і ня ў партыі! Зрабілі выключэньне з павагі. Але ня вечна ж!

Некаторыя рэчы з тае жытк і ўзгадваеш цяпер і, ведаючы, як усе шлях і для чалавека, апроч нямногіх дазволеных, дапушчальных, былі перакрыты я і рызыкоўныя, са спазьненьнем зьдзіўляесься, што людзі стваралі і агулам захоўвалі нейкі я формы і спосабы жыцьця, не начальству і дзяржаве, а ім самім патрэбныя. Нягледзячы ні на што. Ну, скажам, як ты растлумачыш цяперашняму чытачу, што дзеля таго, каб забіць выгадаванага табой кабанчыка і асмаліць яго, ты павінен быў... украсьці яго ў самога сябе, ноччу, патаемна, з аглядкай, бязь лішняг а стуку-груку, завёзшы сьпярша ў лес. А суседзі павінны былі памагаць адзін аднаму ў дзіўнай гэтай зладзейскай справе, у адзіночку ня справісься. А за любы ж недазволены чы х пагражаў штраф ці турма. І ахвочых, а то і па службе абавязаных высачыць і «сыгналізаваць» было аж занадта. І тым ня менш нават наша сям'я, увогуле законапаслухмяная (і нават не з-за страху, а паводле сумленьня), у гэтым пытаньні рабілася ўпартай і нязгоднай. «Сала бяз шкурк і — ня сала, а мыла!» — гэтая амаль прымаўка ўзьнікла, буду настойваць, менавіта ў нашы м доме. А тое, чаго хацеў бацька (ён зусім ня шмат хацеў, заўсёды заняты хворымі), было законам для мамы, а значыць, і для астатніх у доме.

Пакуль не надыходзілі халады, 10-12 пудоў жывога сала, каўбас, вяндліны, сальцісону ў бальнічным хляве, як і мы як бы арандавалі, чакалі свайго тэрміну. Мама пачынала спакваля рыхтавацца да рашаючай неспакойнай ночы. Знаны я спэцыялісты гэтае справы

кансьпіратыўна (амаль як у вайну пры немцах) наведваліся ў наш дом, затым праведвалі, вывучалі сваю будучую ахвяру і нарэшце за сталом з выпіўкай, закускай распрацоўвалі пля н апэрацыі. Дзеля гэтага патрабавалася як мінімум трох мужыкоў. Арцём Ляшчу н зь яго адзіным у акрузе канём — абавязкова. Блізк і наш сусед Іван Архіпавіч Дзегцярэнка, хаця і шчуплы з выгляду, не сілач, але безь яго такі я рэчы не рабіліся, так ужо заведзена. Любая нагода — клікал і яго, калі ў саміх не ставала рук ці спрыту, патрэбнага інструмэнту. Ну, і яшчэ аднаго-двух чалавек, залежала ад таго, кольк і пудоў і як і «зьвер».

Забарон існавала вялікае мноства, часта без усякіх тлумачэньняў і матывацыяў, проста «так трэба», а многім (таму ж Лешчуну і Івану Архіпавічу) здавалася, што болынасьць іх прыдуманы, каб чалавека яшчэ мацней прыціснуць, не даваць яму «ні ўздыхнуць, ні перднуць». Ну, а гэтае распараджэньне — здымаць шкуру з забітых сьвіней і здаваць — мела сваю патрыятычную падкладку: у краін е не хапала скуры, трэба абуваць-апранаць армію і г.д. Чаму стала ўсяго не хапаць, усяго не ставаць, не тлумачылася. Самі знаходзілі адказы — Арцём Ляшчун: скацін ы мала, не трывае ў калгасах нават скаціна; Іван Архіпавіч: занадта шмат партфэляў робяць, уся скура на іх ідзе.

Я, здаецца, не сказаў, што да гэтае пары мы перабраліся ўжо на другую казённую кватэру, жыл і блізка ля бальніцы і зно ў навідавоку ў Пагоцкіх. Сям' я ў нас, уключаючы старых, была с часам 7, а часам — 8 чалавек, у залежнасьці ад таго, кольк і пляменьні ц у нас жыло-вучылася. Таму чатыр ы пакойчык і былі так дарэчы. [Тут мы, як кажуць, і вайну сустрэлі, толькі побач была ўжо ня бацькава бальніца, а нямецка я камэндатура, што адразу ж разьмясьцілас я ў зручным бальнічным будынку ля самай шашы. Заадно і раптам падумалася: старая Пагоцкая пайшла ў камэндатуру з даносам на сваіх былых жыхароў яшчэ і таму (апроч ужо ваеннага часу страсьцей і матываў), яшчэ і таму гэта зрабіла, што ненавісныя кватарант ы зьехалі ад яе і яна гэтулькі гадоў ня мела магчымасьці ненавідзець уголас, крыкам — чаго

мы наслухаліся ў раньнія свае гады.]

Першы м прыйшоў да нас у той вечар Іван Архіпавіч — прымак суседкі Марыі Адольфаўны, — дастаў зпад крыса і расклаў на кухонным стале зброю забойства: востра заточаны нож, доўгае шыла, з напільніка зробленае, яшчэ некальк і ня менш страшных прадметаў. Ён так і спакойны і ўсьмешлівы, хахол Дзегцярэнка, але толькі да таго моманту, калі нехта, хто ведае яго характар і крыўды, не загаворыць пра Камсамольск-на-Амуры, дзе ён «адбываў тэрмін». Даволі спытаць: раскажытка, дзядзька, як героі-камсамольцы горад на рацэ Амур у рэкордны тэрмін збудавалі, і гэты ціхі чалавек выбухаў:

— Ага! Камсамольцы, ага. За пайку.

Вось гэтак жа Арцём Ляшчу н з паўабароту заводзіўся, калі засьвішчаш у хаце. На ш бацька сьвістаў, калі ў яго быў добры настрой. І я ад яго навучыўся. Арцём ужо сані падагнаў, зь ім двое яго сыноў, худзенькі Грыша і разлапісты Шура, — забыўшыся, я засьвістаў, стары быццам на шыла сеў:

— Слухай, лепш падыдзі і дай мне ў морду! Нарэшце прыбыў лясьні к Вакула, карчавіты мужык са зьбітым, сальным тварам і непрыемна сухім бляскам выпуклы х вачэй, хрыплагалосы, увесь такі нямірны, ён таксама прынёс свой інструмэнт. Самаробкі Івана Архіпавіча адразу пабляклі, паніклі перад наборам востраколючых і вострарэжучых фабрычных прадметаў. З уласьцівым яму сарамлівым пацепваньнем плячыма, кіўком галавы, ці то ў знак згоды, ці такой жа нязгоды, Дзегцярэнка рукамі памацаў гэтае багацьце, пацмокаў запалым бяззубым ротам: нічога ня скажаш! Ну, што ж, усё сёньня ня лішняе, бо ўсе бачылі і ацанілі праціўніка: вепрука гаспадыня адкарміла на ўсе чатырнаццаць пудоў, але ён пры гэтым ня страціў ні рухавасьці, ні сілы. Зьвер зьверам! Пагрыз дошкі, як бэнзапіла, сьцены паклычыў, вочкі маленькія, недаверлівыя — паспрабуй да яго падступіся.

Арцём як зазвычай памоўкваў, даючы іншым выказаць уласнае глупства. І пакуль яго не паклічуць — рассудзіць іх. Калі позіркі да яго павярнуліся, яшчэ з хвіліну памаўчаў. Нарэшце ўзгаварыўся:

— Зь якога боку да яго заходзіць? А ні зь якога. Ёсьць адзін фокус, калі гаспадыня дасьць нам мучыцы, ну, а торба ў мяне на возе, з-пад аўса.

— Ого, ты каня аўсом корміш? — не ўтрываў Вакула. — На тое кулак, хутаранін!

— Аўсом не аўсом, а на лейцах пад бруха не падвешваю на вясну. Дык вось, толькі трэба, гаспадыня, прышыць да яе зашмаргі і...

Ён паказаў, як будзе завязваць торбу з мукой за вушамі ў кабана.

— Ціха, мірна, хочаш — укусі, калі зможаш. З такім зьверам інакш і немагчыма.

Што за зьвяры, якія яны сабакі кусучы я — кабаны, нават падсьвінкі, гэта і я мог бы расказаць. Тым больш, што мама адразу прыгадала мой выпада к і нават цяпер, пасьл я столькіх гадоў, не безь перажываньняў:

— Вунь яго пакусала сьвіньня, дык жывог а месца не было. — І не магла не дадаць, на ўсяк і выпадак, на будучае:

— Вечна падлезе, куды ня сьлед.

Але, так і было — падлез, сам напрасіўся на бойку з кабаном. І каб жа кабан, а то нейкі худэразны падсьвінак (ці падсьвінка), які х у нас нямала бадзялася па вуліцах, дварах, самастойна шукаючы сабе харч. А пад вечар, калі ня прыйдуць дамоў, гаспадыні расшуквалі іх скрозь па пасёлку. Адзін вось такі падгольваў смачную траўку ля нечае агароджы, дружалюбна махаючы хвосьцікам. Я падышоў і пхнуў босай нагой у бок, той незадаволена торгнуўся, як бы адштурхнуўшы маю нагу. Я яшчэ і яшчэ. І раптам, без усякай прычыны, ён кінуўся да мяне, пагнаўся і па-сабачы стаў хапаць мяне за лыткі, я павярнуўся да яго, схапіў за вушы і з усяе сілы, узмоцненай дзесяцікроць спалохам, стараўся ўтрымаць ашчэраны лыч далей ад маіх, такіх прывабных, смачных яму ног, а сам адступаў, адступаў да лавачкі ля агароджы, скочыў на яе. Дык гэты гад, зусім не па-сьвінячы, стаў на заднія ногі і ну кусаць, ну грызьці мае, аголеныя, я ж яшчэ ў кароценькіх штоніках хадзіў. І як жа балюча, да костачкі пракусваў (некалькі тыдняў ногі былі ў сіне-чырвоных падцёках). Я ўсё спрабаваў за вушы трымаць

яго далей, не падпускаць, а ён напружваўся дастаць мяне абавязкова. Лямантаваў я, мабыць, нема, ды яшчэ злосна вішчаў падсьвінак — тут жа набеглі нейкія людзі.

— дык вось, — працягваў Арцём, паблажліва выслухаўшы гаспадыню, — бяром торбу з мукой, дзюдзю, ён туды лыч, нос і рот поўныя, не прадыхнуць, нічога ня бачыць, тут і Дзегцярэнка зь ім справіцца.

Вось як проста, не, Арцём ёсьць Арцём, як бы ні

падсьмейвалася над хутаранцам Глуша. Але каго толькі не лічыла Глуша прасьцей за сябе?

З захаваньнем патрэбнай кансьпірацыі, сышліся ля хлева, калі ІПура і Грыша падагналі ўжо сані, каня. Ні бацькі нашага, ні маму, вядома, з сабой не запрасілі: бацька і не пайшоў бы, ён наогул аніякай працы дома не выконваў. І нават не ў яго кругласутачнай занятасьці была справа, а ў нечым іншым. Ня помню, каб такое было, здарылася (а тады мы і не ўяўлялі), што наш бацька хадзіў бы зь вёдрамі да калёнкі па ваду або прынёс бы ў дом бярэмя дроваў — мама нізавошта такога не дапусьціла б, дый пасёлак, бадай, не ўхваліў бы доктара, якому людзі давяралі сваё здароўе. А таму і сам доктар рабіў і паводзіў сябе адпаведна. Ну, а ўжо красьці кабана, Хаця б і ўласнага...

Мама ж, як і ўсяка я гаспадыня, не павінна была ня тое, што бачыць, а нават віск чуць кабана, якога колюць, а інакш ён будзе доўга мучыцца. Гэта вядома.

Запалілі добра працёрты ліхтар і гурмой наблізіліся да загарадзі, за яко й неспакойліва гуў наш гара-кабан, адступаючы ад нас далей, у самы дальні кут. Ляшчу н перакінуў праз дошкі торбу і стаў жменяю набіраць і ссыпаць назад мучыцу, спакушаючы ахвяру. Кабан перарывіста гуў-чмыхаў, грозна і недаверліва, ледзь паблісквалі яго вочкі, здавалася, насьмешліва: шукайце дурняў!

— Вось табе, дзед, і дзю-дзю! — не ўтрываў Вакула. — Будзеш да ранку, як дурань, стаяць з гэтай торбай. Без ружж а тут рабіць няма чаго. Хіба толькі Іван Архіпавіч палезе да яго туды.

Дзегцярэнк а худымі плечукамі згодна-нязгодна пацепаў, рабізна зморшчын на яго твары ўскалыхнулася,

як вада ад кінутага каменя. Але ўсё ж усумніўся:

— Страляць? Увесь пасёлак пабудзім.

— Ну, тады пайшлі спаць, — сказаў Вакула, — няхай іншых доктар кліча, не такіх зас.цаў.

Скончылася ўсё-ткі ружжом, па яго схадзіў Вакула, ён і страляў. Я глядзеў з-за сьпін, збоку, зь біцьцём у сэрцы чакаў стрэлу разам з асуджанай істотай, як бы разам чакал і мы страшны міг. Здалося, страха, сьцены абрынуліся — так аглушальна выбухнула цішыня, з двух ствалоў біў Вакула. Кабан нечакана паслухмяна заваліўся набок. Толькі гайданулася кольк і разоў гара. Страх, што ўвесь сьвет нас пачуў, ня тое што Глуша, прымусіў сьціснуцца, як бывае, калі шум, што вырваўся, гук, сьмяротна небясьпечны, стараесься і ня можаш уцягнуць у сябе, удыхнуць, як распаленае паветра ўдыхаеш.

Ну а смалілі вепрука ў лесе, як і ўсе тады, хто краў сам у сябе сваё дабро. І зноў кожн ы прапаноўваў сваю працэдуру. Тут ужо ня гук, а сьвятло, зарыва трэба было хаваць, абмежаваць. Найлепшы, вякамі апрабаваны спосаб — запаленай саломкай, кулявой, распускаючы сноп за снопам, падкурваючы кабановы бакі задусюль у некальк і рук, вясёлымі байкамі падвясельваючы сябе, адзін аднаго і нават таго, каго падсмальваюць-падпякаюць, — такі спосаб, такая працэдура не для нас, нам яна не падыходзіла. Узамен гэтага вынаходлівыя завадчане пускаюць у ход паяльную лямпу. Праўда, казалі, сала аддае газай, ну, ды гэта тыя, хто ўсё яшчэ, як пры цары, «з раскошы шалее». І ўжо зусім не для нашага «шаснаццаціпудовага» (а менавіта столькі згадзіліся прызнаць за ім вагі, калі ўздымалі-ускочвалі кабанову тушу на сані) та я штуковіна, якую прыцягнуў Дзегцярэнка: звычайнае вядро з прадзіраўленым, як рэшата, дном. Насыпаць вугольля, разьдзьмухаць, распаліць дачырвана і пагладжваць па шчаціне, пакуль яна не сатлее.

— Палечыш гэтым, Іван Архіпавіч, сваю Марыю Адольфаўну — ад радыкуліту, — бесцырымонна вынес свой прысуд Вакула-лясьнік, стоячы наўколенцы і ярасна накачваючы паяльную лямпу.

Бедны Іван Архіпавіч! Па яго надзіва непрыгожым і

надзіва сымпатычным, зрэзаным уздоўж і ўпоперак зморшчынамі твары зноў, як па вадзе ад кінутага каменя, прайшла рабізна зьбянтэжанасьці і адначасова як бы задавальненьня: ён ніколі ня крыўдзіўся, не злаваў на людзей, адно не каж ы яму, што горад на Амуры будавалі энтузіясты-камсамольцы.

Не, без саломкі не абышлося, практычны Ляшчу н прыхапіў з сабой некальк і кулёў. Ліхтаром у лесе не насьвеціш, нават калі завіслы над лесам месяц памагае. Саламяныя паходні ідуць у справу, хоць Лешчуну і шкада на гэта кулі траціць. Салома пайшла па прамым прызначэньні, калі сьвіная туша з пачварна раздробленым чэрапам зусім счарнела, на вугаль зрабілася — пасьля Вакулавай паяльнай лямпы. Як бы здымаючы газавы запашок, прайшліся па ўсёй тушы саламяным жарком, ясным, чыстым. А потым акацілі кіпенем, знарок прывезеным у выварцы, і тут жа, наваліўшы саломы, захутаўшы кабана з галавой, загадалі нам: валіся на яго! трымай цяпло! І мы з Шурам, малодшыя з усіх, як забітыя пападалі ўпоперак тушы. Месца застаецца яшчэ і на трэцяга: праcторны, я к наш а канапа, пацягнутая цыратай, вяпрук. Галоўныя працаўнікі тым часам наладзілі перакур. Грэйцеся, грэйце, падбухторваюць нас старэйшыя браты Зана і Грыпга. Цікава, калі б мой брат таксама закурыў, яму б і гэта сышло?

— Ну, усё, дайце і мне, — раптам камандуе, зганяе нас Вакула. — Прыгрэліся. Вось як трэба.

І валіцца на наша месца, але ня ўпоперак, а ўздоўж сьвіной тушы, абхопліваючы яе нагамі, каленямі, як верхавога каня, падграбаючы рукамі з абодвух бакоў салому.

— Сілы набрацца!

— Як на гэтай... самай, — сарамліва хіхікае Дзегцярэнка.

— І-эх! — Вакула ўскоквае і звальвае салому набок: — Сьвяці!

Хапае нож з шырокім лязом, ці не з касы зроблены, а Дзегцярэнка свой так і ж — адна рука на ручцы, другой трымае за насок — і пайшлі, і пайшлі! Саскрэбваюць

тлуста-тоўсты пласт нагару да немаўлячае жаўцізны, чысьціні. У вачах абодвух, дый ва ўсіх, хто любуецца тым, як атрымліваецца, — радаснае зьдзіўленьне, амаль захапленьне, мабыць, ня меншае (адсюль бачу, гляджу), чым у рэстаўратараў, калі адкрываецца з-пад пацiны, копаці адпачатковая сьвежасьць шэдэўра.

І зноўку паліваецца цёплай вадой, яе не хапае, у справу ідзе чысты сьнег з-пад елачак, мы адбягаем у бок, набіраем у вёдры, а Вакула рукам і растоплівае на цёплай, зь зіхоткай жаўцізной тушы — яшчэ і яшчэ саскрабаюць лішняе, разьмякчаючы шкурку на будучым сале.

А дома нас ужо чакаюць жанчыны. На кухню выцягнулі вялік і стол, падрыхтавана нізка я шырока я лава пад разборку тушы, патрэбны посуд, вялікі, малы, чыгуны з кіпенем. Скавароды, свае і пазычаныя, — пад сьвежыну. Бацьк і дома няма, павезьлі да хворага ў вёску, звычайная справа.

Жанчыны, дый усе мы, абкружыл і Вакулу — глядзець першы надрэз, яко е будзе сала. Ого, тр ы пальцы на жываце, значыць, на сьпіне, на загрыўку і пальцаў адной рукі ня хопіць! Камплімэнты гаспадыням — такога выгадавалі. А мама і бабуля пераконваюць, што гэта кабанчык дабрэнны трапіўся, еў, як песьні пеў.

Вакула конаўкай зачэрпнуў крыві: ну, хто сьмелы? Не знайшлося. Сам выпіў, аж вочы заплюшчыў ад задавальненьня, а расплюшчыў, дык сталі нават дабрэйшыя, цяплейшыя. Арцём, які, мабыць, не даравaў лесьніку яго «дзю-дзю», заўважыў:

— Вось чаму ў лесьніка такое мурло!

— Жонк а ня скардзіцца. Э, глядзіце, дзе ў яго сэрца! Дзіва ў рэшаце. Справа! Вось памучыліся б, а віску было б на дзьве гадзіны. А ты кажаш, навошта страляць.

Усе міжволі прыкідваюць, дзе гэта справа, а дзе зьлева, і сваё сэрца шукаюць. Адразу спрэчка: а ці бывае ў людзей? Вось доктар вернецца, трэба спытаць.

Усё, што трэба для скаварод, засмажыць для працаўнікоў, — усё ўжо ўзята-адрэзана ў кабана, заадно Вакула і кончыкі вушэй адхапіў, урачыста ўручыў нам з Шурам: грызіце, каб не расьлі лапавухімі. Да ранку ўсяго насмажылі, нагатавалі: абавязковай у такіх выпадках

крывянкі, яечні зь сьвежыной, некалькі чыгункоў бульбы (як жа безь яе?), нават кілбас жанчыны пасьпелі накруціць, сьпяшаючыся ўсьлед за ўтойвальніцай-ноччу.

Бацька вярнуўся зь вёскі ад парадзіхі акурат да застольля, уваліўся ў цёплы дом заспаны, у цяжкім, пацягнутым чорным сукном кажусе, яшчэ забалацкім. (Колькі разоў і ён і мама вінавата шкадавалі, што не змаглі вярнуць Мітрафану Тычыну яго вясельны падарунак, рэч, як бы для Сыбіры і робленую.)

Ясна, што пад чарку загаварылі і пра сэрца справа. Бацьк а на гэта сказаў:

— Ды гэта што! Бывалі выпадкі, што ў чалавека два сэрцы. Толькі мала яму ад гэтага радасьці. Не, не двайное здароўе і сіла не падвойная, памыляецеся. Сэрцу, як і цару... Саша, як там у твайго Пушкін а (гэта ён мной ганарыцца перад гасьцямі)? «Ты цар...»

—... жыв і адзін!

Я сапраўды да гэтага часу ўвесь гучаў радкамі з пушкінскага аднатомніка, мне падараванага. Як высушаны кабані посік — насыпанымі ў яго гарошынамі.

Такі я вясёлы я дзіцячы я «шары» былі да сынтэтычны х — з мачавога пухіра, стоўчанага з дапамогай попелу і пэўных фізычных маніпуляцыяў. Гэтыя шары і шар ы сынтэтычныя, якія я пасьпеў спазнаць за сваё кароткае-доўгае жыцьцё, цалкам маглі б служыць вешкам і прагрэсу, таксама, як і яго абвяржэньнем, — ня менш, чым ядзерна я энэргія. Набываючы, трацім. Ейей, сьвіныя з гарошынамі радасьці прыносілі ня менш, калі н я болып.

Сярод заклапочаных жанЧын і наша Соня, яка я даўно жыв е з намі, маміна малодшая сястра. Ня ведала ні яна, ні ўсе мы, што вось сюды, у гэты дом, вернецца з мужам, у першыя дні вайны, так жахліва страціўшы дзяўчынку на пераправе церазь Бярэзіну, і адсюль вось гэты Арцём Ляшчун, якому яна падкладвае смачныя кавалкі, ратуючы яе мужа-камуніста ад даносу Пагоцкіх, на тых жа санях і на тым жа кані, што сташь пад вакном, шпарка памчыць да школы, да лесу, што бачны з вакон.

Калі я іх потьш бачыў, а бывала, што зь нейкае сьвяточнае або сумнае нагоды ледзьве ня ўсіх пецяры х

адразу — маму і яе сясьцёр, — міжволі параўноўваў. Да чаго ж падобныя і да чаго ж розныя. Дзядзька Антон і дзядзька Аляксандар, іх браты, што стаялі як бы наводшыбе, яшчэ лепш памагалі зразумець Тычынаўскі агульны корань.

Калі за пункт адліку браць маму, г. зн. характар выключна дзейсны і нават уладны, астатнія выстраяцца так: жорсткая (калі не жарсткаватая) Оля, што так і засталася непісьменнай сялянкай-гараджанкай, затым, бадай, разумна-іранічная Люба, яка я адправіла ад сябе ажно двух мужоў, калі зразумела ім цану (першы, здавалася, і нарадзіўся з рукам і ў кішэнях, так і быў гультай, але зь неверагоднымі прэтэнзіямі, а другі — партапантаны, ён нават ва ўласную прыбіральню зрабіў адвод ад тэлефона, хоць ніхто яго, вядома, там не шукаў па тэрміновых дзяржаўны х справах).

Затым — Зіна, выключна, нават нейк не па-тычынаўску, цалкам замкнёная на самой сабе, ну, і нарэшце — Соня, да старасьці худзенькая, як дзяўчынка, і ласкавая, як дзіця. Калі яна павышала голас на муж а — Пецю, ён глядзеў на яе з падбадзёрвальным зьдзіўленьнем: ну, хоць на мяне ўзьняла голас, і за тое хвала Богу!..

Ну а калі пачаць адлік з Соні, увесь ланцужок выстраіцца ў адваротным напрамку. І калі брат Аляксандар стане поруч з Соняй, яны вельмі падобныя характарамі, дык Антон будзе там у ланцужку, дзе і наша мама. Яны, Аня і Антон, заўсёды былі ў сямействе Тычын — ня столькі ўзростам, кольк і аўтарытэтам — старэйшыя. І калі яны ўдваіх разыходзіліся ў меркаваньнях, у ацэнках (што здаралася дужа рэдка), дык апошняе слова звычайна заставалася за Аняй (нашай мамай).

Як жа ёй, што ўсё жыцьцё столькі трымала на сабе, адказвала ня толькі за адну сваю сям'ю, хоць ніхто, вядома, ёй гэтага не даручаў, было балюча выявіць: напаткала старасьць! Гэты ня быў звычайны жаночы жа х перад старасьцю. Прырода адарыла яе хараством, сьвежасьцю твару, яснасьцю вачэй, без усякіх жаночых стараньняў і хітрыкаў захавалася і пасьля 60-ці. («Ды ў вас, Ганна Мітрафанаўна, твар сьвяжэй, чым у нявестак

вашых», — здаралася, скажа хто-небудзь досыць нетактоўна, у прысутнасьці ўсіх.) Дасюль болем аддаецца ўва мне памяць пра тое, як яна раптам заплакала. Нешта спатрэбілася дастаць з гарышча нашага глушанскага дому. (Бацька пасьля вайны пачаў яго будаваць, ды так і не пажыў у ім, завяршылі мамін дом мы, калі пачалі ўжо з братам зарабляць. К гэтаму часў дзевяць пруткоў-бярозак, зь які х усё пачалося, вымахалі вышэй за прыдарожны я сосны.) дык вось мама, не, каб сыну даручыць злазіць на гарышча і, што трэба, дастаць, сама захацела ўзьлезьці туды. Што раней ня раз, вядома, рабіла. Я памог ёй пералезьці празь нязручна шырокі застрэшак, але, калі трэба было спускацца, яна нія к не магла дацягнуцца да лесьвічнай перакладзіны. Як я ні стараўся памагаць, стоячы ніжэй. Хоць ты ёй на тым гарышчы заставайся назаўсёды! І тут яна заплакала — з такой дзіцячай крыўдай на сваю бездапаможнасьць. На раптам спасьціглую старасьць. Плакала і злавала на мяне, што я гэта бачу. Падымалася па лесьвіцы — была адна, а спускалася — другая,старая.

Да раніцы ў доме ўсё было прыбрана, падлога, сталы, лаўкі вільготна сьвятлелі. Пах крыві, кмену, перцу, сьвежыны трымаўся яшчэ доўга. Кожны з памочнікаў панёс сумку з салам, мясам, кольца-два каўбасы, усяго крыху, але і дастаткова: калі б пачалося сьледзтва за парушэньне закону, як і забараняў смаліць сьвіней, было б каго і за што абвінавачваць, — у карысьлівым саўдзеле. А калі патрэбна была «палітыка», дык, калі ласка: за сталом выскаляліся наконт таго,к о л ь к і д о б р ы х п а р т ф э л я ў н е д а л і ч а ц ц а.

Наогул жа палітыка па-глушанску — гэта «палітыка мухамораў». Што гэта такое, магу растлумачыць.

Па шаш ы ідзе высокі, не па-вясковаму, а па-заводзку стары чалавек, г. зн. худы і пласкагруды, затое «адамаў яблык» выпінае, як у старажытнай чарапахі. Без акладзістай сялянскай барады, у нас барод не насілі, затое вусы, як у польскага пана, а на босых нагах нязьменны я трэпы. Гук дзеравяша к і пранізьлів ы голас чуваць далёка.

— Гэта яны толькі разумныя, не было нікога і нічога

да іх, да маладых. А вось пайду, звару і зьем, трэба ведаць, умець, а то таго нельга, гэтага ня можна. Хто вам сказаў?

У руцэ ў старога Мікадыма вялізазны кош грыбоў, але цяжк а вачам паверыць: мухаморы! Ярка-чырвоныя, з атрутнымі белымі налёпкамі. А наогул жа само па сабе прыгожа, калі ня ведаць, што гэта такое. І каб не гразіўся Мікадым зварыць іх і зьесьці, камусьці назло.

— Трэба ведаць як, а не казаць. Казаць вы навучыліся.

Праз тры гадзіны бягуць па майго бацьку: Мікадым атруціўся! Але затое адвёў душу дзед.

На заводзкую тэрыторыю сына доктара пускалі бесьперашкодна пажарнікі, што стаялі на прахадной, яны ж і ахова. Амаль празь дзень я прыносіў бацьку «зэльтэрскую», дзеля гэтага меўся ў нас шклян ы паўтаралітровы балёнчык з алавянай галоўкай, з рычажжкомгашэткай — усё як на вялікім, мэталічным. Прыгожа я штуковіна, але як жа яна мне апрыкрала — сымбаль маіх хатніх абавязкаў: куды б цябе ні клікал і сябры, абавязаны перш схадзіць і прынесьці ваду для бацькі. З гэтае нагоды з мамай лепш не спрачацца. Сабе даражэй.

А вось старэйшаму брату нічога такога не даручаюць: ён сам сабе справу, работу знаходзіў, тую, што больш дарослая і цікавая. Кажуць, характа р у чалавека такі, якія валасы — мяккі я ці жорсткія. У мяне — трусіныя, прытым яўна ангорскай пароды. Затое ў Жэні — быццам мэталічная нітка-стружка, што зьвіваецца ў дробнаедробнае кольца, каляна-рыжаватая, ніякі м грабянём не прадзярэш.

Я мог ладзіць сабе экскурсіі па гуце хоць штодня. Дзеля пачатку цікава і небескарысна пакапацца ў кучахзвалках жалезнага лому за майстэрнямі, там столькі трубак любых калібраў. Лішн і самапал каму перашкодзіць? Дзе тры, там і чатыры, есьці ня просяць.

Галоўнае ўпрыгожаньне заводзкага двара — высачэзная чырвона-цагляная труба, калі стаіш побліз, яна так грозна нахіляецца ад імклівых хмар, вось-вось упадзе на заводзкі цэх. (І ўпала, напалавіну пакарочала ў ноч з 3 на 4 сакавіка 1943 году, калі мы ішл і ў

партызаны.) У цэх я заходзіў, ужо пабыў раней на электрастанцыі, з напоўненым газаванай вадой балёнчыкам і штораз заварожана глядзеў на «баначнікаў» і майстроў-шкловыдзімальнікаў, што кідаліся па круглай драўлянай плятформе, на іх паўторы-рухі, дзеяньні і нейкі я высушана-звонкія галасы, выкрык і здаваліся аднačасова і радасна-вясёлымі і безнадзейна-мэханічнымі.

З году ў год, дзесяцігодзьдзямі гута гнала бутэльку — паўлітроўкі, чакушк і і яшчэ — маленькія, у далоні хаваюцца, «мярзаўчыкі». На слыху ў нас было забабруйскае Елізава (па-польску, Елізова), сястра нашай гуты, дзе і посуд, чаркі-кубкі рабілі, а пасьля перамаганоснага паходу ў Заходнюю Беларусь пачулі мы і пра

«Нёман» зь яго сусьветнай славай каляровага выдзіманьня. Глуша ж як была каралевай няхітрай паўлітроўкі, так і дасюль засталася. Але ў глушанцаў з гэтае нагоды комплексаў не назіралася. Праца з расплаўленым шкло м заўсёды цуд, болыны, меншы, але цуд.

Шчасьлівы лёс і турысцкая пуцёўка закінулі мяне ў Вэнэцыю, і нас павезьлі на дальні астравок, каб мы паглядзелі, як робіцца вэнэцыянскае знакамітае шкло. Там я пабачыў... сваю гуту. Так, вядома, шкляна я чырвона-сіняя кветка або раскошная ваза — гэта не зусім тое, што гарэлачная бутэлька. Але ўсё астатняе, сам працэс... тыя ж мэталічныя трубкі з драўлянымі накладкамі — імі набіраецца расплаўленае шкло з ваннай печы (у нас гэта: «баначка», як у іх называецца — не спытаў). I тыя ж грубыя нажы-напільнікі, якімі, папярэдне змачыўшы іх у вадзе, аддзяляюць, адсякаюць шкло. Ну, і ўласныя лёгкі я гутніка, іх форма-аб'ём угадваюцца і ў бутэльцы, і ў вазе. Але што болын за ўсё падыграла майму глушанскаму самалюбству і патрыятызму, дык гэта характэрна выпінаючыя кадык і («адамаў яблык») на напружаным горле шкловыдзімальнікаў-італьянцаў, яны больш не здаваліся мне імпэратарскімі, з рымскіх манэт, — такі я прасьцецкія, глушанскія.

Расплаўлены пясок у сумесі з содай, мудрагеліста

ашклянелы, — мабыць, гэта было адно зь першых адкрыцьця ў чалавека, найстаражытнейшы пячорны цуд, і яно па-ранейшаму ўражвае ўяўленьне, жывіць фантазію. Я мог падоўгу стаяць і глядзець, як робіцца адно і тое ж, адно і тое ж — бутэлька. Як баначнік намотвае шкло, быццам пражу, усунуўшы канец трубкі ў пякельнае вакенца ваннай печы, накручвае, адварочваючы твар ад жару. Затым, раз, і яшчэ, і яшчэ раз дзьмухнуўшы ў халодны канец трубкі, якая я бесьперапынна круціцца між далоняў, і атрымаўшы палаючы шары к памерам з курынае яйка, ён вешае трубку на кручок стаяка і бярэцца за наступную, пачынае ўсё спачатку. Працягвае ягоную працу майстар. Майстры — гэта звычайна рабочыя, старэйшыя, іншы я з вусамі, але такі я ж па-хлапчукоўску худыя: ванная-печ, пастаянная сьпёка высушаць хоць каго. Кольк і ні бегай да балёнаў з зэльтэрскай вадой — па чарзе ўсе да іх бегаюць, стукаючы трэпамі, — толькі потам умыесься.

Майстар пачынае набіраць, намотваць на «баначку» яшчэ шкло, разьдзьмуваючы яго ўжо да памеру невялікай чырвонай грэлкі, шкло выгінаецца, матляецца, я к гумовае. З шарам-кропляй, вось-вось згубіць, сьпяшаецца да мэталічных формаў, падвешаных да драўлянага насьцілу; ад націску нагой мэталічны я шчокі схопліваюць шар-грэлку і фармуюць яго ў бутэльку. Вырваўся з шчылін дымок, бутэльку мокрым жалезам аддзяляюць, адсякаюць проста ў латок, як і падставіла, трымае памочніца, адна з жанЧын з тварамі, быццам крэйдай напудранымі; па канвэеры бутэлька важна накіроўваецца ў печ-загартоўку, калі па дарозе яе ня скінуць сартавальніцы ў «бой». Затым у рагожавым кулі — у Бабруйск, на склад і г.д. Я яшчэ засьпеў пару, калі бутэлькі адвозілі габрэі-балаголы, даўгія абозы ішл і па варшаўскай гравейцы.

Улетку невыносная сьпёка, узімку лютыя скразьнякі, гарызантальныя — з варот у вароты — і вэртыкальныя: высока над галовамі работнікаў ня шклом, а павуцінай зацягнутае наверша, што было калісьці шкляным. Гэтага ўсяго, плюс спадчыннага, сямейнага тубэркулёзу, калі няўхільна паміралі адно за адным спачатку, здавалася б, зусім здаровыя дзеці (чамусьці ў

17, у 18 гадоў:

«А гэта іх бацька знарок заражае, тайком харкае ў талеркі» — і такое тлумачэньне існавала), — усяго гэтага камусьці было мала. У 1937-м пачалося такое, што заводзкае пекла ўжо павінна было здавацца жаданым раем.

Парой пачынаеш думаць: а ці ня ў тым быў сэнс самай дзікай бяссэнсіцы, каб людзі, які х абышла яшчэ горшая доля, сапраўды адчувалі сябе шчасьліўчыкамі?

1937-ы год да Глушы падбіраўся, як і ўсюды, — праз газэты, радыё, паведамленьнямі аб маскоўскіх і ленінградзкіх змоўшчыках, шпіёнах. І чаго ім, такім вялікі м начальнікам, не ставала, што яны ў шпіёны завэрбаваліся? — хітра-праставата зьдзіўляліся глушанцы, на ўсяк і выпадак адмяжоўваючыся.

Калі паказвалі фільм: І. В. Сталін выступае па праекту Канстытуцыі, ніводнае месца ў залі Камінтэрнаўскага клюбу не пуставала. Ваша прысутнасьць абавязковая! — ніхто гэтага не аб'яўляў, але прыйшлі ўсе колькі-небудзь прыкметны я глушанцы. Прыкметныя, значыць прыкметнай будзе іх адсутнасьць. Было гэта ў каго ўсьвядомленым, у каго ня дужа, ва ўсіх па-рознаму, але прыйшл і ўсе. Затое звычайнае лежбішча падлеткаў на падлозе перад экранам на гэты раз было пустым. Сам парторг заводу Зянкевіч стаяў там і дабрадушна-строга глядзеў у залю. Здавалася, і парторг жадаў, каб яго стараньні былі прыкмечаны. Кім прыкмечаны, хто за ўсім назіраў — нават вунь за кім! — пераканаўча не растлумачыш. Але кожн ы адчуваў на сабе нябачны, уважлівы, ацэначны позірк. Апроч таго, было проста цікава: добра разгледзець Сталіна. Цэлы я дзьве гадзіны Сталін на экране! Я міжволі збоку пазіраў на бацьку, на маці — глядзяць напружана, сур'ёзна. Адно і тое ж, адно і тое ж: чалавек на трыбуне, паўгадзіны гаворыць, час ад часу паказваюць, як апладзіруе зал я — я пачаў стамляцца, а таму займацц а розным глупствам. Заўважаць стаў: Сталін дрэнна гаворыць. Не, не акцэнт, не цягучы голас — вось гэта якра з здавалася абавязковасталінскім і неадметным. Але выглядаў ён чамусьці няўпэўненым і таму як бы сярдзітым.

«Як сказаў вялікі рускі пісьменьнік Гегель... даруйце, Гогаль...» — наша зал я ня тое што крытычна, а хутчэй засмучана варухнулася. Быцца м з аднаго, адседжанага клуба перасялі на другі. У чалавека на трыбуне і ў я г о залі (яна як бы з нашай зьвязаная, толькі мы ў цемры, а яны на сьвятле), у іх там цікава я гульня: ён сказаў слова — яны заапладзіравалі, ён схапіўся за шклянк у з газіроўкай і прыгубіў, дастаў як бы зь цеснай-цеснай шчылін ы яшчэ слова, — воплескі гусьцей, даўжэй, ён з бутэлькі налівае ваду ў шклянк у і зноў падносіць яе да вусоў...

Не, гэта ня заднім лікам пераацэнка ў тым часе сябе, сваіх думак і пачуцьцяў. Вядома: «Сталін» гучала ў мазгах увесь час. Як удары пульсу. Помню, мне нейк падумалася (ці гэта пазьней? Бадай, так, пазьней): іншы я словы паступова становяцца лішнімі, непатрэбнымі, яно іх замяняе... І нібыта нават здольнае замяніць.

Так, думкі мае былі па-школьнаму «правільныя», у асноўным. А вось пачуцьця не было — даверу і ласкі, — якое мелася быць як існуючае і абавязковае. Проста ў нашы м доме, у нашай сям' і не было гэтага, і ў мяне не ўвайшло. Болып таго, я заўважаў, што яго наогул не было і ў глушанцах, якія акружалі нас. Лічылася, што ёсьць, але не было. І, помню, мяне гэта засмучала. І бянтэжыла.

Вяскоўцы, калгасьнікі, тыя любілі яшчэ і паразважаць. Сядзіць дзядзька, і ў пакоі не расстаючыся з пугай, чакае доктара, каб павезьці да хворага, і тлумачыць, чаму ў нас усё так:

— Бо ў ботах! Ленін — у чаравіках, абыдзе, калі яма. А тут у ботах!..

І ўсе робяць выгляд, што не разумеюць: пра каго гэта. Ад бацькі ці ад маці, колькі я помню сябе ў даваенным часе, нічога такога ня чуў. Не, адзін раз бацька дазволіў сабе — нават лыжк у ў гневе шпурнуў:

— Падзялілі Полыпчу з Гітлерам!

А мама неадкладна: ты выпіў, гаворыш і ня ўзважваеш, табе паспаць трэба, адпачыць! — быццам стала паміж заразным і намі. Але гэта ўжо быў 1939-ы. А тады падбіраўся да Глушы 1937-ы. Як усюды, але калі хвал я дакацілася і да нас, спрацавала глушанская

спэцыфіка. Дзе яшчэ така я лаф а для НКВД — цягн і невадам «польскіх шпіёнаў», навошта вывуджваць ворагаў па адным? У дзясяткаў людзей польскія прозьвішчы, а да мяж ы з Полыпчай нейкіх сто вёрст, чаго тут доўга раздумваць? І загрэблі больш за 80 чалавек (зь няпоўных трохсот рабочых), амаль усіх з прозьвішчам на «скі». На «іч» — таксама многіх, ну, а заадно і Вакулу, і Пода Міхаіла Кірылавіча, але гэтых па спэцсьпісах: лесьнікоў, настаўнікаў. А іншы х па іншых сьпісах: вэтэрынараў («заражаюць коней сапам!») падабралі ўсіх да аднаго, прарэдзілі, як моркву, інжынэрна-тэхнічны кантынгент і г. д.

Не адных «палякаў» (сёй той з «палякаў» захаваўся, нават на адказных пасадах), але калі школы, напрыклад, ачышчалі ад ворагаў, пачалі, натуральна, з польскай (той, што ля сажалкі: невад — сажалка, усё як па-пісанаму), з дырэктрысы, палячк і Навіцкай, дырэктар беларускай школ ы Пода Міхаіл Кірылавіч тут жа пайшоў за ёю ўсьлед. (Недзе і нешта сказаў пра «пэрманэнтную рэвалюцыю».)

Жонк а Пода — чарнабровая і чарнавока я Марыя Данілаўна — даўно сябравала з мамай, і яна цяпер, вяртаючыся з Бабруйску, куды кожн ы амаль дзень езьдзіла і там суткамі дзяжурыла ля турмы (тым больш, што ўжо не заведвала дзетясьлямі, натуральна, работу такую давяраць болып не маглі), адразу ж прыходзіла да нас, а тут ужо сядзела і плакала цётка Віткоўская.

Гэтыя заплаканыя, што гайдаліся, я к нежывы я маятнікі, жанчыны, гэтыя іх твары, вочы — кольк і потым у вайну на іх нагледзеўся. У Глушы пастаўлены помнік-стэла (вуглаватую цэмэнтовую «маці ў скрусе» глушанцы ахрысьцілі «Дзікай Барай», быў фільм з тако й назвай), на стэле імёны 102 франтавікоў, падпольшчыкаў, партызанаў. Ням а дасюль стэлы з імёнамі яшчэ 83 ці 85, палеглых на вайне Сталіна з «уласным» народам. І цішком аплаканых.

Як я гэта помню: маленькая постаць цёткі Віткоўскай, гойдаецца ўзад-уперад, яна ўсё расказвае, як я н ы пастукалі, як зайшлі, а разгублены Віткоўскі, істота ня толькі бясшкодная, але яка я здавалася заўсёды мне

бессλавеснаю, стаў прасоўваць ногі ў рукавы пінжака. Дачка Люц я страшна закрычала, калі прачнулася і ўсё гэта пабачыла. (Яна пасьля гэтага засталася на ўсё жыцьц ё крыху «дзіўнаватай», «ненармальнай» — яшчэ адно гора Віткоўскай.)

Куды пазьней я стаў разумець, як рызыкоўна паводзіла сябе наша мама: ёй, «кулачцы», ды ў 1937 годзе, болын бясьпечна было б не прымаць у сябе такіх гасьцей, сяброў. Што і нашай сям' і пагражае така я ж бяда, зусім ня думалася, ну а што ў нас у Глушы столькі «ворагаў», амаль усе суседзі — «шпіёны», у гэта ня верылі нават школьнікі. Аднойчы ўначы я прачнуўся ад здушанага плач у мамы. (Наш ы ложк і па-ранейшам у ў адной спальні.) Яна рыдала, а бацька яесупакойваў, але так, што яна пачынала плакаць.уж о ўголас.

— Ня трэба, Нюрачка! Я толькі хачу, каб ты ня езьдзіла, як Марыя Данілаўна, не шукала, не дамагалася. Ня трэба. Я адтуль не вярнуся, калі здарыцца. Кажуць, там б'юць. ПІто пад руку трапіцца — графін, табурэт, але біць сябе не дазволю! Няхай будзе, што будзе.

Колькі было людзей, якія вось так рыхтавалі сябе да сустрэчы з той нябачнай гадзінай, што бесьперапынна выхоплівала мужчын і жанчын, яны бязь сьледу зьнікалі ў жудаснай прорве, — мы ўжо ведаем; чулі, прачыталі і аб тым, з чым там чалавек сустракаўся і як яго паступова ператваралі ў нешта іншае, ня тое, кім ён лічыў сябе і яго лічылі. Але я ведаў бацьку толькі такім, які м ведаў, вялікае шчасьце, што і яму не давялося сябе занава пазнаваць у тых катоўнях. А ўратавала чыстая выпадковасьць: данос на «сына памешчыка» (вось так павысілі сацыяльны статус бабулінай сям'і) трапіў у рукі таго рачэнца, бабруйскі энкавэдыст вазьмі і скаж ы сваёй маці, маўляў, і на Адамовіча, камінтэрнаўскага доктара, напісалі. А тая па вясковай сваёй прастаце заступілася: як і ж ён памешчык, ты ж іх ведаеш! Ну, памешчык, не памешчык, а калі яшчэ адзін данос паступіць...

У маім уяўленьні бацька быў менавіта такі: ён не дазволіць нікому сябе прынізіць. Характар, запальчывасьць — тут і да трох не лічы. Помню, якім ён здаўся мне страшным, калі бег ад бальніцы да нас, што

расклал і вогнішча амаль пад саламянай страхой хлева. (А ўсё пачалося з павелічальнага шкла, які м мы зь Мінькам выпальвалі на бярвеньні свае імёны.) Да самай начы я не прыходзіў дамоў. А калі ляжа ў у ложку, затаіўшыся, і бацька спытаў пра мяне, ён сам раптам сказаў:

— Добра, што парсюк гзты ўцёк! Гэта ж трэба, ледзь бальніцу не спалілі.

Мама нея к расказвала пра выпадак, як бацьку павезьлі да парадзіхі ў «кацапскую» вёску. Кацапамі называлі ў акрузе стараверaў, што пасяліліся тут у часы ніканаўскага расколу. У іх свая, «старая», царква, звычаі таксама свае, строгія, крутыя: ня есьці і ня піць з аднаго посуду зь «нячыстымі». «Лягчэй чалавека заб'е, чым закурыць», — пра іх казалі, «бяз Бога ні да парога», — у назве любой «кацапскай» вёскі «Бог» абавязкова: Багуслаўка, Багушоўка... Наогул, і пасьля 300 гадоў іх лічылі крыху чужакамі, а таму небясьпечнымі.

Тая бацькава паездка нібыта пацьвярджала такую іх славу. Прывял і ў дом і раптам аб'яўляюць: выратуеш яе — нічога не пашкадуем, памрэ яна — памрэш і ты! Вось так, калі ласка! Бацьк а ім: «Будзе відаць. А пакуль усе ідзіце прэч. Жанчын а няхай застанецца, грэць ваду, памагаць». Парадзіха, на шчасьце, не памерла. Назад едзе ў санях, а ззаду за імі яшчэ нехта, суправаджаюць. З чым, чаго, усякае думалася: можа, хочуць прыбраць па дарозе, баяцца, што ўладзе паскардзіцца? Не, праводзілі ажно да хаты Пагоцкіх. Раніцай мама выйсьці хоча, а дзьверы падпёртыя, не паддаюцца. Ажно — на ганку нейкі я бочачкі, мяшкі. Бацьк а загадаў у бальніцу аддаць усё гэта — мёд, сала, лой (таплёны тлушч). Мама частку лою ўсё-ткі прысвоіла: бацька хварэў на сухоты, а тады лячыл і толькі тлушчам (нават сабачым, і бацька таксама ім лячыўся).

Як ён мне падабаўся, бацька, калі збоку назіраў за ім, што крочыў па шаш ы або праз базар. Усе зь ім раскланьваюцца, і ён з усімі. Малады, стройны, на добра паголеным твары радасьць нечаканага адпачынку, Хаця кіруецца ён на выклік, да хворага. У руцэ прыгожая, лака м пацягнутая палка (з Кіславодзку прывёз, адзіная іх, бацькі і маці, паездка на курорт), ён так здорава грае,

пакручвае пад настрой сваёй палкай, часам «прапэлер» атрымліваецца. Ніхто не здагадаецца, што палка гэтая — ад злых сабак, ня раз даводзілася адбівацца яму.

У «Сынах» я пісаў пра «радыюс аўтарытэту сельскага лекара». Вёрет за 30 — 40 ад Глушы якая-небудзь цётка, пачуўшы ад партызана (хлопцы на гэтым зараблял і яечню ці яшчэ што-небудзь смачненькае), што вось гэты завашыўлены падлетак — доктараў сын, з Глушы, пачынала надо мной галасіць, як над нябожчыкам: «А Бо! А Госпадзе! І ён ходзіць зь вінтовачкай, галодны...» — хапай шапку і ўцякай !

Думаю, што, калі б «сына памешчыка» ўсё-ткі забралі, маглі б спытаць, як у дзядзькі Антона пытаў сьледчы:

— Гэта навошта вам такі аўтарытэт? Што, рыхтуеце людзей, рыхтуецеся да моманту, калі пачнецца вайна, каб павесьці насельніцтва супраць савецкай улады?

Тады дзядзьку Антону пашанцавала: магілёўскіх энкавэдыстаў струбіла нейка я інша я банда зь іх жа ведамства і групу іх падсьледных выпусьцілі: раз вас арыштавалі ворагі, значыць, вы ня ёсьць ворагі! — на жаль, ня ўсюды така я лёгіка спрацоўвала. Нават калі саджалі і расстрэльвалі сьледчых, іх ахвярам гэта аніяк не дапамагала. А вось дзядзьку памагло, выпаўз ён з трубы (у нейкай падземнай цэмэнтовай трубе іх трымалі, турмаў ужо не хапала), сьсівелы і прыгорблены яшчэ больш (раней высокі рост яго горбіў.)

Штогод у студзені месяцы ўся наша школа з клясаў выходзіла ў доўгі школьн ы калідор і сотні нашых дзіцячых сэрцаў заміралі, трымцелі, асабліва калі мы сьпявалі словы: «закрыли орлиные очи твои». Дзень жалобы, дзень сьмерці Леніна. Ня помню, як прайшоў гэты дзень у 1937, у 1938 годзе: стаялі побач дзеці «ворагаў народу» ці ім не дазволілі? А калі з намі разам сьпявалі і яны — пра каго былі іх сьлёзы? Пра яго, хто з такой чаканай радасьцю аб'яўляў прышэсьце г в а л т у, н е а б м е ж а в а н а г а н і я к і м і з а к о н а м і ?

Напярэдадні вайны Глуша ўзбройвалася. Калі мець на ўвазе ўзрост ад 10-ці і да 16 — 17-ці. Бадай, вінаватыя былі ў гэтым перш за ўсё кінафільмы, там усё больп

страляли, прытым ужо з гукам. А ў завадчан столькі спакусьлівых мэталічных трубак, зь які х можна і самапал, і гранату зрабіць. Ад сярнічак (галовак ад запалак) хутка перайшлі да самаробнага пораху, хімію ў школе вывучалі і ведалі, што патрэбна толькі сера, салетра і вугаль. Ну, а для гэтага ёсьць аптэка, болын таго — сярод самапалынчыкаў аказаўся і сын загадчыцы аптэкі. Націск быў такі, што я аддаў перавагу ролі злодзея, чым рэпутацыі, мянушц ы баязьліўца. Цяга ў з «матэрыяльнай» (пакой у аптэцы, дзе захоўваліся запасы лекаў) салетру і серу, заміраючы ад жаху і чаканьня, што мама рана ці позна даведаецца, хто такі яе Саша, яе сын.

Краў ды яшчэ падстаўляў сваіх бацькоў. Сапраўды, Хаця тады пра гэта зусім ня думалася, але калі б камунебудзь з бабруйскіх энкавэдэшнікаў (як гэта было ў Саратаве ці дзе-небудзь у іншы м месцы, пра тое напісана) захацелася адзначыцца, раскруціць справу пра «тэрарганізацыю дзяцей ворагаў народу», лепшага аб'екта, чым наша Глуша, яму б не адшукаць. Столькі гэтых самых «ворагаў», а ў іх дзяцей столькі, у многіх «ствалы», ды такія, што вавёрку, варону зьбіць можна вельмі проста. А чаму не каго-небудзь з актывістаў, партабо саўработнікаў? Дзе порах даставалі? А, ясна — праз сына «кулачкі». Артыкул ад такога вось красавіка вось такога году: расстрэл дазваляецца з 12 гадоў, калі вораг, калі тэрарыст. Самім Сталінам санкцыянавана. А потым ён пераконваў пасланага Эўропай Рамэна Раляна, маўляў, затэрарызавалі бедную савецкую ўладу, камуністаў, актывістаў зласьлівыя маленькія нягоднікі, нацкаваны я клясавымі ворагамі. Мяккавусы правадыр трызьніў наяве, а вялік і гуманіст сядзеў, слухаў — ня ўстаў, не пайшоў, Хаця б моўчкі, не, усё намагаўся зразумець лёгіку вар'ятаў...

Заставалася і ў нас даказаць, што была змова, але калі ўся Глуша была нашпігаваная «ствалам», зрабіць гэта было б прасьцей простага.

Як яны не пайшлі гэтым шляхам, а ўсё перадаручана было ўчастковаму міліцыянэру — яшчэ адна загадка, выпадковасьць, шанцунак?

Гром грымнуў нечакана: нехта зазірнуў у час уроку

ў клясу, назваў маё прозьвішча! Да дырэктара! Такога яшчэ не было, калі мне і даставалася, дык на ўзроўні настаўніка, нават да завуча не цягалі. Увайшоў у настаўніцкі пакой, а там ніякаг а дырэктара, міліцыянэр чакае. І адразу да справы. Колькі ў цябе (прозьвішча? так, правільна), дык кольк і ў цябе падпалянцаў? Вядома, ніводнага, хто ж у гэтым прызнаецца? (Кроў аж у цемечка б'е!) У мяне ў партфэлі доказ, варта пайсьці ў клясу і зазірнуць у маю парту. Праўда, самы маленькі, амаль цацачны самапал. Але ні абшукваць, ні нават палохаць мяне ўчастковы не зьбіраўся. Ён нават заўсьміхаўся падбадзёрваюча, бачыў, як доктараў сын зьбянтэжан ы і напалоханы адным толькі падазрэньнем, што ў яго, як і ва ўсіх, можа быць самапал. Добра, ідзі! А мне паклічце вось такога.

Прыйшоў я з школы, а дома яшчэ адзін сюрпрыз. Пячнік палез на гарышча і выпадкова знайшоў, выцягнуў з-пад лежак а наган — «вось такі!» (мама рукі разьвяла зусім па-рыбацку). Ня твой? Але мяне ўжо міліцыянэр дапытваў і то... Недаўменна ўскінуў плечукі: адкуль я ведаю, мы ж не адны ў гэтым доме жывем. (Няпэўны намёк на Дзёму і Грышу Савіцкіх, нашых суседзяў. Ці сумленна зрабіў — падумаць не пасьпеў, ужо сказаў.) Цікава, як многае даваеннае, перадваеннае амаль як у люстры паўтарылася ў вайну. Хоць бы гэтыя самыя гранаты, нашы самаробкі, а потым сапраўдныя, запал ад адной з такіх выбухнуў пад рукой (пад сякерай, гэта трэба было дадумацца секчы!) Дзёмы Савіцкага, пашкуматаўшы яму руку, а Жэню дробнай медзьдзю пасекла ўвесь твар, пашкодзіўшы вока. Але мы ішлі да гэтага, калі ў лесе кідалі закляпаныя з двух бакоў трубкі-цыліндры, напоўненыя «маім» порахам. Не для цікавасьці сёньняшніх падлеткаў: сярод цыліндра напільнікам робіцца прарэз, ніткамі навязваецца дзясятак сярнічак галоўка да галоўкі — чыркануў і шпурляй! Бухала так, што здавалася — у Бабруйску пачуюць! Мы зараз жа разьбягаліся. Як разьбегліся і пасьля выбуху запала, спалохаўшыся, што набягуць немцы.

Мы былі аднолькавыя, што да вайны, што ў вайну, — толькі з прыходам немцаў гульня стала справай.

Гэта калі мецць н а ўвазе наш у хлапчукоўску ю страсьць да страляніны, выбухаў, зброі. Але ж многіх напрасткі датычыліся — і як хваравіта! — рэчы, якія мяне не кранулі. Я ня ведаю, пра што размаўлялі начамі ў сем'ях, якія ў адначасьсе пазбавіліся бацькоў, а жонк і і дзеці сталі «сям'ёй ворага народу». Хутчэй за ўсё, звыкла шукалі злачынцаў-згубіцеляў сярод саміх жа глушанцаў, тых, хто мог напісаць данос, напаклёпнічаць. Здавалася, што ў іх уся справа, яны галоўныя віноўнікі.

— Некалі, калі ў турму трапляў адзін зь вёскі, гэта была така я рэдкасьць. цяпер жа такое робіцца, што ж гэта робіцца? — пытала ў нас Віткоўская.

Пра ваеннапалонных і яшчэ — пра паліцаяў, уласаўцаў. Мая Глуша ня ўсё растлумачыць, але сёе-тое раскрые, ужо ж тут я ведаю ўсё як сьлед: каму ўлада даваенная і як і шля х акрэсьліла, куды штурхала-падказвала і як, тым ня менш, той ці інш ы чалавек павёў сябе ў вайну. 83 ці 85 сем'яў мелі поўнае права лічыць сябе ворагамі савецкай улады, яна сама іх аднесла да гэтай катэгорыі і ўсё зрабіла, каб гэтыя людзі ўспрынялі прыход немцаў як збавеньне. Дык вось: значная болыпасьць дзяцей і жонак «ворагаў народу» зрабіліся падполынчыкамі, партызанамі. У паліцыю, ва ўласаўскую армію ўступіла з такіх сем'яў роўна сем чалавек. Не, я ад гэтага не прыходжу ў замілаваньне. Ня вартая была ўлада Сталіна таго, каб яе абараняць. Тым болын сабой і дзецьмі ахвяраваць, ім, адрынутым і апляваным. Тым больш што надзьмута-вусаты правадыр і ўся піраміда яго бессэнсоўна жорсткай улады паводзіла сябе, як банда, яка я ў заложнік і захапіла цэлы народ, краіну. Тым і прыкрыла сябе: змагаючыся з новым, ня меншым азьвярэньнем, гітлераўскім, ратуючы сябе, краіну, народ ратаваў і сталінскіх катаў, учарашніх і заўтрашніх.

Учора так ня думалі? Улетку 1942 году «кулачка» (наша мама) папярэдзіла сына «ворага народу» Эдзіка Віткоўскага ад непапраўнага кроку:

— Крыўдуй, Эдзічак, на каго хочаш. Ты маеш права. Адно не на Радзіму. Ты ж ведаеш, што і маіх бацькоў выслалі. Таму паслухай мяне!..

Так, Сталін усё рабіў, абы ў нашай сьвядомасьці ён і

радзіма зьліліся ў адно цэлае, здалёк многім гэта так і бачыцца. А насамрэч...

Я чамусьці ўпэўнены, што адным з важнейшых складнікаў перамогі над фашызмам, над Гітлерам, было пачуцьцё (часам глухое, сьвядома прыціснутае) няпрыязі, а то й нянавісьці... да Сталіна. Ішл і ў бой зь яго імем? Сапраўдныя франтавікі нічога такога не прыпамінаюць. А калі хто і крыкнуў: «За Сталіна!», дык салдацка я (а гэта пераважна сялянская, калгасная) раць успрымала засьпінныя палітрукоўскія выкрыкі як горкі, амаль зьдзеклівы напамін: мала нам было свайго «фюрэра», яго калгасаў, галадухі, турмаў, дык яшчэ адзін «вызваліцель» прыпёрся, аб'явіўся на нашу галаву! Не, гэтай уладзе заўсёды (але, здаецца, час гэты скончыўся) страшэнна і незаслужана шанцавала. Нават цяжкадонна я нянавісьць, яка я старанна глушылася, якую змагла камуністычная ўлада ўзрасьціць у народнай душы — да Сталіна перш за ўсё, — нават гэта паслужыла выратаваньню ўлады Сталіна і яе ўмацаваньню. Здушаны гнеў, як і ня мог проста прарвацца супраць Сталіна, накіраваўся на Гітлера, абрынуўся на немцаў. (Як злосьць супраць нягодніка-айчыма, як і прыйшоў на месца ліхадзеябацькі, што ўцёк: мала нам свайго, дык цяпер гэты!)

Доказ таму, што Сталін зьвярыным чуцьцём улавіў самую малую небясьпеку, пагрозу сабе, ведаў сапраўдную цану прапагандысцкай «любові» да «правадыра і настаўніка» і меру глыбіннай народнай нянавісьці да яго парадкаў і да яго самога, — у яго неадкладных рэпрэсіях пасьляваенных. Ён усьведамляў, што нават нібыта сумесная з генэралісімусам Перамога над сьмяротным ворагам калі і прымірыла народ зь ім, дык гэта ненадоўга. І засьпяшаўся, тут жа ўзнавіў наступ на галоўным і пастаянны м фронце — унутраным.

Ва ўсе гэтыя падзеі: 1937-ы і наступныя гады, у вайну я ўваходзіў адзінаццаці-чатырнаццацігадовым. Апроч таго, што адбывалася з усімі, было яшчэ нешта — тое, што адбывалася са мной, ува мне, вядомае толькі мне аднаму.

Адкуль ні глянь: з далёкага-далёкага дзяцінства, зза прасьвечанай лямпай шырм ы з лугавымі

кветкаміразводамі, за яко й я хварэў на шкарлятын у і дзіцячую сьвінку, або праз паўвекавую мутнаватую далеч пражытага — адкуль я на сябе 12—14-гадовага ні гляну, здаюся сабе як бы п а д м е н е н ы м. Магчыма, гэта здараецца і адбываецца з усімі, з кожным, як толькі ў дзіцяці пасяляецца адчуваньне, покліч полу і веды пра сьмерць. Г. зн., калі занава паўторыцца, ужо з табой асабіста: выгнаньне з раю. Або: паўторнае пазбаўленьне роду чалавечага яго неўміручасьці. (Якое я таксама на а с а б і с т ы м узроўні перажыў, але не 6-га жніўн я 1945 году, калі выбухнула бомба Суднага дня, а мы нічога не зразумелі, а куды-куды пазьней. Калі пачалі разумець.)

Жыцьц ё мяне вельмі доўга аберагала ад уражаньняў сьмерці, але любоўю адарыла вельмі рана.

У Глушы, вядома, паміралі, і дзеці таксама бачылі, я к плакалі, я к выносілі-адвозілі труну з ч а ла в е к а м у бок бровара Дойнічава, там нашы могілкі. Але я ў б а ч ы ў сьмерць, яна ўвайшла ў мой зрок, засталася ў сьвядомасьці (усьвядомленая), калі ўскрывалі ў бальнічным двары цела самазабойцы. Спачатку трасянула, быццам токам, Глушу: «Клакоцкі застрэліў жонку!» Застрэліў з паляўнічага ружж а і кудысьці ўцёк. Глуша замерла ў чаканьні і цікаўнасьці, як будуць ісьці падзеі. Ужо да паўдня — новая вестка, незразумела, як і кім распаўсюджаная: «Клакоцкі ўтапіўся ў Млынку!»

Бачыл і гэта падлеткі, што купаліся ў Краснай, рачулцы, яка я цяч э пад варшаўкай за тры вярсты ад Глушы. Менавіта там аб'явіўся зьбеглы забойца, вельмі ўзрушаны, як запомнілася дзецям. Потны дзядзечка спытаў, дзе тут глыбокае месца, пакупацца. Глыбокае на рэчцы Красная адно месца — Млынок, цёмная мі ж алешын вада, дзе б'юць халодныя крыніцы, а дна не дастаць. На тым месцы стаяў калісьці млын. Дзядзька адразу ж нырнуў, не распранаючыся, паплыў, куды паказалі, а там раптам ускінуў рукі і зьнік пад вадой. Ды так і ня вынырнуў, ні разу.

Ускрываў ц е ла мой бацька — чамусьці ў двары, перад бальнічнымі вокнамі, пры тым прысутнічалі прыежджы я з Бабруйску незнаёмыя людзі. (Магчыма, яны і распарадзіліся так, каб заставацца на сьвежым

паветры.) Уразіла стэарынава-празрыстая белізна мёртвага цела і тое чырвонае, што рук і бацькі як бы адкаркоўвалі.

І яшчэ глушанская сьмерць (дзьве сьмерці адразу), таксама зьвязаная з Млынком. Сяброўкі купаліся, у адной ногі зьвяла сутарга, другая кінулася яе ратаваць, але тая, што танула, абхапіла яе за шыю, ды так, што потым іх ледзь разьнялі, акачанелых.

На ўсё жыцьцё засталося ўва мне: любую сьмерць як бы бачыш вачыма маці нябожчыка. Заўсёды спытаеш: а маці ў яго жывая ? Толькі так сьмерць даходзіць да сьвядомасьці ўся, як ёсьць.

Быў якра з базарны дзень, дом, дзе стаялі дзьве труны і сярод тлуста-чырвоных вяргінь і пяшчотных флёксаў ляжал і ў белых сукенках, як нявесты, сяброўкітапельніцы, быў побач з базарнай плошчай. Хто прадаваў, хто купляў, а хто знарок прыйшоў, усе тоўпіліся перад домам дзяўчат і іх няшчасных маці. Заводзкія кватэры іх празь сьценку, тут жа перад вакном гароды, і, каб прайсьці да суседзяў, сцачатку трэба было выйсьці па вузка, плятнём выгараджанай сьцежцы на вуліцу. А потым па такой жа вярнуцца да дому, у суседнія сенцы. Людзі праходзілі ў дом, выходзілі, адтуль чуўся плач, то з адной, то з другой кватэры, або з абедзьвюх адначасова. І раптам нечы пачынаў гучаць ужо на вуліцы, тады і другі з дому выходзіў, няшчасны я маці ўжо бачылі адна адну і цяпер разам крычалі, клікал і сваіх дзяўчатак, сваіх красунь. З раскудлачанай галавой,

Ня ведаў я тады, што вось з такім выцьцём, з такімі ж распарана, непазнавальна страшнымі тварамі будуць хадзіць сьлепа-бессэнсоўна мая мама і цётка Віткоўская, хаваючы (жыўцом, але яны таго ня ведалі) сваіх сыноў. Калі сьмерць, што раней недзе хавалася і толькі час ад часу аб сабе нагадвала, вырвецца на варшаўку, уладна, па-гаспадарску будзе стукаць у вокны, у дзьверы дамоў. (Але хіба яна ня стукала, і ўжо куды як па-гаспадарску, калі нібыта хавалася? Але, мабыць, так мы былі зробленыя: каб разгледзець свае лягеры сьмерці, нам трэба было пабачыць нацысцкія, а каб зразумець Сталіна, павінны былі пазнаць Гітлера.)

Сьмерці няма, сказаў мудрэц. Яе няма, пакуль я жыву. А калі яна прыходзіць, няма мяне. Сустрэча зь ёю немагчымая. Калі нішто іншае ўжо ня можа суцешыць, суцяшаюць сябе гэтым. Але ўсе ведаюць: ёсьць. Чужая, я к свая, свая, я к чужая.

Цуд і загадку каханьн я я стаў разгадваць рана. Ледзьве не ў дзевяць гадоў. Колькі я помню, Лял ю Стрэпетаву прывялі да нас у 2-ую «Б» клясу. Прывялі новенькую і пасадзілі за першую парту: быццам лёгкі матылёк заляцеў у вакно і спусьціўся проста перад вачыма. Гарадзкі бант на касе яшчэ болын нагадваў матылька. Адразу даведаліся, што яна пляменьніца дырэктара школы. (Да Міхаіла Кірылавіча Пода быў у нас іншы дырэктар, але запомніўся толькі таму, што быў дзядзькам Лял і Стрэпетавай.) І яшчэ стала вядома: сірата, бацькі ў яе памерлі. Ці не таму такі засмучоны заўсёды і безабаронны ў яе выгляд? І ўся яна такая кволая, паветраная. Апранаў яе дзядзька, як лялечку (відавочна, па нашых, глушанскіх мерках), а тут яшчэ ім я — Ляля. Плача, калі тройку атрымае, — памерці можна. Са сьмеху. Няхай нехта са сьмеху заходзіўся, а я, прыкідваючыся такім жа, абміраў ад шкадобы да дзяўчынкі-матылька. Што менавіта гэта называецца «страстью нежной», каханьнем, падказваў мне Пушкін. Не аднымі толькі пявучымі радкамі, але яшчэ і ты м незразумелым пачуцьцём, якое будзіла ўва мне само слова: Пушкін. Бясконц а змалёўваў з партрэтаў імклівы профіль, успушаныя бакенбарды, адкладны белы каўнер. Бясконца мог глядзець у такі сьветлы, ні на чый не падобны твар. І як замёрспалохаўся аднойчы, калі здалося: ё н г л я д з і ц ь, ён бачыць мой закахан ы позірк! Вось гэтак жа адбывалася, калі Лял я азірнецца, а я свае вочы не пасьпеў адвесьці ўбок: як варам залье ўсяго ўнутры.

Жы ў у заўсёдным страху, што яна паглядзіць у мой бок ці, яшчэ горш, сустрэнемся зь ёю нечакана твар да твару. Уяўляю, які м насупам я ёй здаваўся, калі яна, вядома, заўважала маё існаваньне, недружалюбным і як бы злым на яе за нешта. І адначасова — неадступнае жаданьне пабачыць, загаварыць, глядзець, глядзець на

пяшчотны, як бы зусім празрысты тварык, у непраўдападобна блакітненькія вочы. Чамусьці плакаць хацелася, мабыць, ад пяшчоты, што расьпірала мяне. Бег у клюб на кожн ы фільм: а раптам і яна прыйдзе? Чакаў да апошняг а на вэрандзе, ужо і фільм пачнецца, а я ўсё гляджу на шашу: ці не яна там са сваімі дзядзькам і цёткай? Каб Хаця пабачыць тоненькую фігурку, прасачыць, дзе яны сядуць у залі. Гэта мне трэба было ведаць дзеля таго, каб, калі сьвятло патухне, ускочыць на ногі і глядзець, глядзець у той бок. Загараўся экран, я адразу садзіўся і чакаў-чакаў, калі што-небудзь сапсуецца і заглухне кінаперасоўка. Вечныя пакуты для глушанскай публікі — гэта заўсёдныя абрывы кінастужкі ці заглохлы матор — для аднаго чалавека ў залі былі хвілінамі асалоды. Пры сьвятле або безь сьвятла, але я мог паглядзець у т о й б о к, пабачыць яе або проста ведаць, што яна там. Кінасэанс зацягваўся часам да 2, да 3 гадзін ночы, цярплівыя кінагледачы ўжо высьпяцца на крэслах ці лаўках, а падлеткі — на падлозе перад экранам. Кіно рана ці позна канчалася, а ў чалавека яшчэ адна шчасьлівая магчымасьць: у час выеьлізнуць на вэранду і паглядзець на яе зблізку, хаваючыся за людзей.

Ды ці існавала яна для мян е фізычна? Ва ўсякім выпадку, я амаль не паверыў, калі ўбачыў, што сярод дзяўчынак, што беглі старонкай і стараліся як мага болып непрыкметна і далей ад «мужчынскіх», г. зн. нашых, вачэй прасьлізнуць у жаночую палавіну прыбіральні, яка я стаяла наводшыбе, што ў гэтай чародцы і яна. Што, гэта і яна хіхікае там за сьценкай, гучыць падаючым далёка ўніз струменьчыкам? Яна, як і ўсе? — крыўдна было мне з гэтым згадзіцца.

Мабыць, Лял я і сапраўды была прыгожая, таму што было шмат у нашай школе тых, хто закахаўся ў яе. Вось і мой аднаклясьнік Франц Стэфановіч, я зь ім пасябраваў, я к н і з кім, калі зразумеў: і ё н т а к с а м а. Прыходзіў да мяне, і вечарамі, у цемры, далей ад чужы х вачэй мы гаманілі пра Лялю. Гаварыў ён, а я слухаў гадзінамі, калі ж Франц выходзіў з ролі, якую я яму непрыкметна адводзіў — агучваць мае да яе пачуцьці, — я зноў пераводзіў гаворку на тую, якую мы абодва кахалі, толькі

ён адкрыта, а я тайна ад усяго сьвету. Пасябраваў я і з братам Лялі, калі б хапіла сьмеласьці, лёгка магло б ажыцьцявіцц а тое, што я і пасьля дзесяцігодзьдзяў часам бачыў у сьне: я прыходжу да яе ў дом, мы зь ёю размаўляем, сьмяемся, яна паказвае нейкі я кнігі, я, каб заняць уласныя рукі, што перашкаджаюць мне, важдаюся з патэфоннымі кружэлкам і і магу глядзець на яе тварык, пяшчотны рот, сьветлыя вочы, касу на худзенькай сьпіне. Але на гэта я ніколі б не адважыўся, затое мог колькі хацеў глядзець на яе брата і ў рысах яго твару, як далёкі водар, угадваць нешта агульнае зь ёю.

І раптам яна паехала з Глушы. Матылёк заляцеў у вакно, патряпятаўся пяшчотнымі, яркім і крыльцамі, дапаў на хвілінку да шторы, раптам адарваўся, і крыльцы растаялі ў небе разам з хараством, невядома кім нанесеным на іх. Я месца сабе не знаходзіў. Але дзіўна, перажываў і нейкую палёгку, нібыта надзею, што болып ня будзе мучыць гэтая вечная туга, неспакой, якія мяне перапаўнялі.

А тут зноў у нашай клясе новенькая — дачка прысланага на завод маладога інжынэра. Яна адразу ж стала любіміцай глушанскіх шкаляроў. Было гэта не зусім тое, што наш а каханьне да Лялі, яка я паехала ад нас. Тут хутчэй скандальная папулярнасьць, чым прыгажосьць. У клясу ўвайшоў настаўнік гісторыі «Вельмі Дужы» (празваны так за ўлюбёны яго выраз і адпаведны вонкавы выгляд), руку ўздымае худзюшчая чарняўка з рэзкімі рысамі твару і сьмелымі вачыма, просіць растлумачыць ёй «глушанскае слова». Якое? «Малафейка». Вельмі Дужы толькі і знайшоўся, што параіў — лепш выбіраць у Глушы сяброў.

Зблізілася чарняўк а Валянціна з татавай пляменьніцай Надзяй, што жыла ў нас, і я атрымаў рэдкую магчымасьць пасябраваць зь дзяўчынкай раней, чым закахаюся. Бо я адчуў: закахаюся! Зноў закахаюся! — зь неспакоем і тугой гэта адчуў. Зноў пакутаваць на адлегласьці, ад нясьмеласьці, трусасьці. Спрабаваў пераламаць, загадзя перамагчы ў сабе гэта. Але не ўдалося. Вось ужо нямець пачаў пры яе зьяўленьні ў нашым доме, язык рабіўся шурпаты, сухі, а рукі,

наадварот, мокрыя, потныя, як толькі пачую, што яна прыйшла, зьявілася. А дабіла мяне «Суліко». У Валянціны быў голас. Што пець і мець голас — гэта не адно і тое ж, мы ў гэтым ня дужа разьбіраліся, хто толькі ні сьпяваў з клюбнай сцэны, а тут перад заляй устала ламана-худзенькая дзяўчынка, і нешта здарылася зь людзьмі ў нашым звыкла-сумным заводзкім клюбе. І песьня ж была як бы зьверху ўхваленая (грузінская, а па тых часах, усё, што з «сонечнай Грузіі», заключала ў сабе лірычны вобрыз правадыра), і мерапрыемства было цалкам казённае, але пра гэта ніхто ўжо ня помніў. Зьдзіўлена глядзелі на дзяўчынку, якая высокім дзіцячым і грудным жаночым голасам клікала і бласлаўляла каханьне, горнае, чыстае, яко е кожн ы носіць у сабе, як магчымасьць, як мару, адно ня ведае, як гэта выявіць, як пра яго, якім і словамі сказаць.

Бацька наш, калі выходзілі з клюбу, камусьці (ужо ня помню каму) сказаў і вельмі сур'ёзна: нельга ёй рана выходзіць замуж. Можа прапасьці голас, пакольні ён ня так прыродны, я к дзіцяча-ўзроставы. Г о ла с ц н а т л і в а с ь Ці ў такой, здавалася, разьвязнай і раскаванай, а, па глушанскіх мерках, і распушчанай дзеўчынёхі.

Я зноў ня мог нават наблізіцца да любае істоты. А тым болын прабіцца ня ўмеў, бо Валянціну заўсёды суправаджаў эскорт ухажораў, навэрбаваны з старэйшых клясаў. Зноў марыў, як пабачу яе, Хаця б зводдаль, у школе, у клюбе, на шашы. І раптам у Глушу вярнулася маё першае каханьне. Вярнулася ў школу Ляля. Вось тут на мяне абрынуліся тройкі і нават двойкі, дома не разумелі, што гэта раптам зрабілася з ранейшым пяцёрачнікам. Мне сталі забараняць тое, без чаго я жыць, здавалася, ня мог: сядзі зубры, калі такі, ні кроку з хаты, а тым болын у клюб, у кіно. А я гляджу ў кніжку, рашаю задачкі, але думаю Пра іх, адразу абедзьвюх, мару, я к пабачу Лялю, як пабачу Валянціну, хоць бы здаля пабачу беленькую, пабачу смуглянку, каго болып хочацца пабачыць, я ўжо і ня ведаў. Сядзеў за школьнай партай, а насамрэч знаходзіўся ў нейкі м бесьперапынным падзеньні, аж галава кружылася, нават нудзіла: перада мной на пярэдняй парце зноў сядзіць дзяўчо-матылёк, а

ззаду, «на галёрцы», нешта ўвесь час адбываецца, настаўнікі без канца: «Валянціна, чым ты занятая?»,

«Валянціна, зараз пойдзеш з клясы». Спачатку гэтыя дзьве руйнавальніцы нашых школьны х душ (мы так гнёзды птушыны я руйнавалі, па-дзіцячы бязьлітасна) стараніліся адна адной, як суперніцы, а затым, мабыць, зразумеўшы, яка я яны сілішча, калі разам, сталі неразлучнымі, заўсёды поруч, усюды ўдзьвюх. Але мне гэта было нават н а руку, яны ўв а мн е і так поруч, адна і другая, як нешта адно. Але не, не яны адно, пачуцьцё маё а д н о н а а б е д з ь в ю х. Ну, зусім, як у Наташы Растовай, калі ёй думалася: а чаму нельга кахаць двух адначасова — княз я Балконскага і Анатоля Курагіна? Перачытаў гэтае месца і зноў ахнуў і засмуціўся: куды ні суньця, у любы куточак уласнай душы, ва ўласную памяць, а там ужо бываў Леў Мікалаевіч, пакінуўшы сваю «візытоўку». Але ўсё ж не зусім так, раздваеньня на каханьне «чыстае» і «прыніжанайлоцкае» не было, хоць, вядома, розьніца заўважалася ў абедзьвюх дзяўчынках, а магчыма, і ў пачуцьці да іх. У ломана-стройнай чарнавокай Валянціне мацней угадвалася тое жаночае, што нас ужо хвалявала.

Але каб жа толькі хвалявала. У чарадзе падлеткаў, такой, як наша, рана ці позна адшукаецца спакусьнік, маці не выпадкова так баяцца «падваротні». Але нам нінавошта былі падваротні, у нас быў лес, дзе схавацца лягчэй, і дзе азарт, інстынкт пошуку, паляваньня на неспазнанае, неапрабаванае.

Аднойчы пасьля шумнага катаньня-беганіны вакол слупа («гіганцкія крокі» на лясной паляне нам дасталіся ў спадчыну ад піянэрскага лягеру) я накіраваўся да групы хлапчукоў у кустах, якія чымсьці былі вельмі захопленыя, занятыя былі. Зьдзівіла, як ціха там у іх: яны што, у карт ы гуляюць? Стаяць шчыльнай групай і на нешта там у сярэдзіне глядзяць. Я пасунуўся, стаў на дыбачкі і раптам пабачыў! На пяньку сядзіць Генка «Сухарукі» і нешта там вырабляе ля сваіх каленак. Губа прыкушана, вочы скошаны на тое, што ён робіць, а калі ўскідвае іх і глядзіць на ўсіх, яны ў яго пуста-бессаромныя. А ўсе глядзяць на яго, на мільганьне між пальцаў нечага агідна

голага і чырвонага, верачы і ня верачы ў тое, што перад імі, у іх перад вачыма. Тое самае і я, тое самае і са мной адбывалася ў тую хвіліну: быццам гэта я сам на тым пяньку, вось яно як гэта адбываецца, і я ўжо не ранейшы, ніколі ім ня буду, назаўсёды нешта страчана, і жыць ня хочацца...

Тое самае адчуў — як у шчыліну праваліўся, адкуль не дастаць, — калі я ўпершыню сеў гуляць у карт ы на грошы і нават выйграў. Выйгрыш вярнуў, пайшоў, і ўвесь дзень мяне тачыла нуда па чымсьці страчаным непапраўна, чаго мне не вярнуць, як я грошы вярнуў.

Я а б в і н а в а ч в а ю ц я б е,ш т о т ы з д р а д з і ў с в ай м у п е р ш а м у к а х а н ь н ю !.. Я н Багаслоў, кажуч ы гэта, меў н а ўвазе нешта сваё. Але я ў той дзень, магчыма, гэта пачуў — ва ўласнай душы.

Ужо ня помню, як было зьвязана тое, што я бачыў у лесе, і думкі пра самагубства, але яны мяне сталі перасьледаваць, крадучыся, быццам кошк а да птушкі. Зусім не пра тое нібыта думаеш, і тут прагучыць — як быццам твой голас, але дзіўна незнаёмы: «Павешуся!», «Застрэлюся!» Сядзіш, ляжы ш і думаеш пра гэта, як гэта будзе. Марыш нават як быццам. Аднойчы зайшла ў спальню мама, убачыла, што я ўсё яшчэ ў ложку, не зрабіла звыклае заўвагі, што ўсе ўжо справай занятыя, а я тут валяюся, не, замест гэтага сказала:

— Паляжы, сынок, палетуцень!

Так ласкава, так добра сказала. Ведала б яна, пра што мае былі тады «мары». На сабе спазнаў, што такое

«небясьпечны ўзрост». Столькі раптам і аднамомантна прачынаецца ў табе, а б в а л ь в а е ц ц а н а ц я б е з н у т р ы, што справіцца з гэтым ня ведаеш як.

У «Нямку» сваёй гераіні аддаў тое, што я сам тварыў і што са мною тварылася. Невядома навошта сьцягнуў у бабулі круглую, з далонь памерам, іконку, мамінай п'янко й пахучай губной памадай мазаў сабе вусны, а затым станавіўся на калені дзе-небудзь за брудней шырмай на кухні, уладкоўваючыся ў цеснаце паміж ража к і вёдзер з прыгатаванай для парсюка і курэй кісла пахкай ежай і жагнаўся, жагнаўся, гледзячы на Божую маці зь дзіцяткам, біў паклоны. Сьмяротна баючыся, што нехта

зойдзе, зазірне, убачыць. Але менавіта страх быў салодкі і заварожваў. Вось ім і цешыўся.

Між гэтымі днямі, падзеямі, што вядомыя былі толькі мне аднаму, і той ноччу, калі мы з братам у сваёй спальні, апрануўшыся, ляжал і і чакалі каманды — ісьці ў лес, у невядомае партызанскае жыцьцё, было, мінула некалькі гадоў. І якіх. Мы пасьпелі зьдзейсьніць «вызваленчы паход» у Заходнюю Беларусь (бацьку адразу мабілізавалі ў Чырвоную Армію), заключыўшы перад гэтым нечаканы дагавор з Гітлерам, Германіяй, мы разграмілі «белафінаў». А апошні год перад вялікай вайной я нражыў і правучыўся ня ў Глушы, а ў дзядзькі Антона, і яшчэ два гады пражылі «пад немцамі». Усё гэта ўжо заставалася ззаду, ужо адбылося з намі, са мной, і, калі я ляжаў на ложку, адчуваючы сябе коканам у шматлікіх апратках, нацягнутых у запас, услухоўваючыся, як усё ходзіць па кватэры мама, выглядваючы ў вокны, і ўяўляючы, як мы апынемся ў партызанскім лесе і як мы будзем там жыць, я пры гэтым (добра помню) даваў сабе слова, што ўсё патаемна-благое я пакідаю тут, што т а м гэта с а мною рабіцца н я будзе. Н е д а т а г о б у д з е. Ішоў у лес, каб страляць, забіваць ворагаў, але я быццам ва ўласнае дзяцінства сабраўся, дзе ўсё так нявінна і чыста.

* * *

Пасьля зімовай сьпячк і ў мядзьведзя праблема: ня можа «прасрацца». Ад доўгай лёжк і «корак» утвараецца. Ты і так, і сяк, а даводзіцца памучыцца.

— Так што цярпіце, грамадзяне эсэнгэ!

Прыблізна такімі словамі растлумачыў нашу сытуацыю таварыскі вадзіцель маскоўскага тралейбуса — гучна, праз мікрафон, не забываючы называць прыпынкі. Пасажырам яго аналіз спадабаўся, прынамсі, заўсьміхаліся, атрымаўшы яшчэ і такую, яшчэ і ў такой форме інфармацыю.

Пішу пра сваю Глушу, а за сьпінай бальнічны тэлевізар: прэзыдэнт Расеі аб'явіў асобы парадак кіраваньня на пераходны пэрыяд у краіне, не пасьпеў сысьці з экрану, як узьнікла фатаграфічна нерухомая чацьвёрка. Гэта яшчэ што за «банда чатырох»? Не, твары

якра з афіцыйныя, можна не непакоіцца. Але ж і тыя, у жніўні, былі знаёма-афіцыйныя і таксама вышэйшыя. Прыгадалася: вось гэты, вусаты ваяка, што так добра трымаўся ў жніўні, за два тыдні да пучу, нам, мэмарыяльцам, з гарачлівасьцю і гатоўнасьцю да неадкладнага дзеяньня, яму так уласьцівага, паведаміў: Янаеў званіў і прапаноўваў узяцц а за навядзеньне парадку ў краіне! Што ж, цяпер разам з гэтымі вырашыў узяцца? Што, ня тую курыцу зарэзалі ў жніўні?

Але вярнус я д а vixi, д а таго, шт о пражыта пражыта ў часы дадэмакратычныя і датэлевізійныя.

Калі я пісаў свае першы я раманы, а дакладней, запісваў тое, што мая маці «ўласным жыцьцё м напісала» (я так ёй сваю кніжк у падпісаў, але яна як бы і не заўважыла) і дзе мы з братам толькі пэрсанажы яе жыцьця-рамана, прыйшло на думку параўнаньне: жанчыны, што ваявалі пад стрэхамі сваіх хацін з акупантамі — гэта найняшчасьнейшыя салдаты, які м у акопы падсадзілі іх малых дзетак. (Для маці дзеці яе заўсёды малыя.)

Я не зьбіраюся распачынаць безнадзейную ў літаратуры спробу — яшчэ раз выкарыстаць адпрацаваную, астылую пару. Перапісваць свае першы я раманы занава. (Калісьці такое пабуджэньне ўзьнікала, але я яму не паддаўся.) Не, мэта ў мяне і задача іншая. Зірнуць на многае (і на самога аўтара раманаў) з такой будучыні, дзе ўжо бачны край жыцьця. А раптам гэта здасца цікавым. Ці хоць бы карысным.

Адпачываў я у Кактэбэлі з сваёй дачкой Наташай (якую бабуля, можна сказаць, і выгадавала), тады ўжо (ці яшчэ) другаклясьніцай. Шсьменьніцк і Дом творчасьці ў тое лета ўвесь амаль грыпаваў. Чарговы вірус, але былі і дадатковыя прычыны: нейкі дзеяч згроб і вывез на будоўлю прыхвалевую гальку, а потым, як і многае ў нас рабілася, пачалі адтуль сюды вазіць, але ўжо не адшліфаваныя морам каменьчыкі, а гліну, гразь. Давялося тэрмінова рабіць драўляныя насьцілы на слупка х — да віруса дабавілі пастаянныя скразьнякі, усьлед за грыпам затэмпэратурылі пнэўманіі, пляўрыты. За тры дні да адлёту ў Менск зьлегла і мая дачка, тэмпэратура высокая,

а тут яшчэ перажываньні, сьлёзы, што спозьніцца на занятк і ў школе. Прыйшоў малады доктар, наслухаў хворую, вымавіў: «Пляўрыцік». На тым бы яму і спыніцца, але ж не, удакладніў сваё ўражаньне ад пачутага ў грудзях дзіцяці:

— Як сьвежы сьняжо к хрумсьціць!

Зь мяне і хапіла. Засьпяшаўся на вэранду, на сьвежае паветра. Лекар выйшаў усьлед: «О, ды тут трэба тату ратаваць!» — і зрабіў мне ўкол «супраць спазмы».

Вось тады ўпершыню інакш паглядзеў на ўласную маці, на ўсё, што яна рабіла і як паводзіла сябе ў вайну. Задаў пытаньне самому сабе: ну, а ты, мужык, ты змог бы з дня ў дзень, на працягу многіх і многіх месяцаў «працаваць на партызан» або кагосьці яшчэ, ведаючы, што наклікаеш, амаль напэўна наклічаш на ўласнае дзіця, вось на гэтае, жорсткую кару, пакуту, сьмерць. Не шкадавалі і дзяцей, сем'ямі вынішчалі, што было не выключэньнем, а правілам у татальнай вайне. (Як, зрэшты, не шкадуюць і сёньня прадстаўнікі народаў, што зусім нядаўна называліся «брацкімі».)

За вайну мы ўсяго набачыліся. Але вось адна сцэна, магчыма, таму што была першая, і назіраў яе зблізку — у двары, як і ў думках усё яшчэ называў «бальнічным», — запомнілася асабліва. Я сядзеў, як часта тады рабіў, на лесьвіцы, зьверху назіраючы за тым, што адбывалася, а адбывалася тое, з чым мая школьна я сьвядомасьць усё нія к не магла прымірыцца: акупацыя! Раптам расчыніліся дзьверы камэндатуры, за рукі з ганку звалаклі нейкага хлопца, сьледам выбеглі яшчэ два немцы — з палкамі. Хлопец (можа, старэйшы за мяне, але ўжо не старэйшы за Жэню), якога трымалі расьцягнута, расьпята за рукі, быццам ня ведаў і прыкідваў, куды ўпасьці. Яго паваліліі на траву, прыціснулі галаву, ногі да зямлі, а двое з палкам і тут ж прыступілі да працы. Менавіта — п р а ц ы. Гэта та к страшна, і па гуку — быццам бабы валікамі выбіваюць мокрую бялізну над рэчкай ці сажалкай. Усё здавалася нерэальным, пакуль чалавек не закрычаў, а калі закрычаў — боль і жа х чалавечай плоці, яка я зразумела, што яе забіваюць насьмерць, — здалося яшчэ болын немагчымым.

Потым даведаліся: хлопца схапілі ў вёсцы па падазрэньні, што да яго заходзілі «акружэнцы» — узброеныя чырвонаармейцы, якія пазьбягалі палону, нашы першыя партызаны.

Што гэта, вось такое чакае і яе сям'ю, яе сыноў, калі раскрыюцца яе справы, куды непазьбежна ўцягваліся і мы з братам — гэты жа х у маці нашай жыў увесь час. На сябе, сваю Наташу падобную сытуацыю я прымерваў і ня ў стане быў прымерыць: як вось яе, дзіця, сам штурхнуў бы ў рук і мучыцеляў, катаў ? Сваімі дзеяньнямі, учынкамі асудзіў бы на нешта падобнае? Сябе гатовы падставіць пад любыя палкі, але дзіця, маё дзіця!..

Мабыць, меў рацыю сябра-філёзаф, як і напісаў, што радзіма — гэта ня толькі нейка я прастора, але і час, у як і табе давялося жыць. Так, сёньня я ня змог бы, як мая ўласная маці, дзейнічаць. Але гэта цяпер, а тады, раней? Ці каб быў я, напрыклад, жыхаром... старажытнай Спарты. Успомніў яе таму, што нядаўна ў Плютарха вось што вычытаў.

«Наступным ранкам, калі ўсім ужо сталі вядомыя імёны тых, хто загінуў і ацалеў, бацькі, родзічы забітых (г. зн. тых, хто загінуў у баі за інтарэсы Спарты. — А. А.) сышліся на плошчы і зь зьзяньнем на тварах, перапоўненыя гонарам і радасьцю, віталі адзін аднаго. Родзічы ж ацалелых, наадварот, заставаліся разам з жонкамі дома, як бы знаходзячыся ў жалобе; і калі хто-небудзь зь іх вымушаны быў выйсьці з дому, дык па яго вонкавым выглядзе, голасе і позірку бачна было, якія вялікія яго панылась ць і прыгнечанасьць. Гэта было асабліва прыкметна ў жанчын; тыя, што чакалі сустрэць свайго сына жывым пасьля бітвы, хадзілі ў тужлівым маўчаньні, тыя ж, аб сьмерці сыноў якіх было аб'яўлена, адразу зьявіліся ў храме ці наведвалі адна адну зь вясёлым выглядам».

Калі з старога, яшчэ савецкага, Кактэбэлю на гэта паглядзеў бы: дзіка! Ды і зь Менску, з Масквы, калі сёньня глядзець — не зачароўваюць мяне спартанкі такім вось патрыятызмам. Куды болын нашаму часу сугучна, бадай, другая падрабязнасьць, таксама зафіксаваная старажытным гісторыкам: «Маладзенькую

дзяўчынуспартанку аднойчы нехта спытаў, ці даводзілася ёй спаць з мужчынам. «О не! — адгукнулася яна. — Гэта яму са мной даводзілася».

Але вось у 1943-м у партызанскім лесе непадалёк ад вёскі Нязнань, дзе была наша веснавая стаянка, спартанкі Плютараха не здаліся б звар'яцелымі. У той красавіцкі (ці пачатак траўня) дзень, калі Кожычыха галасіла над сваім забітым сынам, амаль аднагодкам маім: яго забілі за 100 мэтраў ад таго месца, дзе я быў пастаўлены, стаяў на пасту. для маці Міці — мы былі т а м разам, цяпер ён — мёртвы, а я жывы. Ён ляжыць на зямлі кал я не астылых яшчэ кухонных катлоў, на скроні ледзь прыкметныя сінія плямачкі ад аўтаматных куль, ягоная маці ўздымае вочы і бачыць мяне. Мне хочацца схавацца за сьпіны або пайсьці. Але самае галоўнае і крыўднае, хоча, каб я пайшоў, мая ўласная маці. Я гэта бачу, адчуваю па тым, як яна некалькі разоў незадаволена зірнула ў мой бок, як бы кажучы: «Ты яшчэ тут? Няўжо не разумееш?» Гэта яна, яка я паўгадзіны назад атрымала свайго сына: ёй жа таксама паведамілі спачатку, што мяне немцы захапілі і павезьлі, ці то жывога, ці то мёртвага. І вось, калі ласка.

Або яшчэ: калі наш а мама, з той жа Кожычыхай і іншымі жанчынам і з санчасьці і гаспадарчага ўзводу праводзіла групу на чыгунку ці ўвесь атрад — насустрач ужо бою, што грымеў воддаль, я і Жэня разьвіталіся зь ёю, як і з астатнімі, паціскаючы руку. І яна нам пацiскала руку, амаль так жа, як і ўсім іншым, хто да яе падбягаў, — н я ў ла с н ы м д з е ц я м. Так, вочы нашы, сустрэўшыся, нешта і яшчэ, толькі наша, выказвалі, гаварылі, але наўрад ці хто-небудзь чужы, збоку, зразумеў бы, кам у яна тут маці. Нібыта ўсім.

І тольк і калі сын а яе забівал і (г. зн. ё й та к падумалася, здалося) — тут усё вырывалася напаверхню, цалка м руйнуючы вобраз інтэлігентна стрыманай жанчыны, яка я так цнатліва ўтойвала свае матчыны пачуцьці.

Калі ўжо ў партызанах Жэн ю параніла (яго напарніка Мішу Яфіменку немцы на тым бульбянішчы дагналі і дакалолі штыкамі), ёй пра гэта не казалі: пакуль яе сына не прывязуць і яна сама не пераканаецца, што,

сапраўды, не забіты, а толькі паранены. Яна нешта адчула, занепакоена зазірала ўсім у вочы, а ад яе стараліся непрыкметна ўцякаць тыя, хто ня ўпэўнены быў, што ўмела іграе як бы зададзеную кімсьці тэатральную ролю: я н і ч о г а, і н і ч о г а н я з д а р ы ла с я, ус ё я к з а ў с ё д ы !

А тут у ляге р вяртаецца з павозкай, нагружанай каровімі шкурамі, шавец Бэрка, бачыць прыбітую, як яму здалося, горам жанчыну, атраднага лекара, спыніўся, каб суцешыць яе:

— Не бядуйце так, ня трэба, Ганна Мітрафанаўна, яго прывезьлі ўжо, там, на пасту, яны.

— Што? Жэня?! О Божа, забіты!

Упала, як падкошаная, да яе зьбегліся (здалёк за ёй сачылі), тут жа ўскочыла на ногі, адштурхоўвае нас, цяпер усе ёй ворагі, бо тояць праўду, страшную, якую пачуць баіцца больш за ўсё на сьвеце, але патрабуе яе, дамагаецца ад малодшага сына:

— Праўда? Скажы, сынок. Кажы !

І ласкавала-паддобрываючыся, і зь нянавісьцю. Я мармычу: так, праўда, мама, яго толькі паранілі, у плячо, лёгка — нават усьміхаюся, каб толькі яна паверыла.

Мне жудасна бачыць яе такую, на сябе не падобную, гэтыя ашалелы я вочы, гэтую раздушанасьць і ў той жа час да ўсіх агрэсіўную непрыязь. Мне ўжо не да таго, каб брата шкадаваць, я цалкам зь ёю. Але яна і гэта адчувае, яна ўсё адчувае, і таксама не даруе.

— Усе вы падманваеце, — раптам заплакала, адразу аслабеўшы. І тут жа: — Дзе ён? Дзе?

Пабегла па дарозе ў напрамку да паста, а мы сьледам за ёю.

Але самы балючы ўспамін — першы выпадак, яшчэ ў Глушы.

Ужо прыйшлі-прыехалі немцы — на вычварна разнастайны х машынах, на бране танка ў і ў люлька х матацыклетаў, па-пляжнаму паўголыя, з закасанымі рукавамі, з шаўковымі шалікам і на маладых, бруднапотных шыях. Прыйшл і і прайшлі, а жыцьцё, здавалася, замёршы, насамрэч працягваецца, яно ў любых акалічнасьцях цячэ, працягваецца. Нехта паехаў на

заводзкай машыне ў горад, вярнуўся, у іншых свае справы там, таксама сталі езьдзіць. І Эдзік з Жэнем рашылі, ім таксама нечага снатрэбілася, захацелася. Са мной у мамы размова была б кароткая: яшчэ ён тут! Куды гэта ты паедзеш? І безь цябе звар'яцееш! Але Жэня, каж ы яму, не кажы, ён зь нецярплівай усьмешкай, з бацькоўскай гарачлівасьцю, але на сваім настоіць. І настаяў, і паехалі з Эдзікам. А пад абед вярнуліся машыны, і Глуша даведалася, што сына Адамовічыхі і Эдзіка Віткоўскага немцы схапілі кал я рынку, там яны ўсіх хапалі, і некуды везьлі.

Вось тут паўтарылася тое, што было на пахаваньні сябровак-тапельніц. Такі ж грубы, амаль жывёльны кры к і выгляд, і ў каго — у нашай мамы! Яны, мама і Віткоўская, выбягаючы на шашу зноў і зноў, ішлі ў бок гораду, як сьляпыя, жанчыны-суседкі вярталі іх назад, угаворваючы, супакойваючы. А мне — лепш да сваёй маці не падыходзь, мяне яна проста не заўважала, а руку адштурхоўвала зь незразумелай і крыўднай варожасьцю. Як бы падазраючы мян е ў братняй нячуласьці. (Мяне вечна ў гэтым падазравалі: і калі бацька ішоў на фінскую вайну — пакрыўдзіўся, што я нібыта «не пераЖываю», як быццам нельга пераЖываць у адзіноце, лежачы ў цёмным пакоі, абавязкова за агульным сталом трэба.) Мама адштурхоўвала мян е гнеўна, амал ь няўцямны м позіркам, калі я пачынаў ёй нешта гаварыць: яшчэ нічога невядома, яны вернуцца, вось убачыш!..

І яны вярнуліся, як нічога такога не адбылося, на спадарожнай машыне, вясёлыя нахабы з закатанымі панямецку рукавамі, не разумеючы, а што, уласна, здарылася, у чым яны правініліся. У чым? ПІто? Ты б вось паглядзеў, што з мамай рабілася?

І зноў мама, як ранейшая, нават паверыць цяжка, што такое ёсьць, тоіцца пад звычайнай яе стрыманасьцю, і н т э л і г е н т н а с ь ц ю, такой паважанаю ў Глушы. І вось, носячы ў сабе так і жа х перад любой пагрозай яе дзецям, яна ўсё роўна паводзіла сябе так, як паводзіла, рабіла ўсё тое, што рабіла, — столькі дзён, месяцаў, нават гадоў. чым далей я жыву, тым менш разумею яе ў гэтым. Але тым болып хачу гэта зразумець. Як і многае іншае...

Але што я зразумеў цяпер напэўна: усё яна рабіла не «зь нянавісьці да ворага». Хаця нас столькі гадоў выхоўвалі ў нянавісьці да мінулых, цяперашніх, будучых ворагаў. «Навука нянавісьці» — была навукай усіх навук.

Не, на бытавым узроўні гэтае пачуцьцё ёй было не чужым. Сьведчаньняў таму хапала. Як зьмяняўся яе голас, якім і непрымірымымі рабіліся вочы і адразу цямнелі, калі загаворвала з бацькам (не прама, але нават нам былі зразумелыя намёкі) пра Розу Маркаўну, яка я загадвала аптэкай да мамы. Думаю, што мама паехала вучыцца ў Магілёў, перадаўшы нас «на рукі» цётцы Віткоўскай, каб ня страціць у вачах мужа, з пачуцьц я суперніцтва з какетліва-круглавокай Розай Маркаўнай. Здаралася, што і пілавала мужа па начах, а спальня ў нас адна на ўсіх, і мы не маглі не пачуць. Аднойчы кры к нас абудзіў: бацька некуды пабег, а мы, ня верачы сваім вушам, чуем маміна: «Дзеткі, тата ваш забіць мяне хоча!» Ёй здалося, што ён пабег па сякеру, а мне, калі бацька вярнуўся з запаленай папяросай, здалося, што ў голасе маці, што так спужаў, было нешта знарокжаночае, з а н а д т а ж а н о ч а е, для яе так н е характэрнае. Так што са страсьцямі ў нашай мамы было ўсё ў парадку.

І ў той жа час — ніякай, ну аніякай нянавісьці і нават варожасьці да тых, супраць каго яна тайна працавала, каго забівалі яе сябры-падпольнчыкі, партызаны і хто, у сваю чаргу, мог і гатовы быў нас усіх зьнішчыць. Як гэта магчыма, ня ведаю. Але менавіта так было, ужо ж я добра адчуваў еваю маму. Не было ў ёй, гэта дакладна, таго, што расьпірала, напрыклад, яе малодшага сына — зларадасьці, калі я бачыў забітых або параненых немцаў, якіх, асьцярожна здымаючы з пасечанай кулям і машыны, зносілі ў камэндатуру. Маю гэтую неспатольную нянавісьць, мабыць, адчуў малады немец, калі раптам кінуўся да мяне, да падлетка зь вядром, што прагна шнырыў вачыма па залітых крывёю бартах машыны, — схапіў за плячук ; я адскочыў у канаву і далей, далей ад яго, адступаючы да калодзежа, да якога я нібыта накіроўваўся.

Зімой 41-га ў дом да нас забег маладзенькі салдат, зваліўся на крэсла, сарваў закамянелы на марозе бот і, як

шчаня скавычучы, пачаў расьціраць зьбялелыя пальцы нагі, пры гэтым сьмешна грымасьнічаючы, як бы правяраючы, ці ёсьць у яго, ці жывы я нос, губы, шчокі. А, не падабаецца? Што, ад самае Масквы бяжыш? Са спальні выйшла мама зь мякенькімі флянэлевымі анучкамі.

— Немцу? — крыкну ў сын.

— Як і ён немец ? — апраўдваючыся, сказала маці. — Дзіця нейкае.

Перад вайной да нас прыходзілі Віткоўская і жонка дырэктара школ ы Марыя Данілаўна, і мама не магла не падтрымліваць тых, каму горш, чым нам. У першыя дні вайны да нас зачасьціла сям' я Левіных, як бы ведаючы ці ўгадваючы гэтую маміну ўласьцівасьць, бок натуры. Пайсьці да каго-небудзь, выгаварыцца (чуткі такі я страшныя аб расправах над габрэямі!), пачуць слова спагады, якую-небудзь параду, дома сядзець адным яшчэ страшней — зразумела, што гнала іх да нас, Хаця да вайны мы ня мелі ніякі х зносін з гэтай сям'ёй. Побач з аптэкай жыл і Альтшулі (сын Мэер, дачка Бая), вось зь імі мы сябравалі, — яны пасьпелі выехаць на заводзкай машыне разам зь сем'ям і дырэктара завода і праныры Бляхе ра, камэрцыйнага дырэктара.

Левіны зноў і зноў вярталіся да думкі, яка я здавалас я ім паратункам: габрэі-начальнікі ўцяклі, а навошта немцам чапаць простых рабочых? Павінны немцы разьбірацца. Павінны дык павінны, згаджалася мама, але лепш, калі Левіны пойдуць куды-небудзь у вёску, як мага далей ад шашы. (Яны так і зрабілі, у 1943 годзе іх дачк а начавала ў лягеры нашага атраду, Левіны былі ў габрэйскім атрадзе.)

У адзін зь першых дзён, калі прыйшл і да нас немцы, мама паклікала мяне і брата ў спальню, у руцэ нешт а трымала, не паказвала:

— Вось, дзеткі, гэта ваша. Няхай будзе. Вы мяне павінны паслухацца.

ПІто там такое ў яе і чаму такое доўгае тлумачэньне? Разьвязала марлевы вузялок — крыжыкі! Два — паблiскваюць медзьдзю, маленькія крыжыкі.

— Гэта вас хрысьцілі. Яшчэ калі ў Забалаці былі, жыл і ў Канюхах.

— Начарта гэта нам? — я, вядома.

Мама, ажно пачырванеўшы ад зьбянтэжанасьці, а таму яшчэ болып злуючыся, накінулася на мяне:

— Ты гэта што? Скажа, хоць ты... І раптам жаласна папрасіла:

— Зрабеце дзеля мяне, дзеткі.

Крыжык і схавалі ў кашалькі, кожн ы ў свой. Павесіць, насіць на шы і — аб гэтым мама і не прасіла.

У нашай маЦі любімая прыказк а была: кіне ш за сабою — знойдзеш перад сабою! На гэты раз не прагучала ўголас, але мне здалося, што менавіта пра гэта гаворка: з даўно адмененым Богам мы ўступалі ў хаўрус занава і з тае нагоды, што прыйшоў вораг. якія насамрэч у маці былі адносіны з Богам (ня ў нас, хрышчоных нехрысьцяў, а ў яе), пра гэта асобная гаворка. А тут яна (магчыма, сапраўды небескарысьліва) адмяняла ў сваёй сям' і савецкую адмену Бога. Калі немцы перасьледуюць габрэяў, негабрэям лепш мець доказы таго, хто яны ёсьць.

Але калі такі доказ мне мог спатрэбіцца — быў такі момант, — крыжык а ў маім кашальку ўжо не было. Выкінуў. Пасьля таго, як забівалі ў нас на вачах ваеннапалонных. Ну, проста паводле «Карамазавых», мною яшчэ не прачытаных: «Калі Ты ёсьць і такое дапускаеш — ня трэба мне ім я Тваё!»

Адбылося гэта 7 лістапада 1941 году. А выпадак, калі крыжы к мог спатрэбіцца, — улетку 1942-га. Вяртаўся я ад глушанскага музыкі Зыгмуся Грабоўскага, у якога браў (без асаблівага посьпеху) урокі ігры на скрыпцы. Мяне пабачыў немец, што ішоў па шаш ы (мабыць, не мяне, а скрыпку) і перабег праз канаву да мяне. Я звыкла ацаніў ворага: у акулярах, бяз зброі, толькі штыхкінжа л на поясе. Гэта супакоіла і надало сьмеласьці, нават нахабства. Вораг працягнуў руку да смычка — я адвёў яго ўбок, да скрыпк і пацягнуўся — я стаў да яго бокам. Мабыць, немец усяго толькі хацеў апрабаваць смычок, скрыпку, хутчэй за ўсё музыка, засумаваў па інструмэнце. Але ён — узяць, а я — не даваць! А як зь імі яшчэ?

— Юдэ? Юдэ? — Бяскрыўдныя акуляры раптам зазіхцелі гнеўна, пагрозьліва. А мне здалося, што вадасы

на маёй галаве небясьпечна закучаравіліся, пацямнелі, зараз набяжыць болып ворагаў, пацягнуць і скрыпку і мяне ў камэндатуру. Але і гэты, адзіны, наадварот, ад мяне сярдзіта пабег, працягваючы лаяцц а небясьпечным словам.

(Нікуды не схаваесься ад тэлевізара, на гэты раз «рэабілітацыйна-санаторнага», «герцэнаўскага»: нэрвова я фізіяномія старшыні Канстытуцыйнага суду, яког а абазвалі «дробным рэкецірам», — чамусьці першае слова яго пакрыўдзіла болын, чым другое; зноў віцэ-прэзыдэнт катапультаваў з прэзыдэнцкага самалёта, пры гэтым прыхапіўшы адзінаццаць чамаданаў для сьпікера... Як сказала ў 1953 годзе старая габрэйка, пабачыўшы менчукоў, якія чыталі ўрадавае паведамленьне, і пачуўшы, што Беры я — ангельскі шпіён: «З нашай уладай не засумуеш!»)

Калі паспрабаваць зразумець, як маці, ахопленая страхам за дзяцей, чаму і як яна паступова траціла пачуцьцё асьцярогі, самазахаваньн я (у адносінах да ўласнай сям'і), адказ, тлумачэньне я знаходжу ў адным — ваеннапалонныя. Тое, што з ваеннапалоннымі, кінутым і на волю лёсу ўласнай дзяржавай, вытварала дзяржав а акупантаў, перавярнула сьвядомасьць не яе адной. Цэлаг а народу сьвядомасьць была ня тольк і балюча абражаная, але і перавернутая. І гэта дорага каштавала немцам.

І пытаньне ўжо другое: чаму немцы дзейнічалі на шкоду самім сабе? На вачах ва ўсяго насельніцтва марылі голадам, забівалі палкамі, як скаціну, тых, у кім кожн ы бачыў і свайго сына, брата. Што, такі м спосабам Гітлер хацеў паставіць народ на Ўсходзе, як і лічыў ад пачатку і загадзя пераможаным, на калені канчаткова? Зламаць сам дух яго. Дэманструючы сваю жорсткую волю германца.

Любыя падобныя тлумачэньні ўсяго растлумачыць ня могуць. Ясна, што такія адносіны да тых, каго забралі ці хто здаўся ў палон, ня здолелі не ўмацаваць волю да супраціўленьня арміі, ды і ўсяго народу, па абодва бакі ад лініі фронту. Схаваць тое, што не схавалася, было немагчыма. Ці менавіта гэта Гітлеру было патрэбна: каб бачылі, якую масу ворагаў ён аддае на пакуты эгіпэцкія.

Менавіта Каб б а ч ы л і, яму і трэба было. Пытаньне толькі — хто? Хто павінен быў усё гэта ацаніць? Чые вочы? Калі я працаваў над «Карнікамі», пра «Ружу Сьвету» Даніїла Андрэева яшчэ ніхто й ня чуў. Але ўжо хадзіла па руках праца двух французаў: «Якому богу пакланяўся Гітлер?» Небывалая ў нас кніга «Ружа Сьвету» прымушае і свае даўнія здагадкі-думкі з «Карнікаў» прыгадаць, пераправерыць. Калі «Карнікі» ў 1980 годзе пайшлі да чытача, аўтар раптам атрымаў ліст ад палкоўніка авіяцыі, франтавіка. Ліст, поўны дакораў, як і прысаромліваў: вашу аповесьць крытыкі расхвальваюць, але ж у вас паўпраўда, дзе ў вас Галоўны Карнік? Меў на ўвазе палкоўнік Сталіна. Але паколькі «Карнікі» і задуманы я былі, і пісаліся як «сны двух тыранаў», а разьдзел пра Сталіна ляжа ў з 1979 году, схаваны да лепшых часоў, папрокі лётчыка гучалі для мяне, як голас аднадумцы.

Вось што пісаў палкоўнік-франтавік, маючы на ўвазе дзеяньні, віну Галоўнага Карніка: апроч таго, што абезгаловіў армію, ён перабазіраваў, падставіў пад удар ня толькі зьнішчальную, але і цяжку ю авіяцыю, разбурыў умацаваньні на старой граніцы да таго, як яны ўзьведзены былі на новай і г. д. і г. д. Лётчык перакананы: Сталіну патрэбен быў моцны ўдар з боку Гітлера па савецкай арміі, краіне, па народу — вяліка я кроў, вось чаму ён і падстаўляўся. Дзел я таго яму гэта было патрэбна, каб людзі забыліся на кроў, ім самім пралітую, каб гэтым баранам неба з аўчынку здалося і адпала ахвота (не да таго!) весьці цяжб у з уласным правадыром, падлічваць і назапашваць старыя крыўды. Гэта і растлумачвае ўсе яго як быццам пралікі. Але наш Карнік тут ужо сапраўды пралічыўся, ён не чака ў такога сакрушальнага ўдару, калі пагроза навісла ўжо над усёй яго уладай і самім жыцьцём. Вось гэтага ён, мабыць, не чакаў і не хацеў.

Што Сталіну былі наруку зьверствы, рэпрэсіі немцаў, а асабліва — адкрытае зьнішчэньне савецкіх ваеннапалонных — гэта відавочна. Ратуючы сябе ад палону, ад Гітлера, народ і яго, Сталіна, ратаваў. Пры гэтым праліта я Сталінам кроў замывалася той, якую цяпер германскі фюрэр пускаў.

Але Гітлеру, вось яму навошта было падыгрываць свайму праціўніку, суперніку? Наступаць, як знарок, на міну, яка я пры болын гнуткай палітыцы на захопленых землях магла падарвацца не пад ім, Гітлерам, а пад Сталінам, яго ўладай.

Ці сапраўды (так у «Карніках») для Гітлера важныя былі зусім іншы я Вочы — не насельніцтва, яко е бачыць усё і ўсё ацэньвае, і які м ён пагарджае, а Вышэйшых Істот? У які х ён маніякальн а верыў. Толькі ім, Вышэйшым, служачы, ёк мог захапіць у свае рукі лёс сьвету. У Данііла Андрэева («Ружа Сьвету») Гітлер і Сталін — толькі прыватны выпадак выкарыстоўваньня самымі змрочнымі сіламі Сусьвету зямных палітыкаў, якія, калі хочуць улады над сьветам, абавязаны пастаўляць туды, «уніз», людзкую кроў, сьмяротную тугу чалавечых пакут — «чырвоную расу». Хто больш пралье крыві і большы я дрыжык і болю пусьціць па целе плянэты, на тым і спыняцца Вочы Вышэйшых-Ніжэйшых сіл, таму яны і аддадуць перавагу.

Ня ў тым пытаньне, ёсьць ці не, ці існуюць насамрэч Вышэйшыя-Ніжэйшыя. А ў тым, ці верылі ў іх тыраны ці не, і як яны, абодва, пераглядваліся зводдаль, спаборнічаючы ў жорсткасьці, крыважэрнасьці. Крывасмок на Захадзе глядзіць на такога ж вампіра на Ўсходзе, кровапускальнік на свайго дублёра-суперніка: ты колькі скінуў Ім гэтых сваіх калгасьнікаў? а ваенных? сваіх партыйцаў — колькі? Шмат, кажаш, мне не зраўняцца? Ну, нічога, сёе-тое засталося і на маю долю — вось ужо амаль 100 мільёнаў з тваіх 200 мільёнаў у маіх руках! Так што паспаборнічаем па-балыпавіцку. Вочы Вышэйшых спыніліся на мне назаўсёды, старайся, не старайся — табе ня ўдасца вярнуць іх прыхільнасьці. Твае ахвярапрынашэньні сталі і яшчэ стануць маімі, а неўзабаве і астатніх адбяру ў цябе. Што ты без 200 мільёнаў трупаў, каму ты будзеш патрэбен?

Некальк і мільёнаў ваеннапалонных — само сабою шмат, вельмі шмат, але калі гэта ахвярапрынашэньне для Вышэйшых, якія ўнізе, ці Ніжэйшых, якія наверсе (Вышэйшыя-Ніжэйшыя), дык гэта не така я ўжо значная порцыя «чырвонай расы». для Ненаедных. Аднак калі

боль аднаго пусьціць па нэрвах многіх, пакуты тысяч прапусьціць праз душы мільёнаў, а мільённыя, двух-, трохмільённы я пакут ы прадэманстраваць дзясятка м мільёнаў, выпусьціць на прастору чужой агромністай краіны, каб і маці, і бацькі, і дзеці — усе пакутавалі, мучаліся разам зь імі, — тады зусім іншы я маштабы. Ніжэйшыя-Вышэйшыя атрымаюць у шмат разоў больш «чырвонай расы».

У тым і рэч, што Сталін, ужо атрымаўшы верх над кровапускальнікам-супернікам, раўніва падбіраў ацалелых «сваіх» ваеннапалонных — зграбаў усё, што засталося з адабранага ў яго. Зь якой помсьлівасьцю ацалелых даморваў у сваіх лягерах.

(Калі гэта і блюзьнерства, дык, бадай, толькі ім і можна растлумачыць самую вялікую недарэчнасьць XX стагодзьдзя — гэтую парачку, празь якую Захад і Ўсход усё ж «пабывалі разам». Каб ачнуўшыся ад «спараваньня ў нянавісьці», мы выявілі ў сябе ў руках «плод» — адну на ўсіх Бомбу, адну на ўсіх сьмерць.)

На Глушу ўся праўда пра ваеннапалонных, што ўжо даходзіла да нас праз расказы відавочцаў, чуткі, абрынулася ўсё роўна нечакана. З ранку пранеслася: у Бабруйску ў крэпасьці спалены палонныя, па шашы сюды гоняць велізарную калёну, шмат тысяч, заводзкая машына прабіралася міма, аб'яжджала трупы ледзь ня цэлую гадзіну! На кожнай вярсьце па дзесятку, па два застрэленых. Што немцы выраблююць такое з нашымі палоннымі, ведалі, н я раз чулі, але цяпер г э т а сунулася сюды. Як бы прымеркавалі да Кастрычніцкага сьвята, да бальшавіцкага — у гэтым угадваўся нейкі асобны сэнс, намёк: любіце свае дэманстрацыі, ну дык наце вам!

Да шаш ы памкнуліся дзясятк і глушанцаў, людзей у вясковых кажухах, хустках, усё новыя і новыя падыходзілі, падбягалі. У руках у многіх акрайц ы хлеба, вараная бульба, хатні сыр — што хто прыхапіў дома. Твары спалохана-ўетрывожаныя, ужо выцьцё бабскіх галасоў чутно. Усе ўзіраюцца ў бок Бабруйску, але перад вачыма толькі зьбялелая шаш а і пустата далечы, што варушыцца ад бязгучнага палёту, падзеньня сьнежных камякоў. Сьнег на шаш ы адразу ж растае, распырскваецца коламі.

Яшчэ адна паўтаратонка а д т у л ь, не зарымліваючыся, праехала да заводзкіх варот, у тых, што сядзелі ў кузаве, былі нейкія асаблівыя твары. І тое, што ніхто зь іх ня крыкнуў, не сказаў ні слова тым, што чакалі, толькі пацьвярджала застылы выраз іх твараў: я н ы ў ж о б а ч ы л і! — тое, што павінны былі ўбачыць мы. Выраз іх твараў дзіўным чынам перадаўся, перамясьціўся на многія жаночыя, плач, крык, як па нябожчыку, стаў грамчэй, трывожней.

Але нешта ўжо зачарнела ў сьнежнай імгле зводдаль ля мастка. З-за сьнегу вынырнулі чорныя чалавечы я фігуры, чуецца нейкі дзіўны, з шамаценьнем і ныцьцём, шэпт-крык. Рэзка (як тыя чорныя фігуры з-за сьнежнай плёнкі) прагучалі хлапкі-стрэлы, адзін, другі. Нарэшце можна разгледзець: паперадзе ідуць эсэсаўцы ў сваіх чорных плашчах, ля ног сабакі рвуцца, сьледам сунецца тая самая, з шамаценьнем-хлюпаньнем, людзка я маса, насоўваецца мутнай плямай, што ўсё разбухае. Бачна, як канваіры, што ідуць па абодва бакі ад калёны, то набягаюць на яе, узмахваючы рукамі, то адбягаюць (белыя бярозавыя палкі ў іх руках, нябачныя спачатку зза сьнегу, мы разгледзелі пазьней). Вось адзін спыніўся і, адкінуўшы аўтамат на рэмені за сьпіну, каб не перашкаджяў, узяў у абедзьве рукі бярозавую доўбню і раз за разам апускае яе на галовы, на плечы, на рукі, што засланяюцца (а многія ўжо і не засланяюцца), людзей, якія ідуць міма. Шэрая шынэльная маса, непраўдападобна вялізныя застыглыя вочы, аднолькава цёмныя ва ўсіх твары — рухаецца ўсё гэта, цячэ, працякае міма нас, праз нас. Хлюпаньне-шэлест у сьнежным месіве соцень, тысяч ног, босых або ў анучах. Між імі і намі — гэтыя, у смаляных, мокра зіхоткіх плашчах, зь бярозавымі, паздрадніцку белымі палкамі і аўчаркі, што ірвуцца да жывога чалавечага мяса. Ашчэраныя зяпы. Палонныя ідуць спачатку скрозь нашу немату, затым — як прарвалася — скрозь бесьперапынны бабскі крык, выцьцё. Нехта спрабуе перадаць, перакінуць тое, што прынесьлі: хлеб, вузялкі з тварагом, сала, — да нас пад частыя ўдары палак цягнуцца худыя рукі, шэрыя шынэльныя рукавы. (Колер лютага голаду, колер палону — шэры, шынэльны,

гэта засталося надоўга ў нашай сьвядомасьці.) Здалося, што канваіры схапілі кагосьці з глушанцаў і зашпурнулі ў калёну палонных, бярозавыя палкі цяпер з аднолькавай лютасьцю апускаліся на галовы тых, што ішлі па шашы, і на галовы жыхароў, што напіралі ад канаваў. Высокі, асабліва прыкметны сярод тых, што ідуць, адкінутай назад галавой, пракрычаў, і яго ўсе пачулі:

— Вось, родныя, на пагібель нас!..

Колькі цягнуўся гэты паход людзей-ценяў, колькі іх прайшло перад намі, адказаць, бадай, ня мог ніхто. Яны ішлі, адыходзілі ў бок Старых Дарог, Слуцку, пакідаючы на ўзбочынах сябе — новыя і новыя трупы. І ўсё гэта не канчалася, цягнулася, перамясьціўшыся разам з намі ў нашы дамы, да вячэрніх капцілак, у паўзмрок цесных ад суседзяў пакояў.

Калі я прыбег да шаш ы і ўбачыў, што ў руках у многіх глушанцаў прадукты, харч, я кінуўся назад да свайго дому, але мама ўжо несла нешта ў глыбокай талерцы (клінок сыру, вараную бульбу), а Жэня валачыў некалькі буханак чорнага і шэрага хлеба (акурат учора Эдзік Віткоўскі прывёз з гораду мяшок хлеба — тыднёвы паёк глушанскай мэдыцыне). Цікава, што мама не забылася талерку, Хаця гэта было дзікавата па акалічнасьцях. (Як дзікаватым здалося, калі ў 1946-м яна паклікала абедаць немцаў-ваеннапалонных, якi х яе сын прывёў з Глушанскага лягеру рабіць для аптэкі склеп, і паклала перад кожны м мэльхіёравы прыбор — лыжку, відэлец, нож — ну зусім як да вайны, калі ў нас зьбіраліся госьці.) Калі ўсё пачалося, людзі пабеглі, пачалі крычаць, імкнучыся перадаць, перакінуць палонным тое, што прынесьлі, я ўбачыў, як Жэня шпурнуў проста ў сярэдзіну калёны хлеб, і там замільгалі рукі над галовамі. Я кінуўся туды, дзе з жанчынамі стаяла зьбялелая мама са сваёй не да месца талеркай, схапіў сыр, што заставаўся (мяккі, рыхлы, крышыўс я ў руках) і паспрабаваў нейк наблізіцца да тых, што ішлі, ловячы момант, калі паміж імі і мной ня будзе хоць бы аўчаркі. Але, калі ірвануўся наперад, на мяне наляцеў велічэзны, цяжэразны канваір і стаў лупцаваць па мне ўсім адразу: аўтаматам, палкай, каленкай, ботам і нічым не трапляючы — ад лішку гневу і

абурэньня. Але выбіў з рук сыр, і ён упаў мэтры за два ад ног ідучых. Адскочыўшы да канавы, я прызямліўся на міг на адразу прамоклыя калені, ледзь не скаціўся ў сьнежную жыжу, што запоўніла канаву. Сыр мой, як і разваліўся на кавалкі, ляжа ў перад вачыма палонных, што ішл і міма, нехта яго заўважаў, рабіў міжволі крок, рух да яго, і тут жа на іх падалі лютыя ўдары, удары, а адзін палонны, як і нечакана вёртка ўхіліўся ад замаху немца, кінуўся, не, нырнуў туды, дзе ляжа ў гэты няшчасны сыр. Упаў на яго і рукамі, доўгімі пальцамі стаў запіхваць кавалкі ў рот, не зьвяртаючы ўвагі на боты, што білі яго, таўклі яго з двух бакоў. Канваір, адступіўшы ўбок і адкінуўшыся ўсім целам назад, раптам ударыў з аўтамата ў чалавека. Страчыў і страчыў у нерухомага палоннага, як і ляжа ў над еырам, п а д к і н у т ы м м н о ю.

— Кажуць, гэта фіны былі?..

Нявінна-запытальна, а мне здалося, што ілжывапрыкідваючыся, загучаў голас Віткоўскай. Яна, як звычайна, усё гойдаецца сваім маленькім целам над уласнымі каленьмі. Як тады, пасьля арышту мужа. Падае, кладзецца грудзьмі на свае каленк і — быццам заведзеная.

— Пакіньце вы, якія там фіны!

Віткоўская ўлавіла нязвыкла рэзк і тон мамінага голасу, так яна зь Віткоўскай ніколі не размаўляла.

— Чаго ад ворагаў чакаць, — загаласіла жанчына, — ад чужых, калі свае вунь што зь людзьмі вычваралі?..

У той вечар мама была сама не свая. Нешта адбывалася ў ёй, мабыць, многае вырашалася на будучае. Ня ведаю, што яна бачыла за тым, што працягвалася, праходзіла, не канчаючыся, — у нас ва ўсіх перад вачыма. Сваіх бацькоў, сястрычак, у далёкую высылку гнаных. Ці ў такой вось працэсіі паўтрупаў — нашага бацьку, чуткі былі, што бачылі і яго ў палоне. (Нават, што павесілі яго ў Магілёве за тое, што атруціў нямецкіх афіцэраў. Мама хадзіла ў Дойнічава да чалавека, як і нібыта бачыў гэта, ажно нічога такога ён ня бачыў і не расказваў.)

Чаго напэўна ня ведала наша мама, дык гэта таго, што ёй давядзецца расшукваць Жэню ўжо ў н а ш ы х л я г

е р а х в а е н н а п а л о н н ы х, в ы з в а л е н ы х з ь н я м е ц к і х л я г е р а ў.

Упэўнены ў адным: з гэтага дня, з гэтага вечара яна за нас баяцца стала яшчэ болын, але па-іншаму ўжо. Нешта ўвайшло ў яе, зьявілася — што мацней і ўладней нават за боязь, страх за сям'ю.

Я ж менавіта ў гэты дзень, 7 лістапада 1941 году, бег, ня-думаючы, куды бягу, праз свой агарод да будынку школы, трымаючы ў руцэ бязважк і крыжык, які м мама хацела вярнуць нас да Бога, і ня першы на зямлі папракаў кагосьці Там: р а з Т ы т а к і, т а д ы н і ч о г а а д Ц я б е н я т р э б а! А калі шпурнуў ад сябе крыжык, не адчуўшы ніякага вызваленьня рук і ад цяжару, мабыць, зразумеў: віну сваю не адкінуў, яе не адкінеш, будзеш заўсёды насіць у сабе. Г э т а ж зз а м я н е з а б і л і ч а ла в е к а !

Тое, што мама, як тады казалі, «зьвязаная» з акружэнцамі, а пазьней — з партызанамі, мы з братам пра гэта ведалі. І што ёй там, у вёсках ці ў лесе (хадзіла туды нібыта мяняць рэчы на прадукты), даюць грошы, мёд, сала, а яна ўсё гэта возіць у Бабруйск, каб абмяняць на аптэчным складзе на «перавязачныя матэрыялы», на каштоўны стрэптацыд. Ад нас ня ўтойвала гэтага з самага пачатку, зь лета 41-га. Мабыць, разумеючы: калі што, расплочвацца ўсім, а таму сама, можа, таго не ўсьведамляючы, шукала і атрымлівала ад нас згоду. Вядома, самую бурную і радасную згоду. Але наўрад ці гэта яе супакойвала ці суцяшала. «Нічога вы не разумееце, вам усё гэта гульня!» — така я была рэакцы я на наш энтузіязм.

І ў Глушы немцы зрабілі ляге р для ваеннапалонных. Адразу за пасёлкам, насупраць электрастанцыі і лазьні. Лягер, агароджаны двума радамі калючага дроту, прыкметна пашыраецца ў раўназначныя два бакі: акуратныя збудаваньні для нямецкай і «дабравольчай» аховы і равы-магілы ззаду за скляпамі-зямлянкамі кал я лесу. Палонных ганял і рамантаваць асфальтку, нарыхтоўваць лес, расчышчаючы ўздоўж дарогі «паласу бясьпекі», звыклы м для Глушы рабіўся колер палону — нашы шынял і ў іржавы х прапалінах, з абгарэлым крысом. Нацягнутыя на вушы пілёткі. У лягеры было

шмат коней, але цяжэразны я бочкі з каменна-ледзяной вадой вазілі на людзях: учапіўшыся ў аглоблі, у градкі, штурхаючы павозку, валаклі абмерзлыя бочкі, а ледзяна я вада, выплёскваючыся, аблівала іх з плеч да ног, ды яшчэ канваір падбягаў і біў прыкладам за тое, што рыўкам і цягнуць. Білі немцы, білі «дабравольцы», самі з учарашніх палонных.

І раптам нешта адбылося — ня ў Глушы, а дзесьці, — палонных як білі на кожны м кроку, так і працягвалі біць, па-ранейшаму марылі голадам, штодня трупы закопвалі кал я лесу, але чамусьці сталі прыводзіць у мэдпункт і аптэку — лячыць. Нібыта быў нейкі пратэст Молатава, заява саюзьнікаў, Чырвонага Крыжа — і вось вынік. Па аўторках чалавек 50—60 прыганял і да будынка аптэкі, дзе ў задніх двух пакоях Эдзік Віткоўскі разьмясьціў глушанскі мэдпункт, па некалькі палонных спачатку запускалі да яго праз заднія сенцы, затым з р э ц э п т а м і яны ішл і ў аптэку праз парадную зашклёную вэрандачку. Усё ў строгім парадку, хаця для зьнясіленых гэтых людзей ад хваробы патрэбны быў галоўны рэцэпт і асноўныя лекі — ежа. Мама з сваімі памочніцамі — худзенькай ціхоняю Франяй і вясёлай таўстушкай Нінай, — калі першы раз нечакана прывял і галодных людзей, з ног зьбіліся, зьбіраючы ў «матэрыяльнай» і на кухні ўсё, што можна зьесьці, чым можна падтрымаць сілы чалавека: глюкозу, нейкі я свае запасы ежы. Да наступнага аўторка ў аптэцы было ўжо болын патрэбных «лекаў». Мы зацягнулі туды ўсё, што маглі ўзяць у сябе дома: сыр, малако, хлеб. Спэцыяльна мама і бабуля наварылі бульбы, кашы. І маміны памочніцы нешта прынесьлі. Але само так атрымалася, што да аўторка ў аптэку глушанцы, а то і вяскоўцы, пачалі зносіць што ў каго мелася, справа набыла зусім іншы размах. Немцы-канваіры самі ў аптэку не заходзілі, старонячыся бруднавашывых шэрых шынялёў, прагульваліся ў двары, уздоўж шашы, ля вокнаў мэдпункту. Набівалася, зьбіралася перад шкляно й аптэчнай стойкай па 20—30 чалавек, галодныя людзі стараліся, як маглі, навесьці нейкі парадак, устанавіць чарговасьць — каму атрымаць і каб тут жа зьядаць, не выносячы на вуліцу. Галодным

вар'яцтвам запаленыя ці мёртва пакорлівыя вялізныя вочы, зубы, якія выпіралі ўперад, і гэтыя па-бабску недарэчныя, нацягнутыя, здавалася, ужо не на галаву, а на чэрап, пілёткі — так балюча было іх бачыць, на іх глядзець. Шкляна я стойка хадуном хадзіла, усе адзін аднаго ўгаворвалі не напіраць, і ўсе міжволі прарываліся наперад. Жанчын ы з асьцярогай пазіралі на вокны. І аднойчы адбылося тое, што не магло рана ці позна не адбыцца. Нехта з палонных у рукаве вынес акраец хлеба, не ўтрываў і адкусіў на вачах у канваіра. Той кінуўся

да яго, выхапіў хлеб і, падняўшы яго, трымаючы высока, як доказ, кінуўся ўсярэдзіну аптэкі. Жанчын ы ўсё гэта бачылі ў вакно, і, пакуль ён прабіваўся праз зьбіты натоўп палонных, мы пасьпелі вынесьці на кухню кошыкі, сумкі. Мы з братам уцякл і ў мэдпункт да Эдзіка і там затаіліся, а мама і яе ламочніцы (потым яны весела апавядалі) паглыбіліся ў звыклу ю працу: старанна заварочвалі нейкі я парашкі, адлічвалі кроплі. Канваір засьпеў іх за гэтым заняткам. Ад такога нахабства анямеў, закрычаў на маму, тыцкаючы кавалкам хлеба ледзь ня ў твар, а затым пхнуў аўтаматам па вяртушц ы так, што бутэлечкі пасыпаліся.

Палонных тут жа выштурхнулі з аптэкі, павял і ў лягер. А маму праз ь нейк і час выклікал і ў павет. Бургамістар Ельніцкі, «таксама з кулакоў», сарамаціў, дакараў «мадам Адамовіч» за такі я з выкліка м паводзіны. І хто б, а то — «разумная і культурная жанчына». (У чалавека свае ўяўленьні былі пра гэта.) У канц ы папярэдзіў, перадаў тое, што нямецк і камэндант сказаў перакладчыку, фольксдойчу Бартэлю, а той — бургамістру: яшчэ такое паўторыцца — і ня будзе ні аптэкі, ні аптэкара!

Кал і пра з два тыдн і (адзі н прапусьцілі) зноў прывял і палонных на лячэньне, увесь склеп быў набіты прадуктамі. Людзі несьлі, угаворвалі, прасілі: «Вы ўжо як-небудзь, Ганна Мітрафанаўна». Мама толькі забараніла нам з Жэнем напрасткі ў гэтым удзельнічаць (нашы пратэсты толькі раззлавалі яе), і ўсё працягвалася. Бачачы гэта, устрывожаны фэльчар Эдзік Віткоўскі перамясьціўся з сваім мэдпунктам у памяшканьн е былога

радыёвузла. Заг. аптэкі прыняла гэта як належнае, так было нават зручней, вызваляліся два пакоі пад склад прадуктаў.

Невядома, чым бы ўсё скончылася — дзясятк і ж людзей ведалі, удзельнічалі ў гэтым, — але неўзабаве перасталі прыганяць палонных. Мабыць, сышл о на нішто дзеяньне «ноты Молатава».

У мяне былі свае справы з палоннымі. Некальк і чалавек прыводзілі пампаваць ваду ў камэндатуру, а я да гэтай, калісьці бальнічнай, помпы, езьдзіў з бочачкай на тачцы ці з санкамі, мне чамусьці не забаранялі браць ваду. Заходзіў у будку, Пятро (чарнавокага, падобнага на цыгана палоннага так звалі) тут жа закручваў ваду для камэндатуры і адкручваў мне, каб пайшла ў навешанае знадворку на трубу маё вядро. Паліцай сумаваў на вуліцы, і я хуценька апустошваў свае кішэні ў кішэні шынялёў. Асабліва радаваліся тытуню: пры кураве ня так есьці хочацца. Заадно паведамляў навіны. Помню, як засьпяшаўся зь весткай, вялікай радасьцю: немцаў папёрлі ад Масквы, хутка нашы будуць тут і для вас таксама ўсё скончыцца.

Чамусьці маўчалі палонныя, а Пятро нарэшце сказаў, але як бы просячы, патрабуючы яго абвергнуць:

— Кажуць, нашы не даруюць за палон?

І я, вядома, не згаджаюся, абвяргаю, няпраўда, хлусьня нямецкая! Каму будзе сапраўды блага — вось гэтым! — і паказваю вачыма на паліцая. І палонныя радасна згаджаюцца, але ў вачах туга застаецца. Яны не маглі тады выразіць, а я нават падумаць: тыя двое, якія н а м і в а ю ю ць і н а м і х а р ч у ю ц ц а — адзін у Маскве, другі ў Бэрліне — яны, калі каго ўзялі ці аддалі ў палон, дажаруць, абгрызуць да касьцей.

...У тэлевізары паказалі, у газэтах зьявіліся фатаграфіі: асколк і чэрапа Адольфа Гітлера зь дзіркай ад кулі.

Гюнынэ, шэф-пілёт Ганс Баўр, нейкі я аўстрыйскія цёткі фюрэра дапетрыць не маглі, чаго ад іх хочуць маскоўскі я пераможцы: каб зманілі, што Адольф Гітлер жыв ы і недзе хаваецца? Навошта гэта ім, што за гэтым тоіцца? Але і генэралы вышуку Круглоў, Сяроў, Абакумаў

таксама ня ведалі, чаго чакае, а галоўнае, хоча Правадыр, а таму шукалі, шукал і даўно адшуканае. Каб адно не спыняцца, каб не разгневаўся Гаспадар. Паддопытным здавалася, што ў Маскве дух ці душу фюрэра ня хочуць адпускаць, спрабуюць насьцігнуць і вярнуць. Затое генэралам «органаў» і разьведслужбаў пачало здавацца: Сталін жадае — а хто пасьмее яму ў нечым пярэчыць, ня выканаць нават ня выказанае адкрыта яго жаданьне? — чакае і патрабуе ж ы в о г а Г і т л е р а. Добра яшчэ, што не жывога Нэрона ці Чынгісхана.

Хаця зразумець яг о можн а (рашаліся думаць некаторыя зь іх): адразу страціць такога ворага — усё роўна, што найблізкага сябра страціць! А тут яшчэ Рузвэльт памёр! Чэрчыль сышоў з арэны. Ня з Трумэнам жа ці Этлі мець справу Сталіну. Затужы ш і па Гітлеру. Калі далажылі, што скончыў з сабой, вымавіў, магчыма, загадзя падрыхтаванае: «Даіграўся, падлюга!»

А магчыма, і не загадз я — шчыр а вырвалася. Колькі можна было б цікавага высьветліць у Гітлера — таго, што нікому невядома. А што сказана, абгаворана магло быць сам-насам — пра што не пагаворы ш з Молатавым ці зь Берыем. Колькі агульных успамінаў, Хаця ніколі адзін з адным не сустракаліся, не гаманілі. Вось менавіта — ніколі. Тым болыл...

У 1945-м крамлёўскаму пераможцу, магчыма, прад'яўлял і доказы таго, што знойдзены ў двары Імпэрскай канцыляры і абгарэлы трўп — у адной яме з рэшткамі Евы і сабакі — Адольф Гітлер.

І тут жа з усёй стараннасьцю некалькі службаў

МУС, ГРУ навыперадкі ўзяліся высьвятляць, к у д ы з ь н і к Г і т л е р ? Без канца дапытваліся з гэтай нагоды камэрдынэр фюрэра Гейнц Лінге, ад'ютант Ота

Сьляды «зьніклага» Гітлера ўсё яшчэ шукал і ў

Бэрліне, у Гішпаніі, у Аргентыне, у той самы час, калі ён сядзеў за Крамлёўскай сьцяной у невялікім зацемненым пакоі побач з кабінэтам Сталіна, яны ўдвух сядзелі за сталом, але размова, дзеля якой Сталін усё гэта і задумаў, ня ладзілася. Госьць панічна баяўся, што назаўтра раніцой яго адсюль забяруць, ня вернуць у камэру на Лубянцы, а пасадзяць у клетку і павязуць па

Расеі. Як дзікага зьвера — на пацеху натоўпу.

Але ўсё адладзілася. Прывялі яго зноў, а гаспадара кабінэта не пазнаць. Зьняў мундзір генэралісімуса, які м асабліва бянтэжы ў спачатку: быцца м выклікал і д а фэльдмаршала яфрэйтара. (Столькі раней яфрэйтарствам калолі вочы, што не магло цяпер ня ўсплыць у сьвядомасьці.) Гаспадар Крамл я быў у сьціплым паўваенным фрэнчы і ў грубых салдацкіх ботах. Усьміхаўся ў пышныя, як у Ніцшэ, вусы; вочы — ветлівыя, цёплыя. Ані сьледу ранейшай пахмурнай пагрозы, што ўчора таілася асабліва ў жорсткіх, як луска, зморшчаках вакол жоўтых вачэй.

Сустрэў ля парога, як госьця, правёў да стала, звычайнага канцылярскаг а стала, але накрытага на гэткую халасьцяцкую ці дзелавую вячэру. Два прыборы, лёгкая закусь і шмат зеляніны, салатаў, збоку дзьве сьціплыя бутэлькі віна, ніякай рускай гарэлкі. Затое многа-многа мінэральнай вады. Здагадаўся, ведае, што фюрэр любіць мінэральную? Ці густы супадаюць? Усё вымушала прыгадаць выраз: па-ўсходняму гасьцінны (гаспадар). А маглі ж і раней сустрэцца, маглі.

Ужо празь некалькі дзён (начэй) стол з падкрэсьлена вэгетарыянскага ператварыўся ў грунтоўна-мясны, госьць ахвотна аддаваў належнае чырвонаму віну і добраму кавалку падсмажанай сьвініны. П'яне ў імгненна, але гаснадара не абдурыш: у яго быў ужо воныт адносін са слабакамі, накшталт Кліма Варашылава, што разыгрывалі адключку задоўга да сапраўднай, і быў спосаб праверыць чалавека: гатоў, сасьпеў для шчырай гаворкі ці тольк і прыкідваецца, блазнуючы, як які-небудзь Мікіта Хрушчоў. Спосаб просты: прымусь глядзець сабе ў вочы і раптам ашаламі пытаньнем. Напрыклад, ты ангельскі шпіён ці амэрыканскі? пра што ўчора гаманілі, калі выйшлі з машыны?..

З Гітлерам іншае пытаньнейка спрацуе, безадказна: дык, кажаш, баяўся, што ў клетцы па Расеі павязуць?

Цікава я ідэя, трэба абмазгаваць, як кажуць мае сакратары райкомаў. Але перш пагамонім душэўна. Ужо ж мы можам не дурыць адзін аднаго!

Дзіўна, але яны цудоўна абыходзіліся безь

перакладчыка. А калі б прысутнічаў хто-небудзь трэці, нямала цікавага пачуў бы, даведаўся. З таго, што ў час пакутлівых бяссоньніц чарадой праходзіла перад вачыма ў гэтых сьценах ці на «бліжняй» дачы. Усё жыцьц ё чалавека — суцэльны маналёг, размова з самім сабой, за сябе і яшчэ за каго-небудзь, хто зьявіўся і тырчыць перад табой, не ідзе прэч.

Госьць, асьмялелы, разьняволены віном, рабіўся нават балбатлівым. Перабіваў, аспрэчваў гаспадара, а той толькі паблажліва пасьміхаўся і падліваў упадабанае каўкаскае віно ў фужэры. Але ў нейкі момант госьць лаві ў н а сабе н е р у х о м ы ж о ў т ы п о з і р к Я ш ч а р а і імгнення цьверазеў. Пасьпешліва вяртаўся да тэмы, гаворкі, якая, ён заўважыў, уціхамірвала гаспадара. Бясконца я гаворка пра тое, як ён, фюрэр, не ўлічы ў скіфску ю прырод у і стратэгі ю рускіх, а дакладней, Сталіна стратэгію і тактык у — заманьваць, заклікаць ворага ў глыбіню сваёй тэрыторыі, бліжэй да сьцен уласнага дому: рускія перакананыя, што дома і сьцены ім памагаюць. На Захадзе іншы я ўяўленьні і перавагі. Шмат, шмат сюрпрызаў в ы на м пад н е с ь л і! І пад Масквой, і пад Сталінградам, дый пасьля. Госьць, паступова захапляючыся, накідваўся на сваіх генэралаў, тупых і саманадзейных бездараў, што ня цямяць, што інтуіцыя правадыра (фюрэра) стакроць каштоўней, чымся іх падручнікі, знакамітыя «спэцыяльныя» веды і правілы вядзеньня вайны. Гаспадару тэма гэтая таксама была да душы. Вусы правадыра пачыналі міжволі распушвацца, ён наліваў віно, падсоўваў закуску.

— Адольф?.. Гэта тое ж, што Вольф, воўк? Так, здаецца, у старажытных германцаў чыталася "Адольф"?

— Так, гэта так, таварыш Сталін. Але я дзіўлюся вашай эрудыцыі.

— Тое-сёе і мы ведаем, вывучалі. Нават нямецкую мову, у вольны ад рэвалюцыйных справаў час. Дарэчы, нам лёгка было разгадаць, хто хаваецца ва ўсіх гэтых "логавах": Вольфшанцах і іншае. Вельмі неасьцярожна, вельмі. Я разумею: малады рух, рамантыка. Але мы гэтае не скарысталі. Хоць і маглі. Ацані хоць ты зараз, Адольф.

— А хто нас пасварыў? Сусьветнае габрэйства.

— Упусьціў ты свой шанец. Давялося мне аднаму. Прызнаюся, нялёгка ўявіць сабе гэтую парачку, іх гаворкі. для мяне — куды лягчэ й і болын звыкла: сустрэчу былога паліца я з тым, хто яго калісьці падстрэліў, падкараціў яму адну нагу. Была, здарылася така я сустрэча ў вясковай лазьні недзе ў 59-м, у 60-м. Паліцай, «атрымаўшы сваё», вярнуўся ў родны край, і нічога, нават з пэнсіяй, шахцёрскай, варкуцінскай, а гэта разоў у 5-10 вышэй, чым ва ўчарашніх партызан, а ця пер — калгасьнікаў. Так што ў яго ўзьнікла дадатковая прычына пабойвацца помсты. Што рабаваў аднасяльчан і суседзяў, паляваў на партызан разам зь немцамі — за гэта адседзеў, дый забываецца, як выяўляецца, усё, калі жытк а прыцісьне. А пасьля вайны ўсіх прыціснула — партызан ты, не партызан. Але вось пэнсію землячкі не даруюць — гэта ён ведаў.

Жы ў зь вечнай аглядкай, боязьзю. А тут такая сустрэча ў лазьні. Дакладней, ужо ў прылазьніку, калі выйшлі, распараныя, улагоджаныя, апранацца.

— Глянь, гэта ён! Як цябе там клічуць?

— А гэта вы, таварыш Татур? І я вас прызнаў.

— Яшчэ б! Ну, як жывеш? Выпусьцілі?

— Дакумант маю. Ад званка да званка. Жыву, пакуль жывецца. Во, бачыце!

І запрасіў зьвярнуць увагу на яго нагу: во, карацей, крывая, ня гнецца, падла!

— Пасьля бою Зубарэвічаўскага, помніце? Здорава вы нас там. Ваша работа, таварыш Татур. Твая, Пятро!

Зрабіў і яшчэ рух, быццам прытанцоўваючы. З такі м выразам на твары, зь які м задаволены заказчык, сустрэўшы, дзякуе майстру-шаўцу за добры абутак, — маўляў, штодня ўспамінаю добрым словам!

— Улёг ты за мной тады, Пятро, ну, думаю, канц ы мне!

— А дзе ты там схаваўся? Мы шукалі, шукалі: як скрозь зямлю праваліўся.

— А там была сабачая будка. Застрэлены сабака ляжаў. Яго кроў мяне і ўратавала. Маю не заўважылі.

— дык ты ў будцы хаваўся? Я бачыў таго сабаку.

— Куды заўгодн а палезеш, калі прыжучаць. Здорава

вы нас тады, нічога ня скажаш !

...Госьць перабіраў самыя памятны я ім абодвум крытычныя сытуацыі, але ў яго асьвятленьні яны дэманстравалі перавагу Ўсходу над Захадам. З французамі, скандынавамі, з ангельцамі такое ў Гітлера праходзіла ўдала, з посьпехам, а тут — як ні біўся, ні стараўся — адчуваў, што ў яго зусім інш ы нраціўнік. І як здорава Сталін засьцярогся ад шпіёнаў. Ужо ж жучыў Гітлер, жучыў сваіх Гелена, Канарыса: чаму не папярэдзілі, што ў рускіх, як выявілася, танкаў болып, чым у Германіі, а самалётабудаўніцтва зь вялізны м запасам магчымасьцяў ? Спэцыяльны я падразьдзяленьні змушан ы былі стварыць для ачысткі аўтамагістраляў ад рускай тэхнікі. (Гэта прагучала двухсэнсоўна — як напамін аб страшным разгроме ўсёй успомненай тэхнікі. Давялос я тут жа зьмяніць тэму.)

Некалькі начэй запар — толькі пра гэта, пра тое, як з Бэрліну бачылася, ацэньвалася. Але часта заўважаў, што яго ўжо ня слухаюць, гаспадар пра нешта задумваецца, зноў незадаволена хмурнее, ці не прыкідвае ён: а ці патрэбен, ці не адправіць суразмоўніка кудынебудзь н а з у с і м. Раптам спытаў:

— Вам што-небудзь перадавалі балгары — увосені

41-га, калі вы свой «Тайфун» на Маскву запусьцілі? Пра што была размова?

Гітлер помніў пра што: Сталін прапаноўваў «новы Брэсцкі мір», усё, усё аддаваў, што на захад ад Масквы, — абы пакінулі яго самога ў Крамлі. Абяцаў рэсурсы Расеі паставіць на службу Нямеччыне, для вайны з заходнімі дэмакратамі-плютакратамі.

Не, прызнацца Гітлеру, што ён ведае, што помніць пра такое, — значыць, падпісаць сабе сьмяротны прысуд. Даразмаўляесься, даўспамінаесься, што гэт ы ўсходні сатрап замкне цябе ў клетку і загадае вазіць па ўсёй сваёй імпэрыі. Глядзі, што і ў Бэрліне будуць паказваць...

Госьць сыграў поўнае выпадзеньне памяці: не было аніякай балгарскай размовы, не абмяркоўвалася нават!

Дзіўна толькі, што пра сваіх военачальнікаў, Тухачэўскага і іншых, каго ён абвінаваціў у змове зь нямецкім генштабам, Сталін не распытваў. Не цікавіўся

гэтым. Затое проста-такі ўкручваўся ў мазгі: успомні і раскажы, ці выходзіла нямецка я разьведка ці Хаця б прыватныя асобы на Жукава, на іншых яго генэралаў — з чым, калі, наколькі ўдала?

Падобна, што Сталіну ўжо і гэтыя намазолілі вочы, бярэцца за іх. Ну, што ж, ягоная справа. Нічога пэўнага яму не сказаў, але і не адмаўляў, што магло такое быць на ўзроўні зацікаўленых службаў. І нават нібыта былі размовы, што рускія ваенныя хацелі б скончыць вайну бяз Сталіна (зрэшты, як і нямецкі я — бяз Гітлера), баяліся, што Сталін абыдзецца зь ім і так жа, як з Троцкім, Бухарыным, Тухачэўскім, — лічыць патрэбным не дзяліцца вынікамі перамогі.

Сталін выслухаў уважліва, з тварам непранікальна-спакойным. Прапанаваў:

—А ўсё-ткі вып'е м за нашых генэралаў. Яны стараліся, як умелі. Выслухай іх і рабі ўсё наадварот. Вельмі памагала.

Гітлеру вельмі хацелася даведацца, усё прыкідваў, як падступіцца да размовы пра галоўнае — пра Вышэйшых: ці аб'яўляліся яны Сталіну і як, зь якім і загадамі-прапановамі? Хацелася супаставіць даты, часавыя моманты: да каго зь іх прыходзілі раней і з чым, як Яны выбіралі паміж двума? Калі рабілі стаўку на ўсходняга і калі адступаліся — на карысьць заходняга. А потым зноў зьвял і Вочы на Сталіну. цяпер пра гэта можна пагаманіць без раўнівай злосьці і зайздрасьці. Нейкім чынам прачытаў думкі і тут жа спытаў:

— Гэта хто вам падказаў: ня скончыўшы справу з англасаксамі, кінуцц а і на ўсход? Мабыць, нехта болын аўтарытэтны за ўсіх Бісмаркаў, хто ж я н ы?

«Яны» — вымавіў з націскам, але па яго схопленых іржою вачах не прачытаеш: каго мае на ўвазе.

— Што, фінская кампані я ўвяла ў зман: волат на гліняных нагах?

— Прызнаюся: так, і фінская. Але былі і іншы я галасы. Здаецца...

— У нас, атэістаў, у такіх выпадках раяць: калі нешта «здаецца» — перахрысьціся.

Пазьбягае прамой размовы пра іх. Мабыць, лічыць іх

выключна сваёй таямніцай?

А аднойчы загаварыў напрамую вось пра што:

— Дурань ты, Адольф, я табе скажу! Ды мы напару, разам, ведаеш як апрацавалі б усіх гэтых чэрчыляўрузвэльтаў. І сьпераду, і ззаду. Што табе ў нашым камунізме? Ну, прыбраў бы адно слова з свайго нацыянал-сацыялізму. А трэба, дык мы б адно дадалі. Хіба ў словах справа? Сяброў сапраўдных няма, гэта праўда, але ж інтарэсы нашы супадалі? Дурань ты, дурань, Адольф!

Часта і падоўгу прастойвалі ля вялізнай, на ўсю сьцяну, карты сьвету. Моўчкі пацягваючы віно, разглядалі контуры кантынэнтаў.

— Цікава, Бог іх бачыць такімі ж, Эўропу, Амэрыку?

— Бог — ня ведаю, а вось Вышэйшыя істоты (я даўно хацеў пра гэта, Іосіф!) бачаць, як яно ёсьць насамрэч.

— А як насамрэч?

— Людзі поўзаюць унутры шара, як мухі, а нам здаецца, што па паверхні. Мае вучоныя правяралі.

— А ты ім і паверыў. Ва ўсіх вучоных мазгі, як вывернутая курына я трыбуха. Упраўляць трэба час ад часу.

Нехта з двух фужэрам або люлькай датыкаўся да якой-небудзь часткі плянэты, што, заклікаючы да сябе, ляжала перад імі. Другі сваю кропку на карце адшукваў і тыцкаў у яе. Фужэры ім ужо перашкода, адставіўшы ўбок, растапыранымі пальцамі мацалі, казыталі плянэту, узгадваючы тое, што было год ці два назад, і прыкідваючы, што і дзе адбываецца, робіцца цяпер, у дадзены момант. Пальцы, рукі іх сустракаліся на пышнацелай Францыі, на Скандынавіі, што адскочыла ўбок, як палахлівы конь, спаўзалі ўніз на потна-сьпякотны поўдзень, тыцкаліся ў залівы, поўзалі па рэках. Разгарачана разьбягаліся — госьць да адной палавіны зямнога шару, гаспадар да другой, кожны настойваў на сваім варыянце, выстогнваў сваю праввату, але затым іх рукі зьбягаліся — на Паўночнай Амэрыцы. Адзін да яе ўзьняўся ад Бразыліі, Аргентыны, другі спусьціўся праз Аляску. Кулаку балюча ад прыкрытай тонкай картай старажытнай крамлёўскай цэглы. Перабегшы да

велізарнага глёбуса, пачыналі ўсё спачатку, зь яшчэ болыным азартам, натхненьнем. У далонях глёбус сьлізгае атласна-круглявымі клубамі, абодва яны то замінаюць адно адному, а то дапамагаюць, горача і радасна лямантуюць:

— Адсюль!

— Не, адсюль!

— Тут падбрушша мяккае...

— А пра бомбу забыў? Не забывай пра бомбу. для цябе рыхтавалі, а бедным япошка м дасталося.

— Ням а ніякай атамнай бомбы. Прапагандысцкі блеф — з амэрыканскім нахабствам і размахам.

— А што табе застаецца казаць, калі ты прасраў яе? Так, ты, а хто ж! Калі б аб'ядналі сілы, нямецка я тэхніка, наша рабочая сіла. І ня толькі рабсіла. Твае ж Эйнштэйны разьбегліся. А мы сваіх — габрэй, не габрэй — ў надзейнае месцайка, пад замок: твары, рызыкуй !

— Ну, а дзе ваша бомба, калі так?

— Будзе. І сёе-тое яшчэ. Ці ня думаеш ты, што скажу табе як ёсьць. Наш а гестапа ня дрэмле. І таварыша Сталіна па галоўцы не пагладзіць.

Калі госьць напіваўся (а гэта ўсё часьцей), ён пачынаў плакаць ад крыўды: немцы яго прадалі, забылі! Жывуць бок ля боку з амэрыканцамі, ангельцамі, гэтымі рускімі сьвіньнямі. Часам спахопліваўся, пужаўся, але Сталін яго як бы ня чуе, аднойчы толькі паправіў: «Я б сказаў: «рускія бараны».

— На немцаў скардзісься. А ты б з маім народам паспрабаваў. Ты дык хоць прайграў вайну, а тут: паўЭўропы прысабачыў да імпэры і расейскіх цароў — і што? Удзячнасьць хоць якая-небудзь? Толькі і ведаюць:

«Сталін — гэта Ленін сёньня». А што ва ш Ленін, калі б яго паслухаліся, даўно мелі б коўдру з шматкоў, а не дзяржаву. Дарэчы, я к т ы глядзі ш н а гэта: пастаяць н а Маўзалеі на кастрычніцкі я сьвяты? Засумаваў без парадаў?

Часам Іосіф грубавата паджартоўваў над Адольфам:

— Ну, ты і здатны жэрці! Сапраўдны Вольф! А казалі, што Гітлер — вэгетарыянец.

— Ды ну іх! чым мы дзел я іх не ахвяравалі. Во, я

нават акуляры не насіў, народу правадыр у акуляра х не падабаецца. — Зьняў з носу і, прыжмурыўшыся, з асалодай паглядзеў на тоўстыя-таўшчэзныя лінзы, падарунак Сталіна. — Жывеш, як манах, усё дзеля іх. А яка я ўдзячнасьць? Ня вартыя яны нас.

Часам размова аб мінулай вайне так захоплівала абодвух, што яны пачыналі сумесна нанова перайграваць галоўныя апэрацыі — як з таго, так і з другога боку. Захапіўшыся, Сталін маляваў на карце стрэлы з захаду на ўсход, хвацка закручваючы іх вакол Масквы, Куйбышава, пры гэтым прыгаворваючы: «Вось так, і тут вас дастанем, бач куд ы пахаваліся, зашыліся, шкур ы міністэрскія, — ня та к ад немцаў, як ад Сталіна, абы быць толькі далей!»

А то пачыналі сьпяваць, разам: грузінскія і цірольскі я мэлёдыі надзіва зладжана гучалі, сьпевы настройвалі на агульны смутак — і той і другі чужыя ў сваіх краінах, прышлыя, яны ўсё зрабілі, каб узьвялічыць чуж ы народ, але засталіся ў адзіноце. Затое яны адзін аднаго разумеюць.

— Слухай, — пацікавіўся, як заўсёды, нечакана Іосіф, — у сваёй зоне ў Нямеччыне мы гэтага не адшукалі, вы ўсе архівы на захад зацягнулі, саюзьнікам дасталіся. Вось ты мне скажы: што атрымліваў наш Ільіч грошы ад Вільгельма — гэта мне вядома, я гэта ведаю лепш, чым хто, але мяне іншае цікавіць: на яко й дамоўленасьці працаваў, ці была і яка я мянушк а ў яго?

Адольф ужо ведае, што нельга адразу адказваць: так, ці не, трэба так выбудоўваць, выцягваць свой адказ, каб ён па ходу клаўс я на патаемныя думкі Іосіфа, яго інтарэс.

Сказаць, пацьвердзіць, што Ленін — германскі агент «па штату», не шкада Гітлеру, калі гэта трэба Сталіну. Але ці гэта жадае пачуць? Як-ніяк Ленін — іх сьвятыня. А што, як раззлуецца? Пачаў няпэўна, але па яшчэ болын зацьвярдзелай лусцы зморшчын ля зусім зжоўклых вачэй сьцяміў бязь лішніх словаў, як і адказ чакаецца.

— Была, была нея к гаворка, калі абмяркоўвалася пытаньне аб прапагандысцкім забесьпячэньні «пляна Барбароса». Пра Сталіна, прабач...

— Гэта я ведаю, чытаў вашы я ўлёткі: прадаўся

жыдам і заходнім плютакратам.

— Ну, а пра Леніна... Называлі, прыпамінаю, і яго агентурнае імя. Калі памяць ня здраджвае: Мангол.

— Мангол? Вось дык Уладзімер Ільіч. «Чынгісхан, як і прачытаў «Капітал» Маркса»... Гэта ён так выказаўся пра аднаго вядомага марксіста. Гаворым пра іншых, а што пры гэтым прагаворваемся, — не прыкмячаем. Ну, а ты, Адольфік, прызнавайся, прайшоў такую службу? Усе не без граху.

— Паклёп габрэйскі! Рэйхсвэр нібыта плаціў яфрэйтару Адольфу Гітлеру за паслугі інфарматара. Немцы ўсяму паверадь, гэта такі народ.

Быў момант: Адольф, раптам расчуліўшыся, папрасіў даравадь яму за тое, што «нягоднікі Гімлера» застрэлілі сына Сталіна. Бацьк а ў адказ доўга маўчаў, адно хадзіў ля сьцяны з пагаслай люлькай у сьціснутым кулаку. І раптам, ускінуўшы абедзьве рукі над галавой, закрычаў. Па-свойму, на грузінскай, мабыць, зрэшты, таксама зразумелай новаму яго сябру:

— Дзеці! якія дзеці? Пры чым тут дзеці? Каму ад іх радасьць? Нікому.

І каторы раз Гітлер быў у захапленьні ад зноўку набытага сябра: сапраўды, фатальная памылка, што яны не пайшлі да канца разам. Ну ў каго яшчэ столькі агульнага?

І зноў быццам падслухаў яго думкі Сталін:

— Бачы ш тое вакно? Ды ты глядзі на тую вежу! Зь яе скочыў Грышка Атрэп'еў, калі ўцяка ў ад маскоўскага люду, падманутага, узбунтаванага баярскай сволаччу. Ведаеш такога? Самазванец Грышка Атрэп'еў. Дарэчы...

Крануў слабасільную, падвялу ю руку Адольфа сваёй, такой жа:

— Дарэчы, у яго адна рука была таксама... убогая. Знак, ці што, такі? Ня бойся, нам не давядзецца скакаць.

— У мяне і правая цяпер таксама, — паскардзіўся Гітлер, — падклалі, гады, бомбу пад стол. Усяму віною маё добрае сэрца. Не, я дрэнна вучыўся ў таварыша Сталіна.

— Ну, ня трэба прыбядняцца. Я ж не выпадкова пасылаў майго Лаўрэнція на стажыроўку да твайго Генрыха.

— Гімлер — здраднік. Шкада, што я не пасьпеў яго расстраляць сам.

— Усё трэба рабіць у час. Своечасова. Гэта ты маеш рацыю.

— Як там мае Гімлеры, ня крыўдзяць цябе на Лубянцы? А то яны ў нас жартаўнікі: адарвуць галаву і скажуць, што так і было.

— Не магу паскардзіцца. Я быццам госьць у іх. Ветлівыя, абыходлівыя.

— А ты і ёсьць госьць, — і Сталін раптам засьпяваў, тэатральна адкінуўшы ўбок руку зь люлькай: — «Ты не пле-ешгак, ты гость у меня!» — І паабяцаў: — Мы цябе яшчэ ў Вялік і зводзім. Як ты наконт балерын? Ці таксама вэгетарыянец? А вось мае паплечнікі — майстры па гэтай частцы.

Час ад часу у пакой, папярэдне пашкрэбшыся ў дзьверы, упаўзаў-увахodзіў лысы чалавечак без вачэй (ніводнага разу вачэй ня ўзьняў, і Гітлер іх не пабачыў), клаў на стол чырвоную папку і зьнікаў. Сталін неахвотна перабіраў лісткі, нешта падпісваў, а іншы я гняўліва перакрэсьліваў або размашыста пісаў некальк і словаў зьверху на палях. Аднойчы, пасьміхаючыся, перадаў ручку госьцю: «Ссумаваўся? Падпісвай!» — і паказаў дзе. Звыкнуўшы за гэты час нічому не зьдзіўляцца, Адольф зь нечаканым задавальненьнем прарабіў тое, па чым рука і вока сапраўды засумавалі, — паставіў подпіс. Гэты подпіс рухаў арміі, вырашаў лёсы людзей і краін.

— Няхай яны там!.. — зларадна вымавіў гаспадар кабінэта, адштурхоўваючы ад сябе папку з паперамі.

Усё часьцей з Крамл я выходзілі дырэктывы, указаньні за двума подпісамі: усім вышэйшым чынам знаёмы: «Сталін» і другі, незразумелы. Тымі, хто ведаў, прачытвалася лацінка: «Адольф Гітлер». Але паверыць у гэта спачатку ніхто не рашаўся. Зачыніўшыс я ў кабінэтах за двайнымі дзьвярыма, сакратары абкомаў і крайкомаў узіраліся ў подпіс, як у нейк і кабалістычны знак. Ня можа быць, гэта нешта іншае! Здагадкамі не дзяліліся, ні з кім гаворак не вялі, кожн ы прыкідваўся, што пасьвечаны і анічога такога не прыкмячае, ня бачыць. Партыя ведае, што робіць. Задужа ўсе вучоныя былі: не

забягай паперадзе бацькі! Але і ратуй Бож а замарудзіць, спазьніцца, калі партыя разварочваецца на маршы на 180°. Тое, што было наперадзе, называлася пярэднімі рубяжамі, выкрываецца і ўжо называецца «хвасьцізмам», а «хвасьцістаў» б'юць. Колькі мідаўцаў, ды і чыстых партыйцаў не змаглі ў патрэбны момант прыкінуцца, што яны заўсёды так думалі і лічылі, калі фашысцка я Нямеччына і Гітлер з «ворага №1» раптам зрабіліся сябрамі і саюзьнікамі. Дзе яны тыя, няспрытныя? Але нельга ні на мілімэтар і наперад забегчы: а раптам разварот будзе адменены, а ты ўжо выбег з шэрагу. Назад ня вернесься, ня прымуць — правілы жорсткія.

Калі ты аддадзены сын партыі, верны ленінец-сталінец, ды і проста хочаш выжыць, — загадзя прымай усё, што можа паступіць, прыйсьці зьверху. Але пры гэтым будзь гатовы ад усяго ў той жа міг адрачыся, адмовіцца, калі сытуацыя зноў зьменіцца. Ням а нічога, з чым ты сябе атаясамліваепі, нічога, апроч аднаго-адзінага выпадку. Затое тут: прымай усё як ёсьць, безагаворачна. Ра з зыходзіць ад Яго. Нават калі вось такое: папера з росьпісам нябожчыка, і якога — Адольфа Гітлера!

Гаспадар ведае, што робіць, калі ён гэта робіць. Сьвет ня раз ахкаў ураджаны. Ахкне і яшчэ раз.

Сьвет, аднак, ня ахнуў, ўсё, што адбывалася, ён схільны быў утапіць у газэтнай, у радыёбалбатні на тэму пра таталітарызм (знайшлі слоўка і ўзрадаваліся). Маўляў, з аднаго кораня вырасьлі, адзін ствол сьсекла другая сусьветная вайна, другі на сябе ўсе сокі забраў і на яго пераляцела, перасела ўсё, што раней тулілася пад карой і ў кроне сьсечанага дрэва. Тыранічнае блюзьнерства, ня больш. Ну, а што чуткі самыя дзікі я ў Маскве і па ўсёй велізарнай краіне — менавіта агромністасьць адлегласьцяў, тэрыторыяў садзейнічае іх характару і інтэнсіўнасьці. А калі яшчэ ўлічыць умовы, у які х жывуць гэтыя людзі, і тое, як яны жывуць, — чуткі і міфы адзіны сродак зьберагчы сябе ад поўнага вар'яцтва. Вось і трызьняць наяве: Сталіна, аказваецца, даўно няма ў Крамлі, атруцілі. Ці то Троцкі атруціў, ці то нямецкія шпіёны — пасьля таго, як дабрэйшы грузін запратэставаў супраць калектывізацыі, раскрытыкаваў пляны, намеры за

кошт аграбленьня сяля н рабіць машыны і танкі. З дапамогай трацкістаў немцам удалося пасадзіць у Крамлі свайго чалавека — на месца і пад выглядам Сталіна. І падабраць яму «саратнікаў» (многія зь іх таксама двайнікі). А інакш і ня вытлумачыш усё, што вычваралася ў краіне. Асабліва, калі армію абезгаловілі, а потым не дазвалялі адбіваць напад Нямеччыны, пакуль ён не набраў сілу.

Так што народ як бы і не зьдзівіўся, калі Адольф Гітлер апынуўс я ў Крамлі. А дзе яму яшчэ быць? Знайшлі дурняў! Ды ён заўсёды там сядзеў.

Ну а Палітбюро? Аніякаг а няма Палітбюро: міжсабойчык пэдэрастаў, яны сваіх жонак збагрылі ў лягеры і наўсю забаўляюцца на дачах, старыя ванючыя казлы. Спэцыяльныя людзі адлоўліваюць на вуліцах маладзенькіх дзяўчат — яны іх, падсмажаных, зьядаюць, каб раскачагарыць свае азызлы я тушы. (Дарэчы, вось яшчэ адно тлумачэньне таму, што здарылася ў дзень сьмерці і хаўтур крамлёўскага дыктатара: чаму так кінуліся да труны яго дзясяткі тысяч, душачы адзін аднаго ў нябачаных зборышчах, — падсьвядомае імкненьне самому пабачыць, пераканацца, знайсьці пацьверджаньне ці абвяржэньне: дык ён гэта ці ня ён?!)

Хвалі чутак і страсьцей разьбіваліся аб крамлёўскую сьцяну, толькі пырск і даляталі да кабінэту-сталовай-спальні Сталіна, але на спробы спачатку яму нешта паведамляць ён так адрэагаваў, што інфармацыя амаль абарвалася. Госьць пасяліўся ў кабінэце, спаў на канапе, болын яго не непакоілі, не адводзілі і не прыводзілі.

Сталін, аднак, не забываўся пра тое, што можа адбывацца па-за Крамлём. Наадварот, вельмі нават яму падабалася ўяўляць, яка я зьбянтэжанасьць царуе там, асабліва ў яго вернай партыі. Ну, а як яшчэ праверыш сілу свайго аўтарытэту, улады? Толькі так. Напрыклад: уступаем у антыкамінтэрнаўскую кааліцы ю дзяржаваў! — намер так і быў напярэдадні вайны. Шкада, што не атрымалася. Дурань гэты заўпарціўся, а за ім — і дучэ, і японцы. Вядома, для тых, хто не па-Сталіну дыялектыку вывучаў, гэта быў бы гром зь яснага неба. Стаўку даводзіцца ўздымаць. Аж да вось такога сюрпрызу: Гітлер

у Крамлі! Каб вочы на лоб лезьлі. На наступны крок ужо і фантазіі не стае.

Аднойчы падумаў уголас:

— А ты, Адольф, добра глядзеўся б у Маўзалеі, побач зь Ільічом.

Гітлер зноў убачыў накіраваны застыглы позірк Яшчара — скамянелы я зморшчыны вакол нерухомых жоўтых вачэй! Запратэставаў:

— Ніхто мне не дазволіць.

— Таварышу Сталіну лепш ведаць, што і хто ў гэтай краіне дазволіць ці не дазволіць. А то давай паспрачаемся. На што?

— Але калі на тое пайшло, — госьць ледзь ня плакаў, — там законнае месца Сталіна. І нікога больш.

— А ён мне і пры жыцьці — во! (Сталін вяла крануў даланёю сваю змаршчакаватую шыю.) Дастаў ён мяне! Што жывы, што маўзалейны. І потым, я, можа, наогул не зьбіраюся. — Памаўчаўшы дадаў: — Паміраць.

На Кунцаўскай дачы («бліжняй») пад шум соснаў за цёмнымі вокнамі думалася пра сьмерць. Не любіў ні з кім пра гэта ўголас гаварыць, і ніхто не адважыўся б пра яе загаварыць у яго прысутнасьці, але тут парушыў свае правілы. З Гітлерам чамусьці цягнула і гэта абмеркаваць. Як спэцыяліст з спэцыялістам? Ды не, пра сьмерці, якія з многімі нулямі, што за цікавасьць гаманіць? Статыстыка. А вось пра тую, што і да цябе мае адносіны, да якой ты «прыпісаны», — паспрабуй пра яе ня думаць. Госьць, ня быў бы то немец, сыпаў цытатамі зь нейкага ангельскага аўтарышкі (нянавісьць звычайна прыварожвае, так і тут — ні кроку, каб не ўспамянуць англасаксаў), у гаспадара ж апошні час немаладая памяць усё часьцей выкідвае на паверхню тое, чым насычаўся мозаг у дзіцячыя і сэмінарскія гады: «Сьмерцію сьмерць папраў», «Сон — брат сьмерці...» Таму і не любіў гэты стан — спаць. Сустракацца з «братам сьмерці», прытым кожную ноч. Паступова зрушыў ноч, сон да самае раніцы. А калі б мог, дык і наогул вачэй не заплюшчваў бы. Спаў бы з расплюшчанымі.

Забаўна было чуць ад Адольфа развагі пра «касьмічны век» тых, каго «Вышэйшыя Істоты»

далучаюць да лік у «новых гігантаў», ці што. Гаворыць, лунае ў сваіх аблоках, а абодва ведаюць, што варта таварышу Сталіну пазваніць, і зойдуць, і возьмуць раба божага пад белыя рук і — вось і ўвесь твой век. Усе гэты я фантазіі да месца былі ў Бэрліне, у сталіцы «тысячагадовага рэйху». А цяпер і жыцьцё, і лёс твой — у гэтых вось паплямлены х узростам, старасьцю руках. Ну, а яго, Сталіна, у чыіх ?

Думак — на ўсю, што засталася, ноч. Услухоўваўся ў шум лесу за драўлянымі сьценамі, прыглушаныя галасы, што ўгамоньвалі каравульную аўчарку, да неспакойнага дыханьня ў суседнім пакоі, да ўскрыкаў у сьне фюрэр а разгромленай імпэры і — дык што такое: «сьмерць Сталіна»? Як гэта можа быць і яка я тады лёгіка і справядлівасьць? Навошта было агарод гарадзіць, калі ўсё гэтым скончыцца? Ва ўсіх — у Аляксандра Македонскага, у таго ж Чынгісхана — канчалася гэтым. Але хіба параўнаеш: што ў сьвеце залежала ад іх рукі і волі, а што ад таварыша Сталіна. Ня ў тым справа, каб паўсьвету пад нечай рукой (гэта было і ня раз), а каб так, што нікому не схавацца, ніводнаму сярод мільёнаў — твая воля з кожны м і штохвіліны. У гэтым розьніца. Ты трымаеш (і як!) паўсьвету, а значыць, паўсьвету цябе затрымлівае на зямлі, трымаецца за цябе, не адпускае. Сьмешна, калі паплечнікі зазіраюць у вочы, але сказаць, нагадаць баяцца: ты ўжо стары — назаві пераемніка! Гэта вы можаце прыняць такую спадчыну і ўтрымацца ў кожнай душы на палавіне плянэты? Думаеце, што вам удасца гэта зрабіць, як удалося таварышу Сталіну імем Леніна? Маім імем разьлічваеце пражыць? Як бы ня так — паміж пальцаў у вас усё высьлізьне.

Ня зь імі, аднак, начныя гамонкі ў Сталіна, таварыша Сталіна. Ёсьць у яго іншыя суразмоўнікі, апошні час — пастаянныя. Вылепіліся, выступілі з паўзабытых уражаньняў дзяцінства. З калісьці чытаных, успрынятых, а затым адрынутых са злоснай пагардай і юнацкай крыўдай на ўвесь сьвет кніг «духоўнага зьместу». З усяго наступнага, а болып за ўсё зь вечных крыўд на сваіх атэістьганых настаўнікаў і паплечнікаў, якім і ён усё болын грэбаваў, узьнікла патрэба ў іншых,

зусім іншых суразмоўніка х і апанэнтах. Не з матэрыялістамі ж ванючымі спрачацца. У іх адзін аргумэнт: старэчая тленнасьць чалавечага цела, незваротнасьць адміраньня шэрага рэчыва. Як быццам у гэтым уся справа і да гэтага ўсё зводзіцца. Багі, урэшце, чаму неўміручыя (лічылася)? Грэцкія, рымскія. Бо за кожным было замацавана нешта вечнае: мора — Нэптун, неба — Гера, ну і гэтак далей. А калі за табой замацавана (або ты замацаваны) паўсьвету, а ня нейкая там рачулка ці гара, як за Зэўсам? Ну, добра, гэта паганскія багі, а ня тыя Адзіныя, які м сёньня пакланяюцца — сотні мільёнаў людзей кожнаму. Хрысьціянскаму, юдэйскаму, мусульманскаму. Яны таксама ня недзе там у «эмпірэях» жывуць, а ў кожным воласе на чалавечай галаве, у кожным дыханьні жывых істот. Проста пра гэта ва ўсіх галоўных кнігах сказана. Значыць, задача ў тым, каб распасьцерці сябе на ўсё, на ўсіх, каб ужо ад тваёй добрай ці гнеўнай волі залежала, ці ўпадзе волас з чалавечай галавы. І адзін ён упадзе ці разам з галавой. «Сьмерцію сьмерць паправ...» Добра Богу ад нараджэньня зьмітаваць уласную сьмерць, ведаючы пра гарантаваную неўміручасьць сваю. Ну, а калі табе яе трэба яшчэ атрымаць, зарабіць — неўміручасьць? І калі даводзіцца сьмерць адганяць ад сябе, трымаць на адлегласьці, як той сыбірак рабіў: конь ляцеў з санямі, а ён ваўкам, што даганялі яго, кідаў па аднаму барану? А была б тысяча, мільён бараноў пад рукой, хіба пашкадаваў бы?

Але дужа часта (а апошнія гады асабліва часта) падобныя лягічны я збудаваньні руйнаваліся самі сабою, усё менш давалі супакаеньня. І тады ўзьнікала патрэба ў малітве. Але гэта была асаблівая малітва.

«Калі Ты ёсьць, як лічаць многія, і калі Ты, праўда, такі апякун, як пішацца ў Бібліі, у Каране, — забяры ўсіх і ўсё назад, каго я адабраў у Цябе, забірай і жывых, і мёртвых. (Мёртвыя асабліва неадступна за намі сьледуюць, яны, выявілася, самыя «адданыя».) Калі трэба, я адыйду ад справаў, пакіну гэтую краіну, паўсьвету — каму хочаш і на каго хочаш. Я ўжо амаль зрабіў гэта, Ты ж бачыш. Ты пакінь мне самога сябе. Назаўсёды, навек. Ну, хіба Табе цяжк а парушыць «законы прыроды», калі

Ты сам іх прыдумаў і сьцьвердзіў? А мне не патрэбен ніхто, ні верныя, ні няверныя. Зрэшты, яны заўсёды гатовыя ў любы момант «адляпіцца» ад бога, ці нябеснага, ці зямнога — Ты гэта спазнаў раней за мяне. Я мог бы і далей з Табой супернічаць, адбіраючы, як у капіталістаў адбіраем, — краіну за краінай, народ за народам, руйнуючы Твае храмы на ўзгорках і ў душах так званых «вернікаў». Але навошта ўсё, калі няма ў мяне ф і з ы ч н а г а бясьсьмерцця? І яшчэ, я зразумеў тое, што Ты, мабыць, заўсёды ведаў: калі нават усе краіны і ўсе народы, усе, якія ёсьць, людзі сыйдуцца на адной плошчы, каб славіць свайго Бога, заўсёды адшукаецца ў гэтым зборышчы нехта, хто ціхенька шле Табе праклёны. Ты зьнішчыў «серным агнём» (Ты аддаў яго амэрыканцам!) Садом і Гамору, не адшукаўшы ў горадзе ніводнага праведніка. А калі адзін вось такі гнюсны двурушнік сярод суцэльных праведнікаў — хіба не заслугоўваюць яны (усе да аднаго!) нашага агню?.. Але не, гэта проста так, наастатак кажу, мне нішто і ніхто не патрэбен, пакінь толькі мяне. Старым, хворым, адзінокім, нікому невядомым — я на ўсё згодзен. Калі хочаш, я паменяюся месцам нават зь ім, што ўсё прайграў, вартым жалю нахлебнікам — Адольфам Гітлерам...»

Краіна, парадку і беззлачыннасьці якой многія зайздросьцілі, стаміўшыся ад сваіх дэмакратыяў, зьмяняцца стала на вачах. Як бы ўпала ў ціхае шаленства: звыкла я норма адыходзіла, зьмяняючыс я нязвыклай ненармаванасьцю. Прыпыненыя былі расстрэлы ў цэнтры і на месцах, болын не судзілі тых, хто па-паклёпніцку абвінавачваў уладу ў расстрэлах і катаваньнях; ніхто болып не сачыў, кольк і сотак зямлі пры хаце калгасьніка і ці ням а лішніх; ці не будуюць недазволеныя гараж ы пры дачах гараджане; не адлоўлівала болып міліцы я грамадзян, што непрапісана жывуць у гарадах; цэнзары не вышуквалі глыбокі «падтэкст» і «алюзіі», дазволеныя і недазволеныя лічбы і факты гатовых да выданьня часопісаў, кніг, запрашальных білетаў, этыкетак і бутэлечных наклеек; строгія райкомаўскія дамы не сядзелі ў пустых залях тэатраў і не «прымалі» болып новых пастановак і канцэртаў. На прывакзальных

плошчах ніхто не сачыў, каб бабулькі не прадавалі кроп, пятрушку ці нейкія вырабы прыватніка; сусед не прыслухоўваўся, а пра што там суседзі гамоняць ці сьпяваюць за сьценкай або за дзьвярыма прыбіральні; у дзіцячых садках і ясьля х уся выхаваўчая і патрыятычная работа пушчана была на самацёк; нават вар'ятн і перасталі прымаць новых кліентаў зь ліку тых, што не разумеюць і не прымаюць палітыку партыі і ўраду — сапраўды, краіна ўваходзіла ў паласу вар'яцтва, ціхага шаленства.

І адбывалася ўсё гэта таму, што адзін чалавек у велізарнай краіне раптам павёў сябе ня так, як учора ці пазаўчора. Усяго толькі адзін чалавек, але на ім усё ў гэтай дзяржаве замыкалася — як на шчыце, на пульце кіраваньня. Усё, да апошняе драбязы. Аднойчы ў гэтай краіне такое ўжо адбывалася. У першы тыдзень пасьля нападу Нямеччыны, Гітлера. «Чалавек-пульт» пацягнуў сябе на дачу (на гэтую ж, «бліжнюю»), выключыўсяадключыўся. Усе астатнія сыстэмы кіраваньня адладжаны я былі так, што маглі ўзаемадзейнічаць толькі празь яго. А таму замёрлі, заглухлі і яны. Франты рваліся, камусьці ўдавалася прабіцца, выйсьці на сувязь з Крамлём — тэлефоны трызвонілі па ўсіх кабінэтах, апусьцелых. Чалавек з сумным, памятым тварам Касыгіна пераходзіў ад апарата да апарата, паднімаў трубку і без канца паўтараў адну фразу: «Таварыш Сталін у курсе».

І вось така я ж сытуацыя паўтарылася. Мэханізм дзяржаўнага кіраваньня ўсім і ўсімі быў адладжаны так, што ён або дзейніча ў на поўную катушку, або ня дзейнічаў зусім. Усё было збудавана на тым, што перад вачыма ў кожнага грамадзяніна — Калыма. Не, не далёкая, сыбірская, гаворка пра геніяльнае вынаходніцтва Правадыра: пры кожны м калгасе, у кожны м калектыве, поруч, рукой падаць — свая Калыма. Аступіўся — і ты ўжо там, крок ўправа, крок улева — калёна, астатнія пайшлі безь цябе, а ты — за рысай.

Але страх застацца за рысай скоўваў, як ніколі, мазгі саміх захавальнікаў і збудавальнікаў Агульнага Страху. Яны так паглыбіліся ў звышскладаную задачу —

абслужыць з усёй павагай госьця Правадыра, не падвяргаючы сябе небясьпецы апынуцца заўтра пасобнікам самога Адольфа Гітлера, што ні на што іншае ўвагі ўжо не зьвярталі. І грамадзяне адразу сталі адбівацца ад рук.

Партыя — у яе ўзьніклі свае праблемы і складанасьці, якія забіралі (і паралізавалі) усю ранейшую яе энэргію. Партыя заўсёды помніла, што яна амаль цалкам замяніла сабой ранейшы склад: тыя ранейшыя не падабаліся Генсеку. Падабацца Яму і толькі Яму — гэтае калектыўнае гарэмнае пачуцьцё панавала ў партыі. Вечная гарэмная паніка: а раптам не ўлагодзім! Што тады будзе? І вось такое выпрабаваньне: Гітлерам! Нічым займацца ўжо не маглі, а толькі ўслухоўваліся: «Што, што там, за Сьцяной?»

Саветы розных узроўняў — пра іх і гаварыць ня варта, яны і ў лепшы я свае часы былі ўжо пры партыі слугой-служанкай, а тут — толькі і маглі, што сьледаваць па пятах за паняй, што ўпала ў ціхую гістэрыку. Зрэшты, не ўпускаючы пр ы гэтым выпадку што-небудзь цішком зжаваць, каб не зьбянтэжыць паню самагонным духам.

(Каго яшчэ ўспомніў новы лідэр пасьляжнівеньскіх камуністаў Г. Зюганаў, калі нядаўна гаварыў пра неадменных «кітоў» дзяржаўнасьці? КГБ, Партыя, Саветы, ага, яшчэ армія! Тая, 1945-га году армія, асабліва была нязручная для развароту на 180°. Як-ніяк 4 гады ваявала з Гітлерам. Ну, але меўся ў запасе лёзунг: «Камуністы, наперад!» — было, было каму разгарнуць і армію.)

Забылі мы пра членаў Палітбюро (як усё-ткі хутка забываюцца такі я рэчы). Я к яны, «прынебажыхары», сябе адчувалі, калі Гаспадар ім усім даў ад варот паварот дзеля аднаго? Іх ані не зьбянтэжыў Гітлер у Крамлі. Хлопцы гэтыя да чаго толькі не прывыклі. Адзінае, што мучыла: не дапускае да сябе Коба, і яны ня маюць магчымасьці сказаць-паказаць яму: згодныя! згодныя! На ўсё, як і заўсёды, згодныя.

Непастаянны і непрадказальны ў сваіх сымпатыяхсхільнасьцях «просты народ» асабліва з нагоды гэтых людзей злараднічаў. Адставіў іх Гаспадар, турнуў,

ну, і правільна зрабіў! Даўно пара! Хто яны такія, каб быць поруч зь Ім, штодня бачыць Яго, слухаць Яго, тады як астатнія гэтае шчасьце маюць толькі на сьвяты, і то зводдаль? А зводдаль — каго табе не падставяць! Атруцілі! Падмянілі! Абдурваюць народ!

Прыйшоў так і момант, калі Сталін ад госьця стаміўся, нават да яго за Сьцяну пранікла тое напружаньне, у які м знаходзіўся сьвет, ня кажуч ы ўжо пра краіну — ад падзеяў у Крамлі. Як ні дзіўна, але раптам засумаваў па сваіх апрабаваных паплечніках. І яшчэ па многаму іншаму, што ён та к лёгка, легкадумна гатовы быў саступіць камусьЦі (няхай нава т самому Богу) — гэта дзеля чаго? дык жа не, адыдзі-адсунься!

Пакуль не прыняў канчатковага рашэньня, падумалася, што цікава было б зьвесьці іх за адным сталом — пачаставаць паплечнікаў Гітлерам. Ня кожн ы дзень такое пабачыш.

Пасадзіў фюрэра за сталом на тое месца, дзе звычайна сядзеў сам: праверыць паплечнікаў на «паўлаўскі рэфлекс». Цырульні к спарадкаваў звыклу ю валасатасьць Адольфа, не пазнаць немагчыма. Праўда, азыз, раздаўся ў шчоках ад начных застольляў, другое падбародзьдзе зьявілася — як бы за Берыю не прынялі.

«Гітлер і Беры я ходзяць у адны дзьверы...» Пра Сталіна распавядалі, цяпер можна і пра Гітлера — нічога болын дасьціпнага гэты народ не прыдумае.

Бясхітрасны я кабеты, дачная абслуга, пазналі адразу, ня ўмеюць схаваць прастанароднае агіды і жаху, ну але нічога не папішаш, Адольф, яны ў мяне не палітыкі. На дачы палітыкаў не трымаю.

Зьявіліся адразу двое: Лаўрэнці і Малянкоў. «Мы з Тамарай ходзім парай...» Ужо і ня тояцца, што сьпеліся, дуэт у мяне за сьпінай. Але чамусьці разуліся: Малянкоў трымае пад пахамі свае чаравікі, Беры я боты ў руках. Ашалелі яны, ці што? Апамяталіся і кінуліся назад, да парогу. Пераглянуўся з Адольфам: ну, цяпер бачыш, з кім мне даводзілася працаваць? А ты скардзіўся на сваіх...

Вярнуліся абутыя, як нічога ня здарылася, Берыя, бліскаючы акулярамі і распухлай мордай, шуміць, гаворыць, балбоча за ўсіх, але госьця ня бачаць. Не

заўважаюць, як бы і няма нікога такога ў пакоі: адзін толькі таварыш Сталін, да яго ўся ўвага. Прасьцяк Варашылаў, калі ўвайшоў, на міг зачапіўся позіркам за чалавека, што сядзіць на звыклым месцы гаспадара, па-бабску замітусіўся, учапіўся ў руку таварыша Сталіна і не адпускае, давялося стрэсьці яго: ты Хаця не заплач, жалезны нарком, ня ганьбі Чырвоную армію!

Лазар Майсеевіч малайцом, нічога ня скажаш! Патрымаўшы руку гаспадара ў абедзьвюх далонях і як бы набраўшыся ад яго энэргіі, упэўненасьці, што ўсё ідзе, як трэба, павітаўся з астатнімі, працягнуў руку і госьцю, не зьміргнуўшы вокам. Фюрэр прыўстаў з крэсла, вітаючыся з крамлёўскім габрэем, абарадаўвася, што яго нарэшце бачаць. Зайшоў Андрэй Андрэевіч Андрэеў, але яго самога ніхто не заўважае — пустое месца. Ён у Палітбюро безгалосы і безаблічны, як бы замест кан я ў рымскім сэнаце. Так таварышу Сталіну зажадалася.

Зьявіўся Молатаў з партфэлем пад пахай — хоць ты сам перад ім уставай! Зьдзіўленьня, няўпэўненасьці — ані ў воку. Можн а падумаць, учора сустракаліся і рассталіся. «Каменная задніца» — але гэта зь лексыкону Ільіча. Хаця па сутнасьці — верна. Паперкаю прыцісьне чалавека, як магільнай плітой. Ведае справу. Гэта Ільіч ня ведаў, а таму і балбатаў, без касьцей, ну, ды яму мала заставалася, можна было і дазволіць. Пра таварыша Сталіна: «Пан Картатэкін». Ім, жэнэўцам, гаварунам, няўцям, што сіла, улада ў таго, у каго картатэка.

Так, але ты, Вячаслаў, ня можаш ня ведаць, не пазнаць гэтага тыпа з варашылаўскімі вусікамі: сустракаліся ў Бэрліне, перамовы вялі. Знаёмы ж зь ім, пазнаёміўся раней за мяне. Глядзі, і Адольф цябе пазнаў, як узрадаваўся, нябога, быццам роднаму! Ды падыдзі, падбадзёр, прылашчы. Ну не, камень і ёсьць камень, звык, сволач, глядзець далёка наперад. А тут забеглі гэтыя двое: добры дзень, я ваша цётка! Як Бобчынскі і Добчынскі — у творы клясык а расейскай літаратуры Гогаля. (Гегеля? Не, менавіта Гогаля. Адзін раз памыліўся, і потым увесь час скача чахарда: Гогаль-Гегель-Гогаль). Прасьцяк Мікіта, хітрун з хітруноў Анастас, што іх зьвязвае — Хрушчова зь Мікаянам?

Давядзецца нанова з усімі імі разабрацца.

А дзе Калінін, гэты дзе хаваецца, казёл капусны?

— Дзе Міхаіл Іванавіч? Без усесаюзнага старасты нейк нядобра пачынаць.

— Забыў дарогу, — хіхікнуў Берыя, з папрокамнамёкам таварышу Сталіну. Доўга, маўляў, ня клікаў. — А во, лёгкі на ўспамін.

— Сядайце, Міхаіл Іванавіч, будзеце займаць госьця, вось сюды. — Гаспадар не дазволіў старасту шмыгануць у кусты, падцягнуў і пасадзіў поруч з Гітлерам. А потым даводзь, што не сядзеў! Але нічога, можа, яшчэ і не давядзецца.

— Знаёмцеся, хто яшчэ не знаёмы: Адольф Гітлер. Просім любіць і шанаваць.

І адразу зьніклі напружанасьць, няпэўнасьць, усе ажывіліся, заўсьміхаліся з палёгкай. Гаспадар выразна паглядзеў на Берыю.

— Думаю, варта госьця пасьвяціць у рыцары нашага стала.

Мікіта адразу ж працягнуў зводдаль свой фужэр, прапаноўваючы госьцю чокнуцца, той прыўстаў з крэсла, а яму раз — і падклалі туды вялік і памідор. Апусьціўся на сваё месца, і на твары разгубленага Адольфа Гітлера зьявіўся цягуча-зьдзіўлены выраз, як і будзе ў кожнага, у любога, хто...

Беры я сфармуляваў перажываньні госьця так:

— Захацеў пердануць, а ўсраўся!..

І адразу ўсе перашкоды, перапоны ўпалі: камунізм, нацызм, Расея, Нямеччына, — за сталом былі свае, што разумелі адзін аднаго ва ўсім. І асабліва ў гэтым. Беры я ўсё перакоцваў госьця:

— Дык дапетрыў: сам сабе ня вер? Захацеў, а атрымалася што?

Пілі доўга, шмат жартавалі, гаманілі, сьмяяліся — адвялі душу за ўпушчаны час. Госьця літаральна на руках занесьлі ў суседні пакой, паклалі на атаманку. Варашылаў расшнураваў чаравікі яму, Калінін сьцягнуў штаны. Пры гэтым Беры я падміргнуў Лазару Майсеевічу:

— Глянь, ён не абразанец?

Назаўтра зайшлі нейкі я людзі і разбудзілі госьця.

Строгія, нешматслоўныя, такіх ён помніць па першых днях на Лубянцы. Загадалі апрануцца. У паўадчыненыя дзьверы бачыць Іосіфа, што сядзіць за сталом. Чамусьці ў фантастычным сваім мундзіры, знаёмым зь першай сустрэчы. Затрапятаўшы ад благога прадчуваньня, выкрыкнуў:

— Тут людзі прыйшлі...

— Гані іх пад такую тваю!.. — супакойліва-марудліва пракакатаў голас гаспадара, што не ўздымаў галаву ад сваіх папер. Але страшныя людзі нічога ня чуюць, адно толькі камандуюць: зьбірайся! хутчэй! І прадбачліва перакрываюць шля х у пакой, дзе гаспадар, пазіраючы туды з боязьзю.

Адтуль раптам голас:

— Ты ня помніш, якія словы сказаў ў ноч з 21 на 22 чэрвеня? Калі аддаваў апошнія распараджэньні. Ну, калі ўспомніш, скажа ш мне.

Ужо выведзены з пакоя пачуў, усьлед прагучала:

— Прабач, друг дарагі, мне яшчэ трэба папрацаваць. Падзапусьціў справы таварыш Сталін. Савецкі народ мае права пакрыўдзіцца на таварыша Сталіна.

... Тонкі і крохкі на выгляд асколак чэрапа з кулявой дзіркай, сківіца з пазнанымі асабістым дантыстам Адольфа Гітлера каронкамі былі схаваныя ў кардонны карабок на той выпадак, калі Сталін запатрабуе паказаць яму. Але той, мяркуючы па ўсім, не спытаў. Паказалі нам (у тэлевізары) праз сорак гадоў пасьля сьмерці самога Сталіна.

Добра перажыць фюрэра, яко е патрэбна шанцаваньне дзеля гэтага! А двух адразу, і чужога, і свайго, і тым лепш. Што ім было прыбраць раней нас, як прыбіралі многіх і многіх. Але падлай сталі ня мы, а яны. Яе, ня ведаючы, як пазбавіцца, цягаюць, цягаюць зь месца на месца. (А з душамі іх таксама так?) І сьвет зноў пераканаўся ў блаславёным дэмакратызме сьмерці. Ну, і ня будзем да яе несправядлівымі, толькі таму што самім нам хочацца жыць і жыць. Дзеля суцяшэньня сабе: мы як бы плоцім жыцьцямі, каб пазбавіцца ад іх. Хіба мала знайшлося б на нашы м баку (помню гарачлівыя размовы партызан пра гэта) тых, хто ахвяраваў бы еабой, абы

прыбраць фюрэра нямецкага, і адпаведна — на другім баку, тых, хто марыў цаной свайго жыцьц я адправіць у пекла Сталіна? А сёньня дык ужо і «наш бок» з тугой і непаразуменьнем пытае: ну чаму той жа Тухачэўскі ці яшчэ хто-небудзь, усё роўна ж былі асуджаныя, чаму не зрабілі гэтага?..

Так што, згаджаючыся на ўласную сьмерць, мы тым самым пацьвярджае м волю і права быць вольнымі.

«Нічым ня можа валодаць чалавек, пакуль ён баіцца сьмерці (гэта П'ер Бязухаў, а па-сутнасьці — Леў Талстой). А хто не баіцца яе, таму належыць усё».

Радасьць, захапленьне 1945-га, цьмяна я здагадка

1953-га, што «ўсенародны плач» па кату-забойцу свайму — гэта істэрычная рэакцы я пажыцьцёвых зэкаў, перад якімі раптам расчыніліся вароты на волю, — для нас, хто перажыў і тое і другое, пароль надзеі ўвесь у формуле: добра перажыць фюрэра! Радасьць ідыётаў? — ну што ж, ня большае, аднак, ідыёцтва, чым наша жыцьцё было (і які м зноў прыманьваюць краіну.)

Аднак пара канчаць з блюзьнерствам нябожчыка, пасьмяротнымі фантазіямі фюрэраў-правадыроў і абудзіць свой тэкст дзеля жывых...

* * *

За вайну я зрабіў не адно адкрыцьцё ў адносінах свайго ня толькі «духу», але і цела, «арганізму». Напрыклад, што можна спаць на нагах. Ісьці за кімсьці, а ўсьлед за табою хтосьці (гэта калі мы ўсю ноч атрадам ішлі рваць чыгунку), і, засынаючы на хаду, нават сны бачыць. Або: спаць ня ўсім целам (на сьнезе, на марозе), а асобнымі яго частачкамі, кавалачкамі — тымі, якія сяк-та к грэюцца, калі з падціснутым і каленям і прытуляесься да сьпіны таго, хто ляжыць перад табой, а да твае сьпіны таксама нехта прытуляецца (клаліся на сьнег шчыльна адзін да аднаго). Засынаеш на нейкія сэкунды, ня болын, і сьпіш ня ўвесь, а толькі каленкамі, жыватом, падпахамі — што крыху сагрэлася. Як бы і мозаг адпачывае толькі тымі частачкамі, клеткамі, якія адказваюць за нагрэтыя мясьціны.

Калі сон — гэта «брат сьмерці» ці рэпэтыцыя (многі я пра гэта пісалі, даўно), калі думкі ідуць у гэтым

напрамку, тад ы лермантаўскае: «не тем холодным сном могалы я б хотел навеки так уснуть», — на паўшляху да талстоўскага: «я умер — я проснулся. Да, смерть — пробуждение».

Абуджаемся ад мітусьні, зь яе абыякавасьцю ці варожасьцю на кожны м кроку, імкнучыс я да таго, што Талстой называе любоўю, агульны выток якой — Бог. (А раней, да абуджэньня, жыл і «каленкамі», «падпахамі», нейкімі часткамі, а ня ўсёй істотай.)

Праўда, калі я перачытваў «Вайну і мір» у 1941-м, зусім іншы я старонкі раману хвалявалі: паход Напалеона на Маскву і як гэта ў яго не атрымалася. Аднойчы немцу-афіцэру пра гэта нагадаў, калі ён паказваў нам карту, як будзе ўзят а Масква (дом ля самай варашаўкі, і немцы забягалі да нас пагаліцца, прывесьці сябе ў парадак). Афіцэр сярдзіта пайшоў «да сябе» (у суседні пакой), а калі сабраўся зусім адыходзіць, на разьвітаньне пастукаў па ілбе мне сагнутым пальцам і паабяцаў: «Павесім!» Ясна, што сёньня перачытваеш талстоўскія старонкі (а менавіта гэтым зараз заняты поруч зь пісаньнем, тэлевізарам і хваробамі) іншым і вачыма. Здавалася б, вайна павінна была настройваць на думкі аб сьмерці. Што неабавязкова адбывалася. Як ні дзіўна, але думкі пра яе як бы адкладваліся на пасьля, для мірнага часу (г. зн., калі цябе, магчыма, ужо ня будзе). Занадта захоплівалі чалавека самі падзеі, у тым ліку і галоўная падзея: гульня ў кошкі-мышкі з гэтай самай сьмерцю, што пагражала ўвесь час, штохвіліны.

Глуша пасьля прыходу немцаў заставалася на тым самым месцы, і людзі ў ёй жыл і ў асноўным усё тыя ж. А таму захоўваліся і вельмі адчувальнымі былі, а часам усё вызначалі ранейшыя адносіны адзін да аднаго, чалавека да чалавека, суседа да суседа — унутры ці над новымі, прынесенымі акупацыяй. Людзі і на халодных вятрах вайны як бы працягвалі жыць тымі «цёплымі» часткамі, што грэліся чалавечай блізкасьцю кагосьці да некага, што ўстанавіліся раней. Чалавек, сям' я (хоць бы і мы, наша сям'я) павінны былі загінуць паводле новых нормаў паводзін, пакараньня, але гэтага ня здарылася, і менавіта дзякуючы таму, што дзейнічалі, спрацоўвалі не д а канц а

разбураны я ранейшы я сувяз і чалавечай блізкасьці, якія і да вайны камусьці дапамагалі выжыць, ацалець. Але ж цяпер было яшчэ больш складана: на выхаваную, назапашаную да вайны нянавісьць накладвалася новая, ваенная.

І сёньня бачу: як бургамістар Ельніцкі рыдлёўкай з размаху біў мёртвых — распранутых дагала вясковых хлопцаў, які х прывезьлі да камэндатуры на падводах (іх, бяззбройных, паліцаі перахапілі на дарозе «ў партызаны» — так растлумачылі). Гэтыя жахлівы я тупыя ўдары рыдлёўкай па нежывы х целах і ёсьць грамадзянская вайна «ўнутры» нашай Айчыннай. (Яны мне да жаху знаёмыя пачуліся на днях, калі ўбачыў-пачуў, што адбывалася на Гагарынскай плошчы ў Маскве. Асабліва, калі да машыны, што раздушыла Ўладзімера Талакнеева, кінуліся, як зь пікамі, тыя, з чырвонымі сьцягамі, каб перашкодзіць, ня даць адагнаць, адцягнуць машыну, вызваліць раздушанага. Твары, якія гэта былі твары! Зусім як у таго, што рыдлёўкай біў мёртвых.)

У першым сваім рамане я «рэканструяваў» нашу вайну пад стрэхамі з усімі падрабязнасьцямі яшчэ сьвежы х успамінаў. З адушаўленьнем таго, хто выжыў, я к б ы ж ы в е п а с ь л я с ь м е р ц і. Сьвежыя былі і страсьці, пачуцьці, у тым ліку сталай няпрыяз і ці адкрытай нянавісьці да ворага (ці тых, каго ворагамі лічылі). Многія пачуцьці сёньня ці прытупіліся, ці адступілі, а то і перамяніліся. Многія рэчы ўжо нецікавыя, затое інтарэс набываюць зусім іншы я бакі даўніх падзеяў і паводзіны людзей, у тым лік у і самых блізкіх.

У гэтым шэрагу той факт, што ў вельмі нават актыўнага падпольшчыка не заўважаў аніякаг а пачуцьця варожасьці, а тым болып нянавісьці да немцаў і іх памагатых. Не магу прыгадаць аніводнага выяўленьн я такога пачуцьця, Хаця ўвесь час былі разам, — гэта ж мая мама. На чым жа ўсё трывала, мацавалася? Нейк я ўсклікнуў удзячна: «Ты, мама, артыстка!», а яна, яшчэ ня вызваліўшыс я ад перажытаг а жаху, калі ўсё вісела на валаску (і яе, і на ш лёс, жыцьцё), слаба нам усьміхнулася. (Адно заставалася паднесьці кветк і «артыстцы».)

Не на нянавісьці трымалася — дык на чым жа ? На

пачуцьці самазахаваньня? Магчыма, але памножаным на ўсьведамленьне матчынай віны за ўсё, што можа здарыцца зь дзецьмі, зь сям'ёй. А сям' я складалася ўжо зь дзесяці чалавек. Зьбегліся пад глушанскую страху аж дзьве маміны сястры (Соня і Зіна) зь дзецьмі. З Соняй муж яе Пец я (ён камуніст і павінен быў зьехаць з Парыч, дзе жыл і да вайны).

Ну а калі ня зможа адвесьці бяду: раскрыецца яе — а праз яе і дзяцей, і шурына — сувязь з партызанамі? І ня тое важна, што па чыёй неасьцярожнасьці (дзясятк і людзей уцягнутыя ў падпольныя справы). Што б ні загубіла — віна яе! Яна сама пайшла на гэта. Перад сабой не апраўдаесься.

У немцаў на акупаванай тэрыторыі быў страшны праціўнік — такі я вось жанчыны. яны занадта многім рызыкавалі, а таму прайграць у паядынку зь любым немцам, паліцаем, даносчыкам было занадта страшна. І самы я часам непрыкметныя, што нічым нібыта не вылучаліся, станавіліся, вось менавіта, артысткамі мімаволі. Часам — вялікімі.

Прайграла не яна, наша мама, а ўсе, з кім яна ўступіла ў міжвольны паядынак: і бургамістар Ельніцкі, і паліцай Гузікаў, і нямецк і камэндант, кожн ы зь іх, нешта там абараняў (сваю новую пасаду, права на помсту савецкай, што іх перасьледавала, уладзе, інтарэсы «вялікай Германіі»), і толькі яна ратавала самае галоўнае, без чаго ёй ня жыць — дзяцей, сям'ю. А таму яна змагла тое, што не змаглі яны, хоць адным рухам рукі, словам — загадам маглі яе зьнішчыць. І тым ня менш прайгралі яны.

Прыгадаю тут толькі тры выпадкі, калі паратунку, здавалася, не было. Але нешта такое адбылося — парыў, у які м жаху было ня менш, чым вытрымкі, — і пагібель зноўку адступіла.

Перанесьціся жывой памяцьцю ў рэальнасьць таго летняга дня 1942 году, той ранішняй гадзіны — магчыма. І цяпер стаіць перад вачыма. Але немагчыма ўявіць, што пяцідзесяці гадоў з потым пражытага табой — гэтага проста не было б, жыцьцё абарвалася б на пятнаццаці. Нічога, што было потым! Затое можна дамаляваць ва

ўяўленьні, што казалі б суседзі: «Пагналі ў камэндатуру Адамовічыху зь дзецьмі, усіх, і старых таксама, знайшлі ў іх зброю, лістоўкі...» Затым павезьлі б у Старыя Дарогі, там стацыянарна працавалі катоўні-падвалы палявой жандармэрыі, СД. (Звычайна туды адвозілі, і як правальваліся чалавек, сям'я.) А пасьля вайны доктару Адамовічу ўсё гэта расказвалі б, як і завошта яго сям'ю зьнішчылі, а ён не разумеў бы сваю Нюрку: як яна магла, навошта яна ўсё гэта рабіла? Хіба вайна і бяз гэтай яе страшнай ахвяры ня скончылася б сэкунда ў сэкунду ў той самы дзень, у.як і яна і скончылася? На нашага бацьку не падобна. Але такая бяда здарылася зь іншай сям'ёй, пры гэтым маці ўратавалася, жыва я засталася. Яе муж, вярнуўшыся з фронту, тут жа ад яе пайшоў, яго яна таксама страціла. І нядобра пайшоў, папікнуў: ты да мужыкоў ірвалася бліжэй, да сваіх партызан!

«... Мы, мадам Адамовіч, павінны зрабіць у вас вобыск!»

Са спальні нечы голас чуем і насталую ў суседнім пакоі («залі») страшную немату. А ў руках у нас — у мяне, у Жэні, у Сонінага Пеці — улёткі. На беларускай мове вершыкі Кандрата Крапівы — даволі-ткі дурныя — пра «паламаную вось»: Бэрлін — Рым, фюрэр — дучэ, але мы толькі што весяліліся, чытаючы іх. Сунулі іх пад матрац, страшны, сьмяротны доказ, і выйшлі на той голас і насталую ў суседнім пакоі цішыню. У дзьвярах, што вял і на кухню, застыў немец зь вінтоўкай на плячы, сярод залі стаіць Гузікаў, паліцай у скураным паліто і лётчыцкі м шлеме на галаве, а перад ім наша мама. Сказаў пра вобыск, а цяпер глядзіць на Казіка Пагоцкага (ён нас чакаў, зьбіраліся разам ісьці на работу — шаш у рамантуем немцам і тым ратуемся ад высылк і ў Нямеччыну). Казі к зьбялеў ня менш, чым гаспадыня дому. І мабыць, нездарма, паліцай падкрэсьлена недружалюбна ў яго пытае:

— А вы, таварыш Пагоцкі, што тут?

Здавалася, не гітара, а каленк і Казіка, ударыўшыся аб стол, калі ён падхопліваўся, брынкліва загулі. (ІПто пагнала етарую, яго маці, даносіць: даўняя бабская няпрыяз ь да «падсуседзяў», падагрэтая падазрэньнем,

што яе сына хочуць «аблытаць», жаніць з разьвядзёнкай зь дзіцём — Казік сапраўды нудна строіў зь сябе кавалеразалётніка да мамінай сястры Зін ы — няўжо гэта?)

Круглатвары ад лётчыцкага шлема паліцай не сьпяшаецца са справай, яму прыемна адчуваць усю значнасьць сваёй ролі і свайго становішча. Каж а ўжо нам тром, што выйшлі са спальні:

— Ваш таварыш па рабоце паведаміў, што ў вас ёсьць зброя, улёткі. Я павінен зрабіць вобыск.

Нага яго, бот за тры мэтры ад ложка, ад плеценага каш а для бялізны (на высокім ложк у сядзіць Соня з гадавалай Галкай, падобна было, што нават немаўлятка анямела). У кашы, я ведаю, дзьве гранаты-лімонкі (учора Пеця паклаў, а ноччу зьбіраўся аднесьці — ці аднёс?).

Мама сама толькі на золку вярнулася зь лесу, зь Мішам Каваленкам хадзіла на сустрэчу з партызанамі, насіла мэдыкамэнты. Міш а — прамо е начальств а Гузікава, памочнік начальніка паліцыі. Вось так усё пераблытана, але нешта ўпусьціў на ш Міша, данос прайшоў, прасьлізнуў міма яго. І наогул год жыцьц я на вачах у даволі-ткі даверлівых немцаў, усё ж удала-шчасьлівы, усіх зрабіў задужа бясьпечнымі. Як не паддацца было і маме? Хаця яна ня раз і сябе, і нас, і Пецю асабліва спрабавала вярнуць да пагрозьлівай небясьпекі:

«Вам усё цацкі!»

І вось грымнуў гром — не над страхой, а пад страхой нашага дому.

Загаварыла мама. Гэта былі амаль бессэнсоўныя словы, нічога быццам яны не азначалі ў такой грознай сытуацыі, але пакуль яны гучаць, Гузікаў стаіць, слухае і нічога не распачынае. А мама гаворыць, гаворыць, як бы сама да канц а ня верачы ў жахлівасьць становішча (вось яна, та я хвіліна!). Вылятаюць словы пра тое, што камусьці зайздросна, што мы, такой сям'ёй, ня дохнем з голаду, і што быў бы дома Міхаіл Іосіфавіч, можа, пасаромеліся б, ён столькі для ўсіх рабіў...

Я гляджу на маму так, як глядзеў у маленстве, спапялёны дрыжыкам і ад хваробы: яна ўратуе, яна

заўсёды ратавала, яна ня можа ня выратаваць!

Але вось мама змоўкла. Мы стаім асуджана, на парозе статуй-немец, а сярод пакоя чалавек, ад якога ўсё залежыць: зараз зрушыць зь месца — і ўсё пакоціцца да страшнага канца. А мама маўчыць. Чаму, чаму яна маўчыць?

І тут яна раптам упала на крэсла, рукамі, локцям і на стол, і зарыдала. Страшна і безнадзейна. Як жа яна рыдала! Жэня падыйшоў, узяў яе за плечы:

— Ня трэба! Мама, ну, ня трэба!

ІПто ня трэба? ПІто трэба, што ня трэба? Я гатовы быў адштурхнуць брата. Толькі мама ведае, што цяпер трэба, што можа ўратаваць.

Я н а п ла к а ла ш ч ы р а, б о л ь ш ш ч ы р а н е б ы в а е, ал е ў то й ж а ча с я н а в е д а л а, ш т о с ь л ё з ы яе і п а в і н н ы б ы ць ш ч ы р ы м і. (Калі ўсё скончыцца, яна выгукне: «Госпадзе, як я толькі вытрывала!») Ня дзіва, што ня ўстояў бедны Гузікаў? Ён, здаецца, гэтага не чакаў, не гатовы быў да таго, што вось так рыдаць будзе перад ім жонк а доктара. І раптам сказаў:

— Так, ад Гузікава залежыць, мадам Адамовіч. Я ня стану наносіць абразу сям'і доктара. Аднак трэба лепш сяброў выбіраць. (І здаецца, паглядзеў на канапу, адкуль толькі што сагнаў Казік а Пагоцкага).

ПІто, калі б гэты чалавек (тут ужо ня нашы, а яго інтарэсы, лёс) мог ведаць, што, не абшукаўшы наш дом і не загубіўшы ты м самым нашу сям'ю, ён рыхтаваў, наблізіў страшную ўжо для яго самога падзею? Праз паўгода большасьць з глушанскі х падполынчыка ў пайшлі ў лес, у партызаны, і ў гэтую ж ноч з 3 на 4 сакавіка 1943 году партызаны павял і з сабой, выкраўшы ў немцаў з-пад носу (я к зімой ваўкі сабаку выкрадваюць ад самага парога гаспадара), усю паліцыю. Падрыхтаваў гэта, вядома, Міша Каваленка і яго група ў самой паліцы і — яны ў тую ноч усе стаялі ў каравуле, і астатніх дваццацёх трох паліцэйскіх узял і «цёпленькімі», соннымі. Калі іх вял і празь лес, Гузікава зарэзаў партызан (алтаец, сам з уласаўцаў) Федзя Злобін: яму сказалі, што менавіта гэты паліцай забіў іх сябра Мікіту Храпко, і скуранка на ім — Мікітава, і дзесяцізарадка была ў яго Мікітава.

Каравул не ўсачыў, як даўгім цесаком Федзя ўдарыў Гузікава ў жывот — тут жа, у калёне паліцэйскіх, што стаялі прыгнечана-пакорліва. Але з астатнімі адбылося нешта яшчэ горшае. (У іх лік у і Ўладзік Іваноўскі, мой амаль аднагодак, калі я радасна-ўзрушаны падышоў да іх, — у тым начным партызанскім ужо лесе, — ён так і ўчапіўся, каб хоць мне расказаць, што ў паліцыі ён усяго толькі месяц, гэта маці яго ўгаварыла — абы ў Нямеччыну не забіралі). Іх пагналі кудысьці асобна ад нашага абозу, а калі наляцелі нямецкі я самалёты і ўзяліся нас бамбіць, паліцэйскіх (так расказвалі) зачынілі ў нейкім хляве, каб не разьбегліся. Але адтуль яны так і ня выйшлі, і толькі потым мы пачулі, што адбылося: ляжал і там дровы, і камусьці з начальнікаў аховы прыйшла ідэя — няхай самі канчаюць сябе. Сказалі паліцэйскім: «22 — гэта перабор, далей павядзём толькі палавіну, самі вось гэтым (паленьнем) вырашайце, каму жыць, а каму не». Слухалі празь сьцены, як унутры г э т а адбывалася, а потым зайшлі і перастралялі «пераможцаў турніру» (так гэта называлі зь нядобрым сьмехам).

Ідучы ад нас і выводзячы немца (зь некаторым, мабыць, зьдзіўленьнем і шкадаваньнем: што гэта жанчына зрабіла з намі?), Гузікаў ня ведаў свайго лёсу. І мы, вядома, ня ведалі, што будзе праз паўгода. Толькі помню, як гнятліва падзейнічала на маму расправа з Гузікавым у тым лесе (але не на мяне, вядома), а пра хлеў яна чуць не магла бяз жаху. Але самому Гузікаву не было ад таго лягчэй, што нехта за яго перажываў. Як бы там ні было, ён нас не загубіў і тым самым падрыхтаваў уласную пагібель. Ня выявіў паліцэйскай стараннасьці падчас вобыску, пэўна, лічыўся з тым, як да яго паставяцца ў пасёлку, калі ён нешта адшукае ў сям' і доктара і арыштуе яе. А тут яшчэ перакладчык Бартэль, як і выяўна апекаваўся гэтай сям'ёю. Як, зрэшты, і іншымі глушанцамі — стараўся «фольксдойч», як толькі мог, адгарадзіць іх ад жорсткасьці далёкай радзімы — Нямеччыны, яка я раптам прыкацiла да яго.

Пасьля вобыску, як і не адбыўся, мінула месяцы тры, і зноў старая Пагоцка я пайшла з даносам. На гэты раз яе ўсё-ткі перахапіў Каваленка Міша, уважліва

выслухаў папярэджаньне, што шурын Адамовічыхі — камуніст, што зьбіраецца ў партызаны, зманьвае іншых (яе Казіка) і наогул гэта бандыцкая сямейка. «Памочнік начальніка паліцыі» (дарэчы, Міша з стараверaў) самым строгім чынам загадаў старой ні да каго болын не хадзіць, ён усё сам зробіць, што трэба, — тут жа паведаміў маме, адшукаўшы нейкую нагоду зазірнуць у аптэку. (Хаця яны звычайна пазьбягалі прылюдных сустрэч.) Зайшла мама ў дом, амаль упала на крэсла: ну вось, цяпер мы сапраўды прапалі! Казала я вам, але хіба вы паслухаецеся? Старую перахапіў Каваленка, але хто ведае, да каго яна яшчэ схадзіла ці пойдзе. Цапярэджвала ж, хто такі я гэтыя Пагоцкія! (Папрок Сонінаму Пецю, як і пасьпеў-ткі пашчыраць з Казікам.)

Што пагнала старую і другі раз даносіць? Ці ня страх (ужо і Казікаў жах), што пра першы данос ведаем (мы і не хавалі гэтага), а таму назад ходу няма. Камусьці з нас ня жыць: прагоняць немцаў, што тады?

У «Вайне пад стрэхамі» я досыць падрабязн а расьпісаў вядомыя мне акалічнасьці і нават «псыхалёгію» старой і яе сына так, як я ўсё ўяўляў. цяпер жа пра адно расказ: матчын паядына к са сьмерцю, на гэты раз — з бургамістрам Ельніцкім. Важная акалічнасьць: бургамістар з раскулачанай сям'і. Яго г л у ш а н с к а я павага да доктара дапаўнялас я пачуцьцём салідарнасьці з жанчынай такога ж лёсу. Магчыма, тое, што і мадам Адамовіч таксама «кулачка», уздымала яго ва ўласных вачах. Не кажыце, што раскулачвалі непісьменных мужыкоў! Наўрад ці быў ён зацікаўлены — аддаць і гэтую сям'ю «бандытам». Так што і яго, мабыць, задаволіў вынік першага вобыску.

Другі ж выпадак павінен быў зьбянтэжыць яго пасапраўднаму. Зьбеглі ў «банду» сястра доктарыхі з мужам, які, як выявілася, да ўсяго ж камуніст. Вось каго яна прыгрэла, а калі нехта зь сям' і пайшоў у лес — гэта ўжо н е «раскулачаная » сям'я, а партызанская,«бандыцкая».

За адну ноч «сацыяльнае становішча» наша ў вачах бургамістра і нямецкі х уладаў адразу зьмянілася — з плюсавога на мінусавое. (Як да вайны, калі нехта ўтаіў, а

потым выявілася, што бацька «рэпрэсаваны органамі» ці што брат-сват служыў у белых.)

Мы ў тую ж ноч усе зьбіраліся бегчы да партызан, сьцежка да іх была ўжо пратаптаная. Мама і плакала, пытаючы: «Куды я павяду старых перад самай зімой?», пасьля таго як сані Лешчуна памчалі ўжо Соню з малой Галкай і Пецю, а мы з братам яе ўгаворвалі: «Пойдзем, мама!», але яна і сама разумела — застацца, значыць, быць тут жа схопленымі, немцы такога не даруюць! Леглі, не распранаючыся: «Пасьпіце крыху, дзеткі!», нешта абдумвала, вырашала і, мабыць, рашыла, але, калі ранішняе сьвятло ўламалася ў вокны, яна, ачнуўшыся, тут жа пагнала нас з дому: што, што мы, дзеткі, нарабілі, мы загінулі, ідзіце неадкладна да Ляўковіча (дарожнашашэйны наш начальнік, таксама быў зьвязаны з партызанамі) і не вяртайцеся, Богам малю, не вяртайцеся, пакуль сама не паклічу! Што б ні здарылася!

Мы ўжо вось так аднойчы ўцякалі, а яна заставалася — гэта калі прыехалі эсэсаўцы забіваць Глушу, усіх глушанцаў зьбіраліся спаліць жыўцом (як суседнія Восы-Калёсы і Каменку спалілі), але мы ж думалі, што машыны гэтыя — моладзь хапаць будуць у Нямеччыну. Вярнуліся толькі пасьля таго, як глушанскіх жанчын, дзяцей выпусьцілі з хлева (казалі, што перакладчык Бартэль выратаваў, патлумачыўшы немцам, што ўцекачы-моладзь тут жа стануць партызанамі), і мы ледзь пазналі маму, Соню, цётку Зіну. Нейкія чорныя, быццам іх ужо абпаліў агонь. Мама вялым голасам апавядала: спачатку людзі крычалі, плакалі, потым змрўклі, стала нейк усё роўна...

На гэты раз яна сьвядома свой і астатніх, хто ў доме заставаўся, лёс аддзяліла ад нашага з братам: раней мы ня ведалі, што чакала тых, якія засталіся, тут усё было ясна. Была толькі надзея, што і на гэты раз ёй удасца адвесьці бяду.

Ад «старога сьвету» (ужо старога савецкага) нам засталіся героі: Паўкі і Паўлікі, Алегі і Зоі. Сярод іх і беларуска-савецкі «бацька Мінай». Чалавек, які не памяняўся лёсам са сваімі дзецьмі, як прапаноўвалі яму, партызанскаму камандзіру, нядобрыя немцы, не прыйшоў зь лесу, і дзяцей расстралялі. З усіх прапагандысцкіх сіл

узьвялічвалі яго «подзьвіг», да амаль антычных вяршынь. «Агульнае» паставіў вышэй за «асабістае», тым больш, што фашысты ўсё роўна дзяцей ня выпусьцілі б і г.д. і да т.п. Але нешта не сыходзілася, не атрымлівалася зь яго антычнага героя: тыя ж маглі пайсьці супраць волі цара, а то і багоў, каб толькі выканаць абавязак перад роднай крывёю. Няшчасны савецкі бацька, савецкі камандзір, які добра разумеў: могуць і свае расстраляць, калі праявіш «слабасьць». Герой дык ты герой, але раптам вырашыш выкупіць жыцьцё дзяцей і сваё там, у ворагаў, за кошт партызанскіх таямніц, сакрэтаў.

Бацька не прыйшоў да дзяцей, не паспрабаваў выратаваць іх. Ну, а калі дзеці, сыны пакінулі б маці, не прыйшлі? Няхай нават паслухаўшы яе мальбу — не прыходзіць. Ні пры якіх акалічнасьцях не вяртацца — не павялічваць яе пакут шматкроць. Як гэта называлася б, што гэта было б?

Перамогшы, ты выратвала нас, мама, яшчэ і ад такога выбару! Я ня ведаю, якім бы ён быў. Ведаю толькі, што ў любым выпадку, пры любым варыянце выбар быў бы самы страшны ў нашым з братам жыцьці.

Хаця нейкі, няхай сабе і паслаблены варыянт падобнага выбару меў месца праз год ляснога, партызанскага жыцьця. Пасьля цяжкіх баёў на Бярэзіне толькі невялікая частка атраду ацалела, а я апынуўся за лініяй фронту і мог, яшчэ не прызваны, ісьці-ехаць куды хацеў і як мага далей ад вайны. Замест гэтага раптам памкнуўся назад: т а м ж а з а с т а ла с я мам а і яна нічог а н я веда е Пра мяне! Зусім дзіцячае рашэньне: пабадзяўшыся ўздоўж фронту, зь вялікай радасьцю і палёгкай далучыўся да групы з суседняга атраду (яны перапраўлялі сем'і, а цяпер вярталіся), і мы рушылі да ненаедна рыкаючага фронту. Нават калі б мы змаглі праскочыць праз яго, што адбылося б, калі б я з мамай сустрэўся? Якую радасьць я ёй нёс у блякадныя (яшчэ надоўга) лясы, балоты? Шкадаваньне, адчай — гэта дакладна. А радасьць толькі ў першыя сэкунды, хвіліны: сынок, жывы! Але тут жа даведалася б, што сын ужо быў у поўнай бясьпецы і вярнуўся толькі дзеля таго, каб паказацца, што жывы. Вярнуўся толькі дзеля яе! Нічога

сабе «дзеля», абрадаваў бы, нічога ня скажаш.

* * *

Уся мізансцэна пасьля нашага з братам адыходу была выбудавана ў чаканьні каго-небудзь з паліцыі, воласьці ці нямецкай камэндатуры. Старым растлумачана, што яны нічога ня бачылі і ня чулі. Зіна з дачкой схаваліся ў суседзяў. Мама запаліла ў печы: зьбіраецца на работу. Праўда, здарылася ў доме непрыемнасьць, сям' я сястры пайшла жыць да настаўніка Гарнастая, дом якога за школай, кал я лесу. Але так, можа, нават лепш, у яе свае дзеці і свае клопаты. (Пецю, калі ён уцякаў да санак Лешчуна, мама нагадвала: не забудзь, пакінь запіску там, толькі з крыўдай напішыце! Найнаіўны ход нават для даверлівых немцаў. Але ўсё нейкая зачэпка, зыходная фраза, калі самі ня пойдзем, застанемся.)

Выбудаваную мізансцэну дапоўніла ўнушальная постаць Ельніцкага, як і зьявіўся ў дзьвярах. Высокі і вялізн ы ў раскошным даўгім футры. З парога спытаў біблейскім голасам:

— Мадам Адамовіч, дзе ваш шурын? Расчырванелая ад пячнога жару з-за шырмы выйшла гаспадыня. А што такое? Нешта здарылася? Рэч у тым, што я папрасіла яго пакінуць наш дом. Даўно ня ладзілі, у мяне свае дзеці, сям' я і без таго вялікая, цяж ка. Пайшоў жыць да Гарнастаяў.

— Ваш шурын пайшоў у банду.

— Што? Госпадзе! Пагубіў, пагубіў, сволач!

Хаця словы былі, магчыма, падрыхтаваныя, але страх, жа х перад тым, чым усё можа скончыцца, былі шчырыя. Скажыце, што мне рабіць, пане бургамістар? Вось і рабі дабро чалавеку! Хіба я магла ведаць? Што нам рабіць, што нам рабіць?..

— А чаго вы хацелі ад камуніста? Ён жа быў парцейны, так?

— Ён муж маёй сястры. Я ж не магла...

— Вось ён вам і аддзячыў!

Калі мама ішла ў госьці да бургамістра — на вясельле дачкі запрасіў — яна дастала з чамадану лепш ы свой адрэз на сукенку, шоўк палевага колеру, перад

самой вайной прывезены з Кіславодзку, мужаў падарунак. Доўга ім любавалася, але: кінеш за сабой — знойдзеш перад сабой! — гэта перамагло. Нават разьвесялілася, што яна такая хітрая, дальнабачная. Але і праўда, дальнабачная. Ня думаю, аднак, што бургамістар у гэтую хвіліну помніў пра падарункі. Хутчэй пра тое мог успомніць, што немцу-камэнданту было прымнае суседзтва за сталом гэтай культурнай жанчыны, нават фатаграфію сваіх дзяцей ёй паказваў. І яшчэ, пра што думаеш: зьненавіджаны ў пасёлку, а асабліва ў вёсках начальнік воласьці (яму ўжо аднойчы закінулі ў вакно гранату, пашанцавала, што ў тым пакоі нікога не было), ня мог не ацаніць непадробную (а прыкідваньне ён добра адчуваў) дабразычлівасьць гэтай жанчыны. Дурную, бязглуздую, нетутэйшую незласьлівасьць. Калі кожн ы гатовы ў шмацьцё разадраць і цябе, і ўсіх, хто з табой поруч, — на радасьць усяму пасёлку — хочаш ня хочаш, а ацэніш дабрату, прытым такой аўтарытэтнай жанчыны.

Мабыць, пайшоў ён з асуджанага дому ўсё яшчэ зь няясным уяўленьнем, як быць, як яму паводзіць сябе ў гэтай сытуацыі. «Кулачка-бандытка» — пачуцьці яго былі зьбянтэжаныя. Многае цяпер залежала ад перакладчык а Бартэля, камэнданту ён будзе тлумачыць. Дарэчы, адыходзячы, Ельніцкі спытаў пра сыноў: дзе яны ? Дзе ж ім быць, пайшл і на работу. яны яшчэ нічога ня ведаюць. (А мы ў гэты час сядзелі ў хаце незнаёмага вясковага дзядзькі, які, аднак, нас ведаў, ён усё адыходзіў даведацца, што там у Глушы?)

Нешта залежала і ад Мішы Каваленкі, у яго былі асаблівыя адносіны з камэндантам: звонкагалосы, вясёлы хлопец немцам падабаўся. Калі ішлі, ён і наша мама, у лес ноччу ці вярталіся, на вокрык вартавога яму было дастаткова падаць голас, і адразу ж з бункеру: «О, Міхаіл!» Камэнданта галіў кожна е раніцы глушанскі хлопец з чароўнай «гагарынскай» усьмешкай, тыя ж ямачкі на шчоках. Менавіта так: калі паляцеў касманаўт, і я пабачыў ягоны твар, першае, што падумаў: «Ну, копія Міша! На ш Каваленка!» (Загінуў у Бэрліне ледзь ня ў той самы дзень, калі Гітлер атруціўся-застрэліўся.) Так што ў Бартэля ў камэндатуры быў наш добры памочнік-

саюзьнік.

Мы з Жэнем вярнуліся ўвечары ў той жа дзень. Хаця мама і настойвала (празь Ляўковіча), каб пабылі да наступнага ранку. Але Жэня не паслухаўся, ну, і я зь ім быў згодзен: магчыма, гэта пастка, ну а калі не, і калі заўважаць, што сыны не начавалі дома?

І зноў Гузікаў. Яму даручана (Бартэль нас папярэдзіў) сачыць за домам: пад асабістую, пэрсанальную адказнасьць, калі гэтая сямейка зьбяжыць!

Калі каму болын за ўсё абавязана Глуша (а ня толькі наша сям'я), што ацалелі, дык гэта Бартэлю, «фольксдойчу»-перакладчыку пры нямецкім камэнданце. Бартэль да вайны працаваў мэханікам на электрастанцыі, перакладчыкам зрабілі таму, што немеЦі ведаў мову. Сын ягоны стаў салдатам вэрмахту, аднойчы бачыў яго ў групе нямецкі х салдат: гэтак жа коратка пастрыжаны, анрануты, як яны, толькі ўсьмешка, як у бацькі, сарамлівая. Не хацелася, але яшчэ тады адзначыў: добрая! Добра, калі б лёс абышоўся зь імі па-божаму. За тое дабро, якое Бартэль рабіў людзям. Хаця, вядома ж, застанься ён тут, атрымаў бы ўсё тыя ж дваццаць пяць гадоў лягераў.

Дзе ён апынуўся потым, калі застаўся жывым, ня ведаю, а вось Ельніцкі — у Аўстраліі. У 60-я гады Глуша разглядвала фатаграфію высокага прыгорбленага іншаземца ў шортах, пазнавальнага, на фоне спраўнага доміку і шыкоўнай машыны — Ельніцкі даслаў родзічам, каб не забывалі.

Што Ельніцкі таксама памог нам пасьля адыходу Пеці ў партызаны, пацьвярджаецца наступнымі яго помсьлівымі ўчынкамі — калі і мы пайшлі. Тым, як ён гневаўся, як і пакрыўджаны і злосны быў, што гэтая баба так яго перайграла, а ён жа ёй так верыў! І калі праз год дайшла да яго вестка, чутка, што «сын Адамовічыхі папаўся-ткі», што бачылі яго ў Слуцкім лягеры ваеннапалонных, Ельніцкі не паленаваўся памчацца за сто кілямэтраў — ужо ж ён адпомсьціў бы! Праз сына — маці. Адквітаўся б, вярнуў даўжок праіграната. Вялікая ўдача Жэні, наша шчасьце, што ў гэты час ён хварэў на тыф, ляжаў у бараку сьмяротнікаў. Усіх ваеннапалонных,

апроч заразнага бараку, выгналі на пляц, бургамістар і раз прайшоў, вывучаючы твары, і друті, а калі пайшоў, дык тут жа вярнуўся, расказвалі, і трэці раз прабег уздоўж шарэнгі...

Ну а перамога над камэндантам — гэта ўжо нешта зусім неверагоднае. Мама рэдка вярталася да тых падзеяў, але калі апавядала і праз дваццаць гадоў, голас яе дрыжаў, перасякаўся ад запозьненага неўразуменьня і перажываньня: як яна магла, на што разьлічвала, калі такое казала немцу-камэнданту?

Пайсьці ў камэндатуру яе вымусіў Гузікаў. Перапоўнены пачуцьцём уласнай значнасьці — яму ўручылі лёс сям' і доктара, але цяпер ужо «бандыцкай сям'і»! — раптам вырашыў, што можна ўсё. Прыйшоў і раз, і другі ў дом, паўп'яны, яго пачаставалі, ён пакуражыўся, хвалячыс я і вінтоўкай, і скуранкай забітага ім партызана, і пры гэтым патрабуючы да сябе ня проста ўвагі гаспадыні, а ж а н о ч ай увагі «мадам Адамовіч». Ня ведаў ён гэтую «мадам», яка я ў шаснаццаць гадоў польскаму жаўнежу, усяго толькі за руку яе ўзяў, прылюдна канфуз учыніла.

— Што-о та-акое? — спытала яна, калі паліцай дазволіў сабе заявіць нейкі я «правы». — Ды вы пры сваім розуме? Заўтра ж іду ў воласьць, у камэндатуру!

— Пойдзеш... Толькі не сама — павядуць! Як міленькіх!

Ён пайшоў, лаючыся, п'ян а вываліўся ў ноч, адкуль і зьявіўся, а мама адразу загадала:

— Перакуліце вазоны, кветкі! Стол! Ну, што вы, не разумееце? Ён загубіць нас!

Мы з братам учынілі належны разгром у кватэры, мама ранічкай зьбегала дамоў да Бартэля: ідзіце, паглядзіце, што Гузікаў нарабіў! Прыходзіць, пагражае, патрабуе Бог ведае чаго!..

Бартэль прапанаваў ёй ісьці да камэнданта і самой пра гэта расказаць. Таму самаму немцу, як і паказваў, Бартэль помніць, фатаграфіі сваіх дзяцей на вясельлі ў дачкі Ельніцкага.

І зноў нас сплавіла як мага далей ад дому, а сама, пабачыўшы ў вакно, што перакладчык пайшоў ужо па

шаш ы ў бок камэндатуры, хуценька сабралася і накіравалася туды ж.

ПІто ёй падказвала словы, інтанацыю, усе паводзіны — на мяж ы безразважнай, але адзіна выратавальнай рызыкі? Не інакш сам Бог, казала яна потым.

— Або арыштуйце нас, або дайце нам жыць, або мы пойдзем у партызаны!

Яна ведае, што на пагібель, але што ёй застаецца, калі няма аніякай магчымасьці жыць ; гэты паліцай Гузікаў прыходзіць, буяніць п'яны, патрабуе Бог ведама што — вось так у вас і партызанамі робяцца: паліцэйскім гэта і трэба, каб людзі рзьбягаліся, а барахло ім заставалася; яны і вас прададуць, як радзіму прадалі; дзеці для мяне самае галоўнае, але я вымушана буду весьці іх на пагібель, нічога іншага не застаецца; або дайце нам жыць, або арыштуйце нас, або мы пойдзем у лес!

Дзе ён цяпер, той немец, як і ўсё гэта выслухаў ад жанчыны з вачыма то нэрвова сухімі, то раптам залітымі сьлязьмі, слухаючы цярпліва яе нечувана па тым часе нахабныя словы, — не арыштаваў неадкладна, ня крыкнуў, ня стукнуў кулако м па стале? Пад дапытлів а насьмешлівым позіркам другога немца (мама перакананая, эсэсаўца) камэндант вынес свой прысуд: вы, жанчына, не вінаваты, я гэта бачу, пакараны будзе паліцэйскі.

І сапраўды пасадзілі Гузікава ў «халодную». І Хаця яго ўжо на наступную раніцу выпусьцілі і, болын таго, менавіта яму даручана было вачэй не спускаць зь неспакойнага дому, страляць у любога з гэтай сямейкі, калі апынецца за рысай пасёлку, і было ясна, што ўжо цяпер Гузікаў пастараецца расквітацца за ўсё — як бы там ні было, але невядомы мне афіцэр — немец, закінуты ваеннай выпадковасьцю ў Глушу, даў нам выратавальную паўзу, дазволіў сябе абыграць пры ўсіх яго магчымасьця х нас вельмі проста зьнішчыць — як ня быць яму ўдзячным?

ІПто, мода такая: усім дзякаваць, ва ўсіх прасіць дараваньня, адвешваць пакаянны я паклоны на ўсе бакі? Ужо і за перамогі дзякуем. Ці нават просім даравацъ.

Ужо калі зайшла гаворка: трэба б папрасіць. За

перамогі выкрадзеныя, адабраныя. Напрыклад, у мільёнаў бяспашпартных (і беларускіх вяскоўцаў), якія з вызваленай імі ад фашысцкага рабства Эўропы, з партызанскіх лясоў вярнуліся — напрасткі ў прыгонную залежнасьць ад калгаснага, раённага начальства. Папрасіць, хоць бы са спазьненьнем, дараваньня ў дзясятк а народаў, якія амаль на паўстагодзьдзя пазбаўленыя былі адваяванай у Гітлера свабоды таму, што перамогу ім прынесьлі мы, самі несвабодныя. І хто ў нас дараваньня папрасіў за несвабоду вызваліцеляў? А «свае» народы, нацы і (беларусы, украінцы, літоўцы, латышы, эстонцы, малдаване, многія, многія), што, падобна да нашы х ваеннапалонных, з фашысцкаг а лягеру перамешчаны я былі ў савецкі, з кляймом ледзь ня здраднікаў. Ня кажучы ўжо пра народы, проста сасланыя ў лягеры і на пасяленьне.

Хто расейскі народ маліў аб дараваньні за яго расьпятую культуру, годнасьць, рэпутацыю?

Не, ну Хаця б яка я камуністычная сволач (саграшыў-ткі злосьцю, даруй, Госпадзе!), што цягае па вуліцах Масквы, Менску, Кіева партрэты Сталіна, пакая лася перад тымі франтавікамі, інвалідамі, вэтэранамі, У які х Вярхоўны Галоўнакамандуючы адразу ж пасьля вайны расьціснуў далонь і адабраў мяты я рублёўкі, што атрымлівалі за баявыя ордэны? Дзе вы там, ЗюганавыЛук'янавы-Праханавы? Ці ў ленінградзкіх блякаднікаў дараваньня папрасілі б — усе былыя і цяперашнія Толсьцікавы-Раманавы; у маскоўскіх апалчэнцаў, дабітых жданаўшчынай, — ужо ня ведаю, каму і прасіць. Толькі ва ўсіх у іх Перамогу ўкралі. Утрапёны Бакунін папярэджваў: бойцеся перамогі, зь яе вянкоў вам скуюць ланцугі! Наш вопыт: калючага дроту наробяць для новых лягераў.

* * *

Шмат гадоў пасьля ўсяго, што памяць зьвязвала з вайной, да нашага глушанскага дому, пад выраслыя бярозы, прыйшла маміна паплечніца па санчасьці Валя Бузак, жанчына з голасам дзіўна ціхім для настаўніцы, яко й яна працавала да і пасьля вайны. Валя, прысеўшы на лавачку побач са сваёй былой «начальніцай», яка я

чысьціла для ўнучак моркву, з усьмешкай на добрым твары стала прыгадваць самыя цяжкі я для нашай мамы дні, калі мы з Жэнем і паўатраду зьніклі недзе кал я Бя рэзіны, не вярнуліся ў свае лясы, а тыя партызаны, абмарожаныя, зраненыя, што дабраліся да сваіх, прыносілі страшныя весткі. Пра тое, як загінуў камісар Голадаў і болын за восемдзесят нашых хлопцаў у вёсцы Коўчыцы, як увесь узвод Шуева ў вёсцы Слабодка нямецкі я танк і запрасавалі ў акопах. А Р-н удакладніў, што ён сваімі вачыма бачыў, як «абодвух сыноў Ганны Мітрафанаўны танк...» — і ён абцасам, падэшвай бота крутануў па сухім рыпучым сьнезе. А калі вочы яго сустрэліся з позіркам маці, што стаяла тут жа, Р-н немаведама чаму дадаў: «Як гэта ні сумна, Ганна Мітрафанаўна...» Навошта ён сказаў, зрабіў гэта ў прысутнасьці маці, растлумачыць цяжка. Ня хочацца думаць, што з-за старой мі ж імі няпрыязі, а ўзьнікла яна з таго, што Р-на падазравалі ў стукачоўстве, «слухачоўстве», і мама нейк пагардліва цуралася на выгляд інтэлігентнага балбатуна. Магчыма, ён ёй чымсьці нагадваў Казік а Пагоцкага.

Але, можа, прычына ў той сумятні, што парою аваладвае душой чалавека пасьля асабліва крывавага бою, калі здаецца, што выратаваўся ты адзін, а калі яшчэ нехта, дык нібыта тваё выратаваньне ўжо не такая цудоўная, выключная падзея. На жаль, людзі, на жаль, чалавекі!

Сапраўды, вельмі многіх партызан і чырвонаармейцаў (мы ўжо ваявалі бок у бок з савецкай арміяй) у вёсцы Слабодка нямецкі я танкі запрасавалі ў акопах. Я там не аказаўся толькі таму, што адмахнуўся ад Шуева, калі ён з пагрозай скіраваў на мяне з акопу аўтамат: «А ну, вярніся!» Куды вярніся, калі я сувязны пры сваім камандзіры ўзводу Лазаравым, а ён паранены ў абедзьве рукі, і я павінен быць зь ім...

Жэня быў у тым акопе, усё магу ўявіць, а вось як ён устаў з-пад пяску і як і ён быў пры гэтым — яму заўсёды за ўсіх няёмка, заўсёды зьбянтэжана я ўсьмешка ў самы недарэчны момант! — малюю сабе гэта і не магу: балюча.

Ачнулася мама ад тых словаў Р-на ў будане,

дзяўчаты-санітаркі ля яе і камісар брыгады, дабрадушнакруглатвары Х-о, ён убачыў, што ў жанчын ы расплюшчыліся вочы, тут жа стаў казаць: нічога ня зробіш, Ганна Мітрафанаўна, гэта така я вайна, але савецкая ўлада вас не забудзе, вы дзеля яе ахвяравалі дзецьмі...

Тут апавядальніца зрабіла вялікія-вялікі я вочы, а голас яе ўсё такі ж ціхі:

— Ой, Ганна Мітрафанаўна, ён загаварыў, а вы так прыўсталі, вочы зрабіліся, ня ведаю, якія... І вы я-ак плюнеце яму ў твар!

— Што ты, Валечка?! — Мама рукі з нажом і морквай апусьціла на калені. — Я нічога такога ня помню. Нічога ня помніла. Няўжо? Як і жах! Што ж ты маўчала столькі гадоў, я павінна хоць цяпер папрасіць у чалавека дараваць.

Ня ведаю, ці пасьпела гэта зрабіць? Калі не, я прашу за яе.

Але каго, каго яна бачыла перад сабой, паўачуняўшы ад жаху нечаканай страты адразу абодвух сваіх сыноў? З кім і з чым яна так па-бабску бездапаможна і бязглузда расквіталася? Ня ведаю. А сама яна нават ня помніла.

* * *

Колькі ж разоў я прыяжджа ў у Глушу! Часьцей — з боку Бабруйску, часам — праз Старыя Дарогі, з боку Слуцку. Спачатку вочы шукаюць наш ы бярозы — радасны дзевяцівяршынны выкід зяляніны ў неба, — востры дах дому, сінюю вэранду: ці сядзіць мама-бабуля на ганку, ці кал я бяроз шарэе яе халат. Дзе там бегае мая Наташа, Жэнін ы Галя, Інка? Бацьк і то наяжджаюць, то ад'яжджаюць — зь Менску, з Магілёву.

З Глушы, дзе б ты ні знаходзіўся, на ўвесь сьвет распаўсюджваюцца ціхія, мяккі я хвалі марудлівага плыткага часу, ранішніх дзіцячых і птушыных галасоў: прыехаў на два-тры дні ці нават проста пазваніў — і ты зноў спакойны, свабодны для іншы х думак і клопатаў, самае дарагое на сваім месцы і нічога ня здарылася. Тое месца на зямлі,. дзе для цябе сышлося жыцц ё і сьмерць, цяпер, калі вайна ў мінулым і толькі ў памяці, месца гэтае

як астравок устойлівасьці, нязьменнасьці. У моры ўжо новых падзеяў і хваляваньняў. Летні цёплы вечар, і ўсё, усе побач, вакол цябе Глуша твайго дзяцінства і дзяцінства нашых дзяцей, на лавачцы сядзіць наша мама, што нібыта зьмірылася са старасьцю, з хваравітай замаруджанасьцю любых дзеяньняў, усё больш маўкліва, але па-ранейшаму неадступна ўдзельнічае ў жыцьЦі сыноў ды і ўсёй шырокай радні, — хочацца спыніць стан такой самадастатковасьці жыцьця: нідзе няма нічога, што было б болып патрэбным, даражэйшым.

Зь дзясяткаў маіх вяртаньняў у Глушу адзін прыезд — лета 1945 году, — вядома, запомніўся асабліва.

Разарвана е вайной жыцьц ё нашай сям' і зьбіралася, сьцягвалася нанова — як рана зацягваецца.

З вайны Глуша выйшла ўдала, ёй пашанцавала. Ну, проста-ткі як нашай вяліка я сям'і. Што, і ў пасёлкаў, вёсак, гарадоў ёсьць свой Анёл-Захавальнік? Глушанскі распарадзіўся, каб Сталін прыняў удакладненьні Ракасоўскага ў адносінах «апэрацыі Багратыён» — частку наступленьня, войск пусьціць праз Палесьсе. А тым самы м Глуша, Хаця яна і прыляпілася небясьпечна да варшаўкі, заставалася ў баку ад галоўных баёў, сьмерцяў, пажараў.

Партызаны, тыя жыхары, што хаваліся ў ляса х ці далёкіх вёсках і там іх не перабілі, не спалілі жыўцом, як многіх іншых, — вярталіся ў сваю Глушу. Поўнымі ці няпоўнымі сем'ямі. Мама вярнулася адна-адзінюткая. Яна потым скупа ўспамінала, апавядала, як увайшла ў наш ы весьнічкі, двор, у наш дом — цэл ы год у ім жылі, зьбегшыся з другіх гарнізонаў, паліцаі, зрабілі тут каравулку. Як усё загадзілі і што даламалі, сьцягнулі суседзі — можна толькі здагадвацца. Мама з сабой прынесла тое, што ў яе было ў рэчмяшку: г. зн., нічога. Здабыла бярэма чыстай саломы, паслала ля сьцяны, дзе чысьцей, і так правяла першую ноч у сваім доме. Нехта зазіраў у вокны, верылі і ня верылі, што вярнулася Адамовічыха, шт о гэта яна. У Глушу ня раз прыходзілі весткі, што і сыны, і сама — загінулі, забілі іх.

Калі мы ішл і ў партызаны, хвалюючыся, чакалі, калі пакіне м дом, у куфар, закапан ы ў падполе, паскідвалі

тое, што шкада было пакідаць проста так: нейкі я сталовыя прадметы, мэдычныя кнігі бацькі, я — свой альбом акварэльных малюнкаў і вершы (сшытак). Няхай ляжыць, хаця, вядома, былі перакананыя, што «бобікі», зь іх выключным нюхам, тут жа ўзарвуць падлогу і ўсё выцягнуць. Так былі ў гэтым перакананыя, што мама і не падумала пра куфар, пра рэчы, ёй патрэбныя. А калі ўсёткі ўзадралі падпол, яшчэ праз некалькі месяцаў, знайшл і ўсё зусім згнілое (апроч шкла і відэльцаў з лыжкамі). І мае вершы, і альбом адсырэлі, счарнелі. Вершаў не пісаў болей, маляваць не цягнула, ня ведаю чаму.

У галаве ў мамы, яка я вярнулася, было адно: Жэня! Дзе ён, што зь ім? Да сустрэчы зь дзядзькам Антонам пра мяне ёй было вядома толькі тое, што Р-н паведаміў: запрасавалі! Праўда, нехта нібыта бачыў малодшага за фронтам, але як яна магла ня думаць, што ёй спэцыяльна гэта кажуць, каб вярнуць надзею? Тая ж Валя Бузак апавядала, як раптам зьнікала Ганна Мітрафанаўна і яе шукалі вакол па лесе, зімнім балоце, а выйдуць на яе: сядзіць на купіне, сьнег ля ног растаў — ад сьлёз.

І раптам: о, радасьць, о, жах! Шуеў і зь ім некальк і партызан аб'явіліся ў атрадзе, жывыя, цэлыя, яны ўцякл і са слуцкага лягеру. Зь імі зьбіраўся і Жэня, але яго зваліў тыф, і ён застаўся. (Той самы тыф, як і ўратаваў ад Ельніцкага.) Куды падзеўся лягер потым? Мама езьдзіла, кідалася, шукала сьляды яго: куды маглі пагнаць?..

А пра мяне і бацьку нашага ад Антона пачула. У вайну цудаў было нямала: напрыклад, два салдаты схаваліся пад плашч-палатку, закурыць, прыкурыць: шчоўкнулі запальнічкай — ты? ты?! — выявілася, бацька і сын, тры гады нічога ня ведалі адзін пра аднаго, і вось, калі ласка! Так павінна было супасьці, здарыцца, што падразьдзяленьне, у які м дзядзька Антон быў сапёрам, праходзіла праз Глушу. Ён пабег усіх распытваць пра сям'ю доктара. Што яму маглі расказаць? Сустрэлася яму нават Пагоцкая, пасьля ён казаў: што больш за ўсіх гаравала, бедавала, што Адамовічы прапалі, пабілі іх. Ужо ні на што не разьлічваючы, у кожнай беларускай вёсцы, дзе спыняліся і дзе бачыў людзей са зброяй, партызан,

пытаў: а такую вось ня ведаеце? Непадалёк ад Слуцку гэта адбылося, зноў спытаў, а яму:

— Ганна Мітрафанаўна? Дык вось жа яна!

Яна ішла з поўным вядром ад калодзежа і ўзіралася ў незнаёмага, высокага, як брат Антон, салдата ў недарэчных абмотках і караткаватым шынялі. Ішла, пазнавала і ня верыла, але вось ўпусьціла вядро з вадой і горка заплакала. Дзядзька Антон падбег, абняў, а яна яму:

— Я адна, Антон, я адна!

— Ды не адна ты, Аня, вось, вось, глядзі!..

Ён пашукаў у кішэнях, знайшоў, выцягнуў — лісты з маім почыркам, з татавым почыркам. Вось, глядзі!

Дзядзька ўсю вайну перапісваўся зь сястрой Воляй, што жыла ў алтайскім Ленінагорску. Калі аб'явіўся там я, вядома, даведаўся пра гэта, стаў пісаць мне, атрымліваць мае лісты, а тут і тата здагадаўся паведаміць аб сабе на Алтай — там замкнулася кольца перапісак.

Дзядзьку ўразіла, як узрадаваліся яму незнаёмыя партызаны: за доктара, вядома, свайго, узрадаваліся. Праз паўгадзіны ўжо сядзелі за шумным сталом і, перабіваючы адзін аднаго, апавядалі, як яны ўсе ведалі, не сумняваліся, што Ганна Мітрафанаўна адшукае дзяцей, пра гэта і сны гаварылі.

Чытаючы ў Плютарха, у Ціт а Ліві я пра македонцаў і наогул старажытных, як разгадвалі сны, кроку бяз гэтага не рабілі, не пачыналі, я ўспамінаў свой атрад, партызан. Ну, чыстыя македонцы! Уяўляю, якія ў нашых пачаліся сны-разгадкі, калі стала зусім немагчыма, загналі іх у Камар-Мох, яны столькіх страцілі, а жыцьцё саміх на валаску. Нават камісар Буянаў, са словаў Валі Бузак, прыходзіў у санчасьць і «палітработу» праводзіў па снах. Сны сьведчылі, што хутка справы пойдуць лепш, а для немцаў — зусім блага. Маме прысьнілася, што брыла па глыбокім сьнезе і раптам бачыць — бохан хлеба. Узяла ў рукі, а ён — цёплы! Праз ь некалькі крокаў — яшчэ адзін так і ж. Галоўнае, цёплы, значыць, жывыя, і абодва.

І вось цяпер, калі знайшоўся малодшы, упэўнена прадказвалі: знойдзецца і Жэня.

Але ён не знаходзіўся. Куды толькі ні езьдзіла мама:

і ў Заходнюю Беларусь, і на Ўкраіну. Брала вузялок з хлебам і імчалася ў белы сьвет, прачуўшы, што там і там былі лягеры нашых ваеннапалонных ці туды вось, на шахты, прывезьлі іх зь Нямеччыны. А палонных, недамораны х у лягера х нямецкіх, везьл і і везьл і на ўсход — у нашы. Маці ў адчаі раскідвала рукі перад гэтым выгнаньнем-зыходам, у надзеі не прапусьціць, вылавіць, затрымаць. А ўжо расшукаўшы сына, яна ўсё зробіць, каб забраць яго, адабраць — няўжо нічога ня значыць усё тое, што людзі рабілі (і яна таксама) у вайну?

Ужо і перамога адбылася, адрадаваліся, адсьвяткавалі, адплакалі. І раптам — ліст. Ад Жэні, салдацкі трохкутнічак.

Брат паведамляў: ён у шпіталі, вайна ідзе да завяршэньня, а значыць, ён жыв ы застанецца. Не пісаў раней таму, што на гэта не разьлічваў. «Ты, мама, ужо адплакала, не хацеў, каб табе другі раз давялося». (Вось дурань, вось дурань у мяне брат!) Потым ён так тлумачыў свае паводзіны: уцё к з калён ы ваеннапалонны х у Полынчы, стаў чырвонаармейцам, на Вісьле стаялі, у акопах нашых людзей раз-два і палічыў. Ад кулямёта да кулямёта перабягалі, каб паказаць немцам, каб думалі, шт о ў Расе і яшчэ ёсьць салдаты. Дзе ўжо был о разьлічваць, што жыв ы дабрыдзеш да канца вайны?

— Ага, мама, а ў Слуцкім лягеры мне сустрэліся твае знаёмыя, помніш палонных, які х ты карміла ў аптэцы? Яны даведаліся, чы й я, і калі выйшаў з тыфознага бараку (а есьці, есьці хацелася, яны гэта ведалі), далі мне мяшэчак сухароў, назапасілі, назьбіралі са сваіх кавалачкаў, пакуль я там ляжаў.

Мама не прамовіла, не нагадала сваё ўлюбёнае: кінь за сабою — знойдзеш перад сабою! — яна проста заплакала.

Магчыма, гэта былі апошнія яе ваенныя сьлёзы.

І вось я вяртаюся ў Глушу. У Новасыбірску мог засесьці на цэлы месяц (эшалёны з войскам, з тэхнікай гналі ў бок Японіі), мабыць, так яно і было б, калі б мяне не чакала Глуша, мама. Пазнаёміўся на забітым людзьмі вакзале з інвалідам-франтавіком, на пратэзе, вырашылі сумесна шукаць выхад са становішча, з нашага пункту

гледзішча, недарэчнага: ёсьць білеты, а выехаць ня можам. Трэба закампасьціраваць, ну, ды гэта ўжо празьмернасьць, дурыкі не ваенных людзей. Мы ж лепш ведаем, як нам абавязкова ехаць трэба. Пабрылі ўздоўж пустога эшалёну, як і чакаў свае пары на запасной каляі. Калі добра прыгледзецца, заўсёды адшукаеш, калі ня дзьверы, дык шчыліну. Гэта любому франтавіку вядома, а партызану ўжо — тым больш. І сапраўды, у адным вагоне нехта не падняў, пакінуў прачыненым вакно ў прыбіральні. Вось ён, наш шанец! Інвалід паслаў мяне ў разьведку, падмог зьнізу, ззаду: вось я і ў вагоне, няхай пакуль толькі ў прыбіральні. Падаў мне рэчмяшок, сумку. Цяпер давай ты, я працягнуў уніз рукі, але франтавік раптам засумняваўся, не, ён не палезе, шчасьлівай табе дарогі, братка! Што ж, шкада, удвух было б лягчэй й качаць правы перад правадніцай. Адзін я ў пустым вагоне, садзіся, кладзіся дзе захочаш. Але мы ня гордыя, нас і верхняя, трэця я паліца цалка м задаволіць. Забраўся і заціх, услухоўваючыся. Цягні к ціхенька, на дыбачках падбіраецца да вакзалу, чутнага зводдаль. Людзі, што па цэлым месяцы чакаюць ад'езду, — ясна, што і залямантуеш, і штурхацца пачнеш. Правадніца таксама лямантуе, вішчыць — так, мабыць, у яе характар яшчэ той. Хутка сустрэнемся. Тупат, чамаданныя стукі ўжо ў тамбуры, унізе пада мной — маёр! Другі і яшчэ горш — палкоўнік з трыма чамаданамі! І яшчэ, і яшчэ — хаця б адзін неваенны, цывільны. Падобна, што я забраўся ў вагон для высокіх чыноў. Так што і не разьлічвай, ня ўдасца зацерціся сярод пасажыраў. Белая варона! Вагон зазелянеў мундзірамі, зазіхацеў пагонамі, што луг веснавы. Прабегчыся, ці што? — я скочыў з сваей высокай паліцы:

«Добры дзень!» — і прысеў ля вакна, насупраць маёра. Ён зьдзівіўся. І ўсё навокал зьдзівіліся: а гэты адкуль тут? Але маўчаць, я спытаў, колькі да адыходу цягніка, адказу не пачуў. А вось і красуня-правадніца, уставілася на мяне.

— Вы як тут? Як вы прайшлі?

— У дзьверы, а то яшчэ як !

Працягнула руку па білет, я заадна і сваю

партызанскую даведку падаў (дзейнічала, спрацоўвала, калі год зь лішнім таму назад ехаў на ўсход). На даведку не зірнула, а зь білетам усё і так ясна: бязь месца, незакампасьціраваны, і затым — гэта вагон для вышэйшага камсаставу. Даведка зь пячаткай Цэнтральнага штабу партызанскага руху (выдадзена ў Гомельскай Нова-Беліцы ў самым пачатку 1944 году) запрашальна бялее на століку, усё больш сіратліва бялее, любы можа зірнуць, пераканацца, што перад ім не зладзяйчук і не які-небудзь паліцай — не зацікавіўся ні адзін маёр, ні адзін палкоўнік. Ні слова ні за, ні супраць. Праваднiца, штосьць скеміўшы, хуценька прапанавала: я вас у суседні, у агульны, перавяду. Што ж, абы ехаць. Як толькі я апынуўся ў тамбуры, дзьверы за мною зачыніліся, ніхто мяне і не зьбіраўся падсаджваць у суседні вагон. А цягні к ціхенька крануўся, і за тое дзяку й Богу, — наўздагон ляцел і стогны і лямант тых, што засталіся на пэроне. Ваеннаміліцэйскі патруль, што праходзіў па эшалёне, маімі дакумэнтамі зацікавіўся. Павял і з сабой, я ўжо рыхтаваў гарачую прамову ў апраўданьне свайго ўчынку, каб дайшло, працяла, адчулі. Але не спатрэбілася нічога. Правял і ў свой службовы вагон, паглядзелі дакумэнты: паедзеш з намі, пацан! Добра, пацан дык пацан, абы рухацца — да Казані, да Масквы, да Глушы.

І вось ён, гэты момант! Скочыў з машыны, прыняў свае рэчы, а вочы ўжо ахапілі ўсё, што змаглі, абнялі, прысунулі: прышашэйны я сосны, дом, нашы вокны, бальніца-камэндатура з пачарнелымі ад зьнятых земляных прызбаў сьценамі, аптэка, дзе, я ведаю, цяпер і працуе і жыве я н а. Нехта ў белым халаце кінуўся за вакном, я накіраваўся да вэрандачкі, але я н а, мабыць, пабегла праз сенцы — зьвярнуў, засьпяшаўся туды, амаль бягу. Я туды, а яна — праз вэранду на вуліцу, сьледам за мной, здагнала ў сенцах, а ў руках у мяне рэчы, шпурнуў іх пад ногі, і вось мы ў ацтэчнай куханьцы стаім адзін перад адным. Як бы ня ведаючы, што рабіць. Пацалаваліся. Гэты я сэкунд ы кудысьЦі далёка-далёк а адкінулі месяцы, гады, вечнасьць, дзе мы ўжо маглі і не сустрэцца ніколі.

— Сынок...

(Госпадзе, колькі потым было выпадкаў, дзён, калі я мог быць поруч зь ёю, нешта сказаць, пачуць яе голас, няхай у ім і недарэчная старэчая паніка, спалох, як і чамусьці раздражняў. Ну, звоніць тэлефон, ну, у дзьверы пазванілі — што, што здарылася, яка я прычына бегчы, палохацца: «Саша, званок!» — ды што здарылася, што за паніка, мама? Нічога, дурань, не здаралася, усяго толькі жыцьцё прайшло, адыходзіць, канчаецца. цяпер хаця б, дапетрыў, разумееш?) Нас абкружылі нейкі я незнаёмыя людзі, прайшл і праз аптэку на кухню, Ніна і Франя гучна расказваюць, як сьмешна мы кідаліся, бегалі адно за адным. Маму віншуюць вясковыя бабы, трымаючы ў руках паперкі-рэцэпты. Усё так, быццам не яны толькі што ад вайны ўратаваліся, а я, што болып за год быў ад яе далёка-далёка, ажно за Ўралам. У 8-й клясе вучыўся, у горна-мэталюргічным тэхнікуме. Калі адтуль ехаў, спыталі, ці вярнуся давучвацца. Дзяку й горнаму, дзякуй мэталюргічнаму, дзяку й гораду Ленінагорску, але я болып не сірата — я ў Беларусі, я знайшоў сям'ю, і яна мяне знайшла.

Калі засталіся ўдваіх, мама паказала мне лісты бацькі і Жэні, а я ёй апавядаў, як там, далёка ад вайны, я раптам на брушны тыф захварэў (хаця ў партызанах ні разу нават насмарку не схапіў) і як тата даслаў на бальніцу лек і і ліст уклаў, для цэнзараў. Маўляў, знайшоўся сын, прашу забраць палову стрэптацыду, лекаў, я спэцыяльна дзьве порцыі паклаў. (Рэч у тым, што ў папярэдніх яго пасылках я знаходзіў цэглу, а аднойчы — ірваны, струхлелы кажух.)

Мяне кармілі, мне ўсьміхаліся, са мной гаманілі звонка-шчасьлівым і галасамі, а мне ўжо хацелася выйсьці і прайсьціся па Глушы. Глушанцы — хто пазнаюць, а хто не пазнаюць мяне. Чакай, гэта, здаецца, Ельніцкага зяць, ён быў у паліцыі, а потым цесьць яго ад паліцыі вызваліў («па хваробе», але ж мы ведалі — па блату, і тым выратаваў яго ў тую ноч). На мяне азірнуўся са зьдзіўленьнем і амаль спалохам, а я міжволі павітаўся. Ад паўнаты шчасьця. А чаму не вітацца цяпер, калі ня ваша, а наша Глуша? Я і з Казікам, і з Пагоцкай (а ўжо тым болын са старым) павітаўся б, пагаманіў. Хацеў бы

паглядзець на іх, дом іх бачны кал я лесу. І з дрэвамі, з соснамі павітаўся (кара ўсё яшчэ па-ранішняму халаднаватая), перакінуўся словам. Вось гэтая самая тоўстая, кал я аптэкі, мяне выратавала ў ноч, калі мы па адным адыходзілі да таго вунь лесу. Перабег шашу, і тут пачуліся галасы, сьмех: паліцаі ідуць! Пакуль праходзілі міма, я зрабіў поўны абарот вакол ствала дрэва. А заўважылі б — ноччу, з чамаданчыкам! — чым бы ўсё для мяне скончылася?

На маё пытаньне: «А як тут Пагоцкія?» — мама ўвечары паведаміла:

— А ведаеш, да мяне прыяжджалі, пыталіся пра іх. Дакладней, тут пачаў працаваць упаўнаважаны ад Бабруйскага іх гэтага НКВД ці як гэта цяпер? Зайшоў у аптэку, паглядзеў, паклікаў мяне ў заднія пакоі. Так і так, у яго дакумэнты важныя, ён часта ад'яжджае. «Магу я ў вас іх захоўваць? Мы ведаем, што вы партызанка і муж усю вайяу ў арміі». Я яму кажу: «Няма ў мяне сэйфа, баюся я вашых папер!» — «А нічога, вы ж захоўваеце атруту, вось т.ам і маё схавайце».

Аднойчы мне кажа: так і так, паступіла заява (назваў Лешчуна і яшчэ двух партызан), што Пагоцкі я на вас даносілі немцам, Вы пацьвердзіце? Разумееш, сынок, я сказала: нічога ня ведаю і нічога ня буду пацьвярджаць! Ну, як жа так, усе пра гэта ведаюць. Яны ведаюць, а я ня ведаю. Не пытайцеся ў мяне ні пра што.

Мабыць, заўважыўшы, што сын ня дужа яе разумее, растлумачыла:

— Мне Бог усё вярнуў, а я буду... Няхай Ён іх судзіць, Яго воля. Я паклялася, калі вас знайшла, усім усё дараваць!

Але калі старая сама прыйшла ў аптэку, прынесла слоік мёду, сала — як жа мама яе турнула!

— Шна і Франя стрымалі, а то б я яе з ганку спусьціла.

Пра Казіка мама паведаміла: зьехаў некуды ў глыбінку, нібыта настаўнікам працуе. Камусьці мёд іх да смаку прыйшоўся, у армію не забралі, хаця ўсіх падмялі, каго толькі можна.

* * *

Тады я маму ня дужа разумеў, затое зразумеў пазьней. Так, менавіта пасьля такой вайны, такога ўсплёску нянавісьці, лютасьці трэба было пачынаць перарываць ланцуг, хаця б на сваім узроўні, участачку. Наўрад ці яна пра гэта думала або так разважала. У яе свае доказы: яна адмаліла сыноў у Бога — і цяпер не яна, а Ён усяму судзьдзя. Палітыкамі нашы бацькі не былі, іх адвучылі начыста. Даваенны страх працягваўся і ў пераможцах. А мы, хто маладзейшы, што прынёсшы з вайны, а што зачэрпнуўшы пасьля XX зьезду, усё болын набывалі «смак» да «палітыкі». Мама прыглядвалася не без трывогі.

Званок мне ў Менск:

— Саша, дык што гэта такое?

— А што?

— У газэце вось напісана, мне паказалі, у «Звяздзе» — што ты нігіліст!

— Ну і што? Базараў таксама быў нігіліст.

— Але тут напісана: іржавы !

У пасьляваенных «органах» апынулас я нямала былых партызан. І наш адзін — Мікалай С. Ад яго я шмат цікавых рэчаў пачуў, і пра сябе таксама.

— Чаму маё начальства так цябе ня любіць? — пытаў Мікалай.

— А ня любіць?

— Гэта дакладна. Па-першае, кажуць: не савецкі чалавек. І другое: ён нас ня любіць, органы.

Зь другім я спрачацца ня стаў бы: забілі, замучылі, падставілі пад кулі кожнаг а трэцяга жыхар а велізарнай краіны, а вы іх любіце! Крыўдзяцца. Але вось савецкі, не-савецкі — гэта трэба было яшчэ даказаць. Калі быў, заставаўся «савецкім», а калі перастаў ім быць. Ва ўсякім выпадку, калі бацька, вярнуўшыся з арміі ў Глушу, раптам задумаў і пачаў будаваць уласны дом (ня жыць жа вечна па закутках у аптэцы!), я зьдзівіўся:

— Уласны? Дык хутка ж камунізм!

Самае дзіўнае, што ня ўсё было жартам, была доля зусім шчырага перакананьня, чаканьня: мы ж перамаглі, цяпер усё адолеем, зможам!

Ну што, хіба ня цалка м савецкі (ідыёт)? Дом

бацькаў, намі дабудаваны, стаіць, можаце пераканацца, у Глушы. Ну, а камунізм на адной шостай... Тут была яўная недапрацоўка і саміх органаў. Больш рашуча з намі трэба было, больш крута абыходзіцца. Каб аніякіх адліг, аніякіх перабудоваў. Народ наш па-добраму не разумее, тут жа робіцца нахабным. Вось і мы — у раньнехрушчоўскія часы. Нас стараліся паклікаць на дапамогу, каб разам «паляпшаць сацыялізм», у адной запрэжцы з органамі, а мы хаця і марылі аб палепшаным, але каб бяз органаў, без такіх, прынамсі, а кэл і зь імі, дык бяз нас.

Мы тады часта зьбіраліся ў гасьцінным фінскім доміку на ўскраіне Менску — у Мастака. Пасядзець за сталом, пашумець, у гучных спрэчках разгрызьці ўсе пытаньні, што раптам і адразу адкрыліся нам. Лічылася, што «чужых» у нашай кампаніі няма (дый абрыдла азірацца), таму гаварылі пра ўсё адкрыта. А тым больш, мы былі заадно з Хрушчовым — каго ж баяцца? Аднойчы сабраліся, пытаем: «А Паэт дзе?» Ням а Паэта. І раптам зьяўляецца: выгляд чалавека — крыху зьбянтэжанага, але задаволенага: «Хлопцы, дзе я бы-ыў!» Яго, аказваецца, «выклікалі». Даў падпіску аб неразглашэньні.

Падрабязна стаў апавядаць, што абяцаў не выдаваць, а ў заключэньне параіў: падрыхтуйцеся, кожн ы павінен мець «вэрсію», каб не засьпелі, як яго, зьнянацку.

Я чакаў сваё чаргі нават зь цікаўнасьцю. Мы ж былі дужа самаўпэўненыя: нядаўнія партызаны, франтавікі — нас голымі рукамі ня возьмеш! Быцца м і ня помнілі, што ў многіх іншых заслугі вунь якія гучныя, а загрымелі так, што і сьледу не засталося.

Але ж быў усё-ткі ўжо XX зьезд!

І вось надышла мая чарга. Нейка я шустра я фізіяномія зазірнула ў дзьверы акадэмічнага Інстытуту літаратуры, ветліва прагучала маё прозьвішча — просяць у калідор. Не пасьпеў выйсьці — у твар мне кніжачку. А, дужа прыемна! Малады чалавек нават нейк пакрыўдзіўся, што аніякага ўражаньня. Паведаміў: вас запрашаюць у дом на праспэкце Сталіна, нумар такі, надта просім, для размовы. Зайсьці трэба з боку Камсамольскай, там ёсьць сталовая, агульная, гарадзкая — празь яе і прайсьці. Усё прадугледжана: каб непрыкметна, не падводзіць сваіх

людзей.

Усё так і было: абедзенная таўхатня, нейкі я дзьверы — гэтыя, здаецца? Ну, а далей — калідоры вядомага ў Менску будынку, як і ў зруйнаваным горадзе быў узьведзены (немцы будавалі, ваеннапалонныя) у лік у першы х пасьля вайны, калі наогул ня першым.

Пра гэтыя бясконцыя калідоры мне потым апавядаў Мікалай С, той самы супартызан, забаўную гісторьпо, прынамсі, як забаўную, хаця, думаю, яму было не да сьмеху, калі за ім імчаўся на кароткіх ножках міністар унутраных справаў Цанава, менскі Берыя, зь лямантам: «Стой! Хто такія ? Стой, кажу!»

Ішл і маладыя два лейтэнанты па калідоры сваёй арганізацыі і раптам бачаць — Цанава насустрач. Рэфлекс спрацаваў: не трапляць на вочы, невядома, што яму цюкне ў галаву. Разьвярнуліся і наўцёкі, ды — крута ўніз па лесьвіцы, у прыбіральні, адзін у мужчынскую, другі — у жаночую. Доўга чуўся немы кры к разьятранага Цанавы.

У названым пакоі мяне чакалі. Твар вострага на вока капітана нібыта знаёмы, недзе бачыў, але як бы бакавым зрокам. Наўпрост — не трапляўся. Празь пяць хвілін я скеміў: ведае пра пісьменьнікаў усё. Пра жывых, пра мёртвых, пра рэабілітаваных і яшчэ не рэабілітаваных. У гэтай справе і прапануе мне паўдзельнічаць — удзячнай справе рэабілітацыі беларускіх пісьменьнікаў. А справа працаёмістая: са ста дванаццаці — сотню, ці што, угробілі. Прыкры я памылкі ўсё. Бя з вашай (нашай) дапамогі не абысьціся.

Зразумела, усё зразумела. Ды толькі лепш: вы самі па сабе, а мы самі па сабе. Вось у мяне ў часопісе «Полымя» сэрыя артыкулаў менавіта пра такіх пісьменькікаў, рэпрэсаваных, пра многіх. Калі ласка, выкарыстоўвайце.

Так яно так. Але нам бы (ім) хацелася... Вочы паляўнічага ці птушкалова: зоркія, азартныя. Кіпцюрык, толькі кіпцюрык твой ім патрэбен!

А вось кіпцюрык мне за ўсё даражэй. Таму аніякі я заклік і да патрыятызму, удзелу ў высакароднай справе не даходзяць, ня дзейнічаюць. Тым болып, што ў запасе ў мяне «вэрсія». Падрыхтаваўся скарыстаць яе ў самы

крытычны момант. А момант так і ўсё не наступае. Гамоняць са мной паважліва, мы як бы разам палюем. Толькі я — птушка, а ён — клетк а з прачыненымі дзьверцамі.

Падпісаў мне пропуск на выхад: дазвольце як-небудзь яінчэ раз з вамі пагаманіць. Падумайце.

Памчаў да сяброў расказаць пра такое лёгкае вызваленьне.

Але якое там. Праз тыдзень — тэлефонны званок. Ці не маглі б прыйсьці? Тым жа маршрутам.

ІПто і казаць, цікава вось так проста прайсьці ў будынак, самому ўвайсьці і выйсьці, куды прыводзілі і адкуль выхад быў ох як і цяжкі. У. А. Кручкоў, да пучу — старшыня КГБ, пажартаваў з намі, народнымі дэпутатамі, што прыйшл і з прапановай Лубянку пераўтварыць у "Мэмарыял": а вы, маўляў, заўважылі, што дзьвярны я ручкі, што звонку і што знутры, сьцёртыя ў нас у аднолькавай ступені? У іншы я часы ўнутраныя былі сьцёртыя менш: рук і кранал і іх куды радзей, чым звонку, — мабыць, у гэтым соль жарту. І прыкмета нашага часу. Але гэтую прыкмету мы бачылі (ці хацелі бачыць) і ў часы хрушчоўскія — як знак незваротнасьці.

А яшчэ, помніцца, ішоў па праспэкце ім я Сталіна, калі вартавыя нават звонку ахоўвалі тых, хто працаваў на паверхах і хто сядзеў у падвалах, зацікавіла: а што гэта з а пракладк і памі ж магутным і гранітным і плітамі, фанэра ці шкло? Калупнуў пальцам і тут жа адскочыў: вартавы імчыць на мяне, трымаючы перад сабой штык. Вось так і гэта быў будынак.

А зайсьці ў яго, аказваецца, проста, толькі трэба было ведаць: праз гарадзкую сталовую. Мабыць, і ў гэтым была спакуса: атрымаць права не баяцца таго, што пужае ўсіх. Так што ня толькі страх заганяў у «невідзімкі», але і жаданьне ад яго пазбавіцца, ад вечнага страху — хоць бы такім спосабам. Але ж я ішоў з «вэрсіяй» у запасе, мне страшна не было.

Высокі чын у грубым швэдры з-за стала глядзеў на мяне амаль сумуючы. Што чын высокі, Хаця і не ў мундзіры, я скеміў адразу: бо мой капітан зь мінулай сустрэчы быў адкінуты некуды да самага парога, ледзьве

затрымаўся за краёчак стала, сядзеў сьціпла, твар быў не як у мінулы раз — чалавека, як і ўсё разумее, а тупавата-казённы, прысутны, і ня больш.

— Я вас слухаю, — прамовіў чын так, быццам просьбіт да яго зьявіўся: ён, маўляў, яшчэ паглядзіць, ці падыходзіш ты да такой высокай ролі. Ну што ж, тым лепш, ты мян е слухаеш, і я цябе слухаю. Давялос я гаварыць яму. Зноў пра «перабудову ў органах», пра патрэбу ў правераных сумленных грамадзянах. Вы самі патрабуеце аднавіць сумленныя імёны пісьменьнікаў. Вось і памагайце нам у гэтай справе.

Прыберагаючы «вэрсію», цягну тую ж бадзягу: артыкулы мае надрукаваныя, болып сказаць мне ням а чаго. Ён: а вы напішыце спэцыяльна для нас. Чаго вы баіцёся? Ці не паважаеце нашу работу?

Бакавы м зрокам я бачыў свайго вастравокага ўчарашняга капітана. Заўважыў, як ён насьцярожваўся, напружваўся, калі чын у швэдры пачынаў падцягваць, падцягваць мяне да сябе.

— Вы што ж, такой дробязі ня можаце зрабіць для дзяржавы, яка я вас вывучыла, выхавала? Прытым высакародная справа — памагчы ў рэабілітацыі.

Ну што тут скажа ш яму? Запярэчыць сапраўды няма чаго. Уладзімеру Аляксандравічу Кручкову я ў твар сказаў пра сорак мільёнаў, імі загубленых. Але гэта ўжо

1990 год, а то быў яшчэ 1957-ы.

Чын пачынае злавацьe:

— Вы думаеце, мы ня ведаем, пра што вы там гамоніце на вуліцы Ўсходняй?

Фінскі дамок Мастака стаяў на вуліцы Ўсходняй.

— Дык вы ў якасьці западозранага паклікалі мяне? Шары, сутыкнуўшыся, адразу разьбегліся. Чын нават заўсьміхаўся. Але папярэджаньне было зроблена. Пара выцягваць «вэрсію». Ці яшчэ не пара?

Я ўбачыў, як занепакоіўся капітан ля парога. Ды ён зусім ня хоча, каб чын раскалоў мяне і паказаў бы, што капітан працаваць ня ўмее, ня ведае, як з такімі трэба дзейнічаць. Вядома ж, чын зазірнуў сюды на хвілінку, каб паказаць, як гэта робіцца.

А ўжо гадзіна, калі ня болын, прайшла. Гэта ж трэба

— столькі я чалавека трымаю.

Нахабна паспачуваў: маўляў, і яшчэ гадзіна, і япгчэ праміне — нічога, апроч часопісных артыкулаў, прапанаваць не магу.

— Добра. Вось гэты, як яго пісьменьнік... Галавач (запытальны позірк у бок капітана), цяпер яго справа па рэабілітацыі на стале.

— Я і пра яго нанісаў. У часопіс'е «Полымя» (такі вось нумар).

— Добра. Тое ж самае напішыц е для нас. Я ўбачыў, як напружыўся капітан.

— Я прышлю часопіс.

— Часопіс мы і самі можам. Што, вы та к не паважаеце нашу дзейнасьць?

— Дзейнасьць як дзейнасьць.

— Значыць, напішаце? Тое ж, што ў часопісе.

— Не.

— Чаму?

Па твары капітана пабачыў: я амаль у лавушцы, дазволіў сябе падцягнуць да самы х дзьверцаў.

— Чаму ня можаце такую дробязь? Дзеля свае дзяржавы? — напіраў чын.

— Не магу — і ўсё.

— Ага, вось як, значыць! — тут убачыў я кулакі на стале. Вялікія.

Памаўчалі. Раптам заўсьміхаўся чын, гэта было так нечакана:

— Ага, зразумела. Вы думаеце, што з вас хочуць зрабіць сэксота. Памыляецеся, дабра гэтага ў нас хапае. Зразумейце ж, ваш брат пісьменьні к — людзі вельмі бесклапотныя. Калі іх не перасьцерагчы, у такое ўлезуць. Потым самі ня радыя. Мы цяпер заняты я прафіляктыкай, выключн а прафіляктыкай. Але для гэтага павінны разумець, што адбываецца ў пісьменьніцкім асяродзьдзі. Каб потым не займацц а рэабілітацыямі. Патрэбн ы кваліфікаваны я людзі, якія магл і б нас прасьвятляць. Разумееце? Не даносіць, а прасьвятляць. Менавіта каб не зьвяртацц а да ўсякі х тайны х супрацоўнікаў.

— Сапраўды, — згадзіўся яго суразмоўнік (я), — нядобра атрымліваецца. Сядзяць на партсходзе поруч.

Той, хто «сядзеў» гадоў дваццаць пяць, і той, хто яго пасадзіў.

Мог бы расказаць яму амаль вясёлую гісторыю, як двое такіх езьдзілі ў Маскву. Пасадчык купіў на дваіх білеты.

— Грыша, ты маладзейшы, я сабе ніжня е месца бяру.

— Як ніжняе? Ды я з-за цябе на нарах столькі гадоў!..

— Добра, добра, я наверх палезу.

Гасьцініца.

— Грыша, тушы сьвятло, ужо дзьве ночы.

— Ды я з-за цябе столькі кніг не прачытаў!

— Добра, добра, прабач.

Гісторыю гэтую не расказаў. Замест гэтага прапанаваў:

— Дайце мне шынэль.

— ??

— Калі я абавязаны дзяржаве, не адслужыў у арміі, няхай яна выдасьць шынэль, каб бачна было: чалавек пры службе.

Гэта і ёсьць мая «вэрсія», якую прыберагаў на крытычны вьшадак.

— Ну, навошта ж? У вас ужо склалася навуковая кар'ера. (А на твары: а на храна ты нам патрэбен у шынялі?) Значыць, па-добраму ў нас не атрымліваецца...

Чын змоўк. Маўчаў капітан. А я, помню, прыкідваў: мне — 30, нават калі 10 гадоў адбяруць, змагу жыць далей, пісаць (крадком пісаў свае партызанскія раманы). Калі'ж завязьне кіпцюрык — жыцьцю канец, а ўжо літаратуры — тым болын.

— Так і быць, мы вам давяраем. Я вам раекажу...

— Не, не, нічога не расказвайце, не давярайце! Пасьля чатырох гадзін вось такіх падцягваньняў і адскокаў (зацікаўленая рэакцыя капітана, як і яўна і ўсёй душой жадаў правалу свайму начальніку, памагла мне кантраляваць сытуацыю) раптам гнеўны вокрык:

— Пішыце !

— ??

— Пішыце, што нікому нікол і не раскажац е пра

гэтую гаворку.

Шпурнуў ліст, як і сьлізгануў па стале...

Але я вось сабе ўявіў: інш ы час, ці ты ня ўстояў, ці ня змог вывернуцца, і яны цябе заарканілі. Зь які м пачуцьцё м выйшаў, выходзіў? Мая глушанска я біяграфі я прызямляе, падказвае прыклады-паралелі, якія, мабыць, выклічуць не зусім эстэтычную рэакцыю. Нейк мы лётал і па прыбраным бульбянішчы, прывыкнуўшы і не заўважаючы, што на ўскрайку яго стаіць дашчан ы сарцір, адзін на ўвесь заводзкі інтэрнат. Хлапец пабег па мячык, што стукнуўся аб заднюю яго сьценку і ўпаў там. Пабег і раптам зьнік: адно галава тырчыць над зямлё й і плечы, абапёртыя на локці. Калі выцягнулі за рукі з выграбной ямы, ня ведалі, сьмяяцц а ці плакаць. Яму, гэта дакладна, не да сьмеху было. Да падпахаў у жоўта-зялёным дзярме, а водар, а смурод! І галоўнае, ня ведаеш, што рабіць: абцерціся — бацьвіньня з усяго поля мала дзеля гэтага, адмыцца — дзе, і як будзеш ісьці праз пасёлак, міма людзей. Чаму, чаму абавязкова са мной такое! — проста-такі крычыць твар хлапца. У вачах яго я раптам убачыў шалёную рашучасьць: нырнуць туды, галавой уніз, і ўжо не выныраваць!

А ныралі ж, і колькі, безаглядна.

Ня думаю, што «крыўда» органаў, выкліканая маёй незгаворлівасьцю, так доўга вісела, даваў і іншы я нагоды да нелюбові. Трэба быць справядлівым. Бо яны ж, «органы», ня толькі на вуліцы Ўрыцкага, а і «падсуседзьмі» — у любым будынку-ўетанове. І вядома ж — у Саюзе беларускіх пісьменьнікаў. А ў нас там свае страсьці, асабліва калі ты крытык і ня цэніш «вытворчыя раманы». Нечае цярпеньне лопнула. («Якая табе справа, што мае раманы тоўстыя, сумныя, — твае, ці што, грошы?!») І я раптам даведаўся: расшукалі Казіка Пагоцкага (гэта ж трэба ўмець, глушанцы і тыя ня ведалі, дзе ён, што зь ім), ад яго прыйшоў ліст, і ўсе цяпер маглі даведацца, пераканацца, што ня толькі Адамовіч-сын — чалавек сумніцельны, але і яго маці... Сябравала зь нямецкім камэндантам, ён яе нават не арыштаваў. (Пагоцкі ніяк і праз столькі гадоў ня мог пазбавіцца ад шоку, калі нават пасьля другога даносу старой нас не

кранулі.)

Я расказаў пра гэта маці, яна адрэагавала зусім нечакана: навошта ты, сынок, пра іх пісаў? А яшчэ гэты фільм! (Да таго часу прайшоў па экранах Тураўскі фільм «Вайна пад стрэхамі».)

Спалохалася — за мяне:

— Табе яны нічога ня зробяць? І паведаміла:

— Ведаеш, мне прыслалі мэдаль «За адвагу» другі раз. Гэта памылка? Ці гэта азначае, што зноў вайна будзе? Ра з успомнілі пра нас.

* * *

Жэня далечваўся ў Нямеччыне, армія генэрала Пухава, дзе служыў бацька, стаяла ў Роўне. Ну, а мы з мамай зноў жыл і ў Глушы, і да яе цягнуліся нябачныя ніці, што ўсё зьвязвалі. Час быў асаблівы — 1945 год. Пра што ў іншы я часы падумваў бы хлопец з васьмікляснай адукацыя й (плюс адзін курс тэхнікуму)? Як скончыць сярэднюю школу. Мы ж адразу — у як і інстытут паступіць? Чатыр ы гады вайны зарадзілі рашучасьцю ня толькі ў цягніках безьбілетна езьдзіць. Я выбіраў паміж мэдінстытутам і ўнівэрсытэтам, а дакладней, яны выбіралі, спаборнічаючы, каб мне спадабацца: калі мэдінстытут засумняваўся (і не без падставаў), што за круглая пячатк а на даведцы аб здачы экстэрнам экзамэнаў, і я, прысаромлены, намерыўся забраць у іх дакумэнты, тут жа кінуліся прасіць прабачэньня за празьмерную здагадлівасьць (усё ж нязначны быў працэнт мужчын, што паступалі на вучобу, а ім мужчыны былі патрэбны). Але я ўсё-ткі забраў дакумэнты, калі на вуліцы ў Менску сустрэў Жэн ю Семенчука, якога ў школе мы называлі Жома і якому ў вайну ў бабруйскім нямецкі м шпіталі ампутавалі руку (я к ахвяр ы партызанскага бандытызму, Хаця параніл і яго немцы і быў ён сам партызан).

— Куды паступаеш?

— У мэдінстытут.

— Ідзі да нас у БДУ (Беларускі дзяржаўн ы ўнівэрсытэт).

— А можна? Ведаеш, у мяне даведка за дзесяць клясаў і зь пячаткай, але крыху таго... (я крутануў рукой,

паказваючы, як пячатку паварочваюць, каб нельга было нічога разабраць).

— Затое партызанская ў цябе нармальная?

— Нармальная.

Жэня-Жома ўзмахнуў кароткі м абрубкам рукі:

— Яе і прад'явім.

У Роўна, паказацц а бацьку і паглядзець на яго, я ехаў, ужо стаўшы студэнтам і жыхаром, як і меў часовую прапіску сталічнага Менску. Не здагадваўся, што мяне яшчэ і ў разьведку пасылалі, у мам ы былі свае меркаваньні. Яна ўжо распачынала сваю шырокую праграму, акцы ю па зборы пад глушанскую страху ўсяго нашага роду. Ужо былі напісаныя і пасланыя лісты куды толькі можна — у Сыбір, на Ўрал. Вядома, ня толькі таго і сьвету, што ў Глушы, але само сабою зразумела: калі людзей гвалтоўна разагналі каго куды і калі ўсё нарэшце зьмянілас я (а тад ы верылі, шт о вайна, перамог а многа е зьмянілі), ясна, што трэба аднаўляць раскіданае жыцьцё, памагчы вярнуцц а выгнаньнікам. Праўда, многія ўжо іншы я каран і набылі, пусьцілі ў іншую глебу, для некаторых Глуша ўжо гучала этымалягічна — г л у ш. Але што датычыцца доктара Адамовіча, дык ужо тут дакладна: няма чаго яму, новасьпечанаму падпалкоўніку, рабіць у арміі, калі вайна скончылася! Мяне не прасілі перадаць такі мэмарандум, але ён, вядома ж, меўся на ўвазе (а неўзабаве мама сама паехала ў Роўна і выклала яго публічна, пры ўсіх бацькавых сябрах-палкоўніках).

Бацьк а мне здаўся моцна ўзмужнелым: твар агрубеў, голас цьвярдзей, болын рашучы, мундзір ужо не ляжа ў на ім як на цывільным чалавеку, ён быццам прырос да крыху ацяжэлай постаці. Толькі вочы стомлена запаленыя, задумлівыя і нечакана лёгкі я на сьлёзы. Абняў мяне і прасьлязіўся, не бянтэжачыся, што глядзяць яго мэдсёстры. Зноў і зноў ім тлумачыў, што чатыры гады лічыў нас нежывымі, назаўсёды страчанымі і што мы, і жонка, і сыны, — храбрыя партызаны, а вось ён (я) ужо студэнт... Сам ня мог нія к у гэта паверыць і без канц а паведамляў пра гэта палкоўнікам, што ішл і да яго. Мне ўжо рабілася няёмка за бацьку-падпалкоўніка, якога ўсе яны, я бачыў, паважаюць, і, мабыць жа, не за

сэнтымэнтальнасьць. Увечары, калі засталіся адны, наслухаўшыся маіх апавяданьняў пра безь яго пражыты я гады, сёетое паведаміў пра сябе: як пад Курскам па сто, па дзьвесьце рук-ног адразаў «па-жывому», а пасьля гэтага — аглушаў сябе шклянкай сьпірту, каб адключыцца.

У маё й памяЦі горад Роўна застаўс я нечым накштал т лермантаўскай Тамані: мяне там ледзьве не застрэлілі. Горад лічыўс я «бандэраўскім», і таму пасьля пачастункаў у мой гонар, калі ўсе разыходзіліся, а адна мэдсястрычк а засталас я без суправаджэньня, бацька, што не стамляўс я ганарыцц а сынам-партызанам-студэнтам, сам прапанаваў мне яе праводзіць дамоў. Ужо ня помню, як звалі яе, але была яна не па-гарадзкому (ці таму, што Заходня я Ўкраіна) маўклівая, сарамлівая і, здаецца, прыгожая. (Кажу: «здаецца» таму, што ўсе дзяўчат ы тады здаваліся мне хвалююча-цудоўнымі.)

Мы ішл і зь ёю, не датыкаючыся нават рукой рукі, па рана апусьцелых вуліцах чыстага гарадка з клапатліва пакладзенымі пад пышнымі дрэваМі драўлянымі тратуарамі. Зрэдку траплялiся патрулі, а недзе воддаль пастрэльвалі. Ну зусім як у сваёй Глушы мы ўслухоўваліся ў аўтаматныя чэргі здалёк. Але там, тады гэта былі н а ш ы стрэлы, партызанскія, тут жа — чужыя, б а н д ы ц к і я. (Але гэта зь якога боку глянуць.)

Нечаканы дождж загнаў нас у нейкі двор пад нізкі брыль хлеўчука. Насупраць рад цёмных вокнаў даўгога, у некалькі сенцаў дому. Дождж як зь вядра, даводзіцца шчыльна прыціскацца да варотаў хлеўчука, што ўзяты, зачынены на моцную мэталічную завалу, міжволі прыціскаемся адно да аднаго, а дождж усё роўна дастае, засякае па нагах. Але дождж цёплы, летні, і вялікай бяды ў ім няма. Затое можна вось так стаяць зь дзяўчынай. Вочы яе зусім блізка, а што ў іх, хіба гэта хтосьці можа ведаць?

Магчыма, мне ўдалося б пацалаваць другую ў маім жыцьЦі дзяўчыну (першая засталася ў далёкім алтайскім горадзе), калі б ня здарылася, не адбылося тое, што раптам адбылося. Расчыніліся са стукам дзьверы над высокім ганкам, але ніхто не выходзіў, а толькі

панукваньбы сабаку: «Пайшоў! Пайшоў!» Сабаку мы не пачулі, затое коратка трэснуў стрэл (з «ТТ»?) і тут жа другі. Ды што ён, ачумеў?! Я чамусьці адразу сьцяміў, ня толькі што адбываецца, але і ходу думак таго, хто страляў: з вакна ён доўга назіраў, як двое важдаюцца ля замк а на ягоным хлеве, і вось вырашыў пужнуць зладзейчукоў, ды не, прыстрэліць свалачэй! На ш афіцэр, мабыць. Мне б падаць голас, адазвацца: ды ты што! мы тут ад дажджу хаваемся... («Добра ад дажджу прыладзіўся — зь дзяўчынай! І чым вы там займаліся?» — але гэта ўжо хада думак не таго, хто страляў, а кагосьці абагульнена-дарослага, іранічнага, ад каго лепш — чым далей.) Я штурхнуў ад сябе дзяўчыну, выпіхнуў яе з «зоны агню», абстрэлу і сам кінуўся ўсьлед. (І ўсё моўчкі, моўчкі.) Параўняўшыся з вокнамі, рукой нахіліў спалохана-паслухмяную дзявочую галаву, каб з вакна той дурань ня стрэліў, дабеглі да вугла дому, не выпростваючыся, а там, таксама, напаўсагнуўшыся, уздоўж сьцяны, уздоўж сьцяны. Уф, выратаваліся! Ад чаго толькі? Вельмі падазраю, што ратаваўся я ад сораму. Яшчэ б, засьпелі зь дзяўчынай і якра з на думцы яе пацалаваць! Але вельмі дзіўна, што і яна паводзіла сябе ў поўнай згодзе з маімі недарэчнымі дзеямі. Ці яе так загіпнатызавалі ўнушэньні майго бацькі, што зь ёю — бывалы і надзейны ваяка. Ведае, як паводзіць сябе.

І тым ня менш вярнуўся ваяк а дамоў з самым брыдкім пачуцьцём на душы. Вось тады ўпершыню нечакан а ўзьнікла здагадка пра многія сьмерці, якія я ў вайну назіраў: існуе ня толькі страх, але і с о р а м сьмерці. Ня страх сьціснуў мае вусны, калі па нас стралялі, а сорам, але не ўсяго толькі дзіцяч ы сорам, што з а с ь п е л і з ь д з я ў ч ы н а й, не, боль ш арганічны, магчыма, той, што перажываеш наогул перад канцом, сьмерцю. Яго я бачыў, заўважаў (але не разумеў) у вачах сьмяротна параненых, пасьля пакут, што спустошылі, адступілі, калі чалавек раптам убачыў, ужо б а ч ы ць с ь м е р ц ь. Мабыць, н я толькі ў зьвяроў, жывёл патрэба, паміраючы, забіцца ў гушчар, схавацца, сысьці з вачэй?.. А тое, што ў задушаных пятлёй пры гэтым адбываецца семявывяржэньне, можа навесьці на думку: а ці не

падобны сорам сьмерці да тых сноў, калі ты з голай жанчынай, а вакол людзі глядзяць, як яна табой, а ты ёю спрабуеце авалодаць, атрымаць асалоду, п а с п р а б а в а ц ь. Вось менавіта: н я толькі сьмерць ахоплівае чалавека, але і чалавек раптам пачынае перажываць да яе род прыцягненьня, а менавіта с а р а м а т н а г а. А побач, вакол людзі...

Вяртаўся з Роўна, гэтак жа, як і туды ехаў, на перакладных — больш у таварных вагонах, чым у пасажырскіх. На адной са станцыяў ускочыў у таварняк ды проста ў лапы да «фюрэра». Агідна маленькага, нікчэмнага, але вось жа запомніўся, на ўсё жыцьцё. Пасьля яны нас суправаджалі на кожным кроку, куды ні сунесься — уладалюбцы, якія перажываюць асалоду, упіваюцца сваёй маленькай уладай, гаспадары ня столькі лёсаў, колькі нэрваў суграмадзян, — але каб падумаць: «фюрэр!» — нам трэба вайну было прайсьці. Да вайны іх, мабыць, інакш успрымалі.

Гэта быў звычайны таварны вагон, але, як знарок, з нарамі ў некалькі ярусаў, і пасажыры — тыповыя для таго часу, з бруднымі вузламі, зь дзецьмі, твары галодна-брудныя, вочы запаленыя ад стомы, але таксама, як знарок, — габрэі, некалькі габрэйскіх сем'яў. (Перабіраліся аднекуль з заходніх, цяпер ужо нашых, раёнаў ва ўсходнія.) Усё як знарок, каб пра гаспадара вагона падумалася: фюрэр! Ён яшчэ не зьявіўся — пабег у буфэт падзаправіцца, як мне паведамілі, — але па тым, як пра яго ўпаўголаса казалі, як спалохана ня раілі мне зьвязвацца і лепш пашукаць іншае месца ў цягніку, але галоўнае — амаль лягерная туга і чаканьне чарговай пакуты прыніжэньнем у вачах жанчын — гэта многа сказала пра пана лейтэнанта, што адсутнічаў. (Яны яго так называлі.) Але ўсяго я, вядома, уявіць ня мог, павінен быў (і хацелася) пабачыць і сам перажыць. (Ці сябе выпрабаваць.) Папаўзьлі ўжо міма нас згарэлыя прыстанцыйныя будынкі, а лейтэнанта ўсё няма. Дасьць Бог, адстане ад цягніка... Ого, ён адстане, такога нізавошта ня здарыцца! (Нават надзеі ў людзей не было зь ім болын ня ўбачыцца.) І сапраўды: раптам завіс у праёме дзьвярэй на локцях, крэкча, лаецца. Як жа кінуліся

бедныя габрэі ўцягваць у вагон свайго дабрадзея-ката. Але ён не паверыў у іх стараннасьць, тут жа папракнуў у двурушнасьці:

— Радыя, радыя былі б! Ці калі б пад калёсы. Увесь сьвет абдурваеце, а мяне не падманеце. Так, прыдавім вуха хвілінак на 600. Каб ні гу-гу! Калі вы мне нумарны аб'ект ачысьціце-вызваліце? Я што, наняўс я катаць вас у казённым вагоне?

— Мы хутка даедзем, мы так удзячны пану лейтэнанту...

— Гэта хто тут пан? Паноў мы адмянілі ў сямнаццатым. Нічога, хутка дапетрыце, што да чаго.

Глянуў у мой бок. А накінуўся на жанчын:

— Гэта вы так сьцеражэце вагон? Выганю ўсіх! Дакумэнты?

— А ў цябе яны ёсьць? — спытаў я.

— У мяне дык у парадку. Мне твае патрэбны.

— Вось і прад'яв і свае, што маеш права пытаць у мяне.

Цалка м савецкая гаворка. Але мы ўжо асьмельваліся, вучыліся высьвятляць, а чаму, уласна?

Колькі я ехаў зь імі, столькі перабрэхваліся мы зь ім, нашым паханам-лейтэнантам, што ляжа ў наверсе. Спачатку вагон быў на маім баку: хоць нехта нахабнікукату дае адпор. І мне гэтая роля падабалася. Я бачыў нясьмела-ўхвальныя позіркі і ўсьмешкі, які х ня мог зьверху заўважыць гаспадар вагона. Але я пайду, а яны застануцца зь ім сам-насам. І ён ужо ж пастараецца вярнуць пахіснуты «аўтарытэт», недатыкальную ўладу, і невядома, чым давядзецца ім плаціць за маю сьмеласьць. Якой новай прыніжанасьцю, яко й яшчэ ступеньню дагодлівасьці? Нічога сабе — памог людзям, Аляксандра-абаронца адшукаўся!

Калі выскачыў з вагону, ён высунуў сваю вусатабакенбардную фізіяномію і спытаў напасьледак:

— А ты выпадкам сам — ня жыд?

— Ужо цікавіліся. Немцы.

Маміна паездка сьледам за маёй у Роўна і яе акцы я па выемцы мужа з арміі надоўга стала сямейнай нашай легендай: спачатку вясёла-шчасьлівай, а неўзабаве і

сумнай (нечакана кароткім быў век адстаўнога лекара-падпалкоўніка). Але да таго як мама да яго паехала ў Роўна, пераведзены быў у армію Пухава гвардыі радавы Яўген Адамовіч і неўзабаве дэмабілізаваны. Не пасьпеў зьявіцца ў Глушу, як яму прапанавалі паступіць у школу (ці як у іх называлася) МГБ, г. зн. «зьвязаць сваё жыцьцё з органамі». Партызан, сям' я партызанская — каму, як ня нам, у іх служыць, змагацца зь недабітымі ворагамі? А што ў сям' і ў самой карані напалавіну кулацкія — гэтым можна пагарджаць, вайна зрабіла нам праверку.

Адзінае, не былі, падобна, паінфармаваныя, што Жэня пабываў у палоне. Тут мама змагла іх перайграць. Як раней перайграла паліцая, бургамістра, нямецкага камэнданта. Думаю, гэта яе нябачнай воляй перакінуты быў мой брат зь Нямеччын ы ў Заходнюю Ўкраіну, дзе ў генэрала Пухава начальнікам армейскага шпіталя служыў наш бацька. Працавалі штабныя пісары, падпісваліся дакумэнты, атэстаты, а затым — дэмабілізацыйны я паперы, і наўрад ці падазравалі людзі ў пагонах, што выконваюць волю жанчын ы зь нейкага пасёлачка. Але тут яе перамога магла павярнуцца паражэньнем, бядой: дамогшыся анкетнай стэрыльнасьці для сына, маці тым самым прывабіла вунь які х сарок. У дзяцінстве нас палохалі: будзеш мыць-церці мордачку доўга — сарокі ўкрадуць, вырашаць, што сыр! Уяўляю, як яна адрэагавала на навіну, на прапанову — вучыцца яе сыну на «чэкіста». Таму што помню яе рэакцыю на прапанову партызан летам сорак другога, каб Жэня ўступіў у паліцыю. У інтарэсах справы. «Не хачу! Нізавошта. К а б л ю д з і я г о п р а к л і н а л і ? А што кажаце: п а заданьню, дык потым, пасьля вайны, даказвай кожнаму, чыё і якое заданьне! Што хочаце, толькі ня гэта!»

Жэня паехаў да мяне ў Менск — вучыцца на лекара. А мама накіравалася ў Роўна. Куды муж яе даўно запрашаў зь несхаванай упэўненасьцю, што роля афіцэрскай жонк і для яго Нюркі — куды як падыдзе! Каму, я к н я ёй?

Пра сваю паездку мама заўсёды апавядала з асаблівай, пераможнай весялосьцю і болын ахвотна, чым

пра ўсе іншы я свае паядынкі.

— Прыяжджаю я, а Міша ўсё падрыхтаваў, усе там падрыхтаваліся. Яго сябры-палкоўнікі. Быцца м агляд наперадзе, прыяжджа е нейкі важн ы начальнік. Гэта ім так не хацелася адпускаць Міхаіла Іосіфавіча, і трэба пераканаць мяне, што нічога лепш, чым іх жыцьцё, не бывае. Ну, усё добра, усё цудоўна, стол зрабілі, які х і не пабачыш: насмажылі шніцэляў ці, як іх там, — біфштэксаў, панастаўлялі бутэлек зь нянашым і наклейкамі, сам генэрал Пухаў прыехаў, жонк і разадзетыя сядзяць, ну і, вядома, прамовы, тосты, так добра ўсе пра Мішу кажуць, як ён ваяваў, як і патрабавальны начальнік і добры, адданы сябра. І пра мяне — быццам сто гадоў ведаюць. Адно заставайся! Я ўсё паслухала і таксама ўстала — падзякаваць. Ну і кажу: Міша, чатыры гады ты быў, як і твае сябры, на вайне, а мы, а Глуша і твае бабкі-галубкі ў вёсках безь цябе абыходзіліся. Вайна, калі вы помніце, скончылася. Я табе не абяцаю, што будуць біфштэксы, нічога гэтага там няма, але бульбачку абяцаю, была і ёсьць, — зьбірайся, Міша, дзякуй тваім сябрам, усім вам за так і прыём, але мы едзем дахаты.

І ў Глушы зноў зьявіўся доктар Адамовіч. І зноў: галубка, галубчык, але і раптоўны гнеў, рэзкасьць, болып крута, як было. Незадоўга да разьвязкі яго паклікалі тэрмінова: сусед сякерай засек суседку, а за што? За тое, што ля яго парога выклала кры ж — злое закляцьце ; бацька пабачыў той знак (з палачак ці яшчэ чаго) ля парога, боязк а захаваны. У тым і сіла крыжа-закляцьця: лічылася, што чалавека, як і крануў, парушыў яго, чакае немінуча я расплата. Кры ж выкладваўся ля парога, каб той, каму жадаюць зла, пагібелі, яго не заўважыў, растаптаў. (Таксама «данос», але каму — сатану? Тады чаму — крыж?) Бацьк а люта адшпурнуў нагой начараваную недарэчнасьць. І магу ўявіць ягоны твар у гэты міг.

А калі праз некальк і месяцаў ён памёр, Глуша, ахкнуўшы, сказала: вось, гэта таму!

Сьмяротнае захворваньне прывёз са звычайнай паездкі да парадзіхі. На саўгаснай машыне выехаў, а яна

па дарозе сапсавалася, пешшу пайшоў праз начную завіруху ў сваім цяжкім, усё тым жа «нераскулачаным» тычынаўскім кажусе (мама яго зьберагла ў знаёмай цёткі ў вёсцы), успацеў, прадзьмула, прастудзіўся. Вярнуўся дамоў з высокай тэмпературай — раптоўная страта мовы, аняменьне рукі, нагі. Інсульт. Усё хацеў нешта сказаць, ня мог, сьляза выкацілася, зь ёю на шчацэ і адышоў.

Калі я, выкліканы зь Менску тэлеграмай (Жэня быў у Глушы), на бабруйскім вакзале ўбачыў заводзкую машыну і знаёмую бальнічную мэдсястру, яна толькі загаварыла — адразу зразумеў: ехаў я.н е да цяжк а хворага (так у тэлеграме), а да памерлага бацькі. Адразу адчуў сябе вінаватым за староньнія ў вагоне думкі. Убег у дом і ў цесным пакойчыку ўбачыў яго, па-хлапчукоўску худога, вяла паслухмянага, — ц е ла майго бацькі жанчын ы абмывалі ў нізкай, шырокай балеі. Мне не здалося, як бывае (Талстой пра гэта), што нехта іншы, ня ён перада мной і ня нехта, хто жахлів а падмяніў дарагога табе чалавека. Менавіта ён, але толькі як і ж бездапаможны, варты жалю. І ў труне ня стаў чужым. (Хаця такі я пачуцьці потым, у іншых выпадках, я перажыў: варожай падмены.) Мама заснула на хвілінку ноччу, раптам прачнулася і заплакала, але не як да гэтага, кал я труны, плакала, а па-дзіцячы пакрыўджана: дык гэта праўда? усё гэта праўда?! Мабыць, у сьне бачыла яго жывога (столькі гадоў быццам удава пр ы жывы м мужы), прачнулася, а ў суседнім пакойчыку ціха гамоняць бабулькі над яго ц е ла м !

— Нам ногі цалаваць ня будуць, — сказаў пасьля могіла к — над памінальны м стало м — бабруйск і сакратар, па прозьвішчу Акуліч (помню прозьвішча).

Ён меў на ўвазе вясковых і глушанскіх цётак, што ўразілі яго — падыходзілі і цалавалі ногі глушанскага доктара.

Колькі разоў я гэтыя словы ўспамінаў: ня будуць! Індусы ведаюць болып за іншы х з таго, што ведаць трэба абавязкова. Яны пачалі задумвацца над многім даўно, раней за іншых.

«Калі ты ўвайшоў у сьвет, ты горка плакаў, а ўсе радасна сьмяяліся. Зрабі жыцьцё такім, каб, пакідаючы

сьвет, ты радасна сьмяяўся, а вакол цябе плакалі».

Каб радасн а сьмяяўся?.. «Хорошую религи ю придумали индусы!» — блазнаваў Валодзя Высоцкі. Ён жа, як сапраўдны індус, вырываў з уласных грудзей «с гибельным восторгом» і кідаў нам: «Погибаю! Погибаю!» Калі ёсьць што, бывае, чаму можна пазайздросьціць, ужо наступіўшы на апошнюю рысу, дык хіба што гэта: радасна сьмяяцц а з гібельным захапленьнем! А чаму б і не? Атрымаў у сваё распараджэньне Сусьвет (няхай на міг, на імгненьне), так, табе было дадзена ўсяго толькі зь Вечнасьці перабегчы ў Вечнасьць, але на шлях у ты ўбачыў і зямлю з тым, што на ёй, і неба (над сабой, але добра, калі і ў сабе), усё, усё пасьпеў (у параўнаньні зь нічым — каму жыцьц ё ня выпала). («І калі вы пражыл і адзін-адзіны дзень, вы бачылі ўжо ўсё», — у Мантэня і пра гэта адшукаеш.)

«Мы забіваем тольк і шчасьлівы х сьвіней» — дзіўную рэкляму паказалі мне ў Гішпаніі. Ды не пакрыўдзімся, перанёсшы гэта на саміх сябе: прырода забівае толькі шчасьлівых (г. зн., каму выпала шчасьце нарадзіцца).

Хітрая бабуля ўгаварыла ўнучку, што рана ўстала, набегаўшыся, паспаць удзень («адну-адну хвілінку»), дзіця разаспалася і расплюшчыла вочы на сонца, якое ўжо заходзіла, падала за стрэхі хат, адгарала: як сунічкі, пасыпаліся з вачэй сьлёзы:

— А заўтра дзень яшчэ будзе? Такі — будзе?..

У сярэдзіне свайго веку чалавек звычайна растрачвае, разьменьвае на іншы я радасьці і мэты падараванае дзяцінствам чаканьне-веданьне, што кожн ы наступны дзень — зноў шчасьце, бо жыцьцё само па сабе — шчасьце. Але перад канцом жыцьц я ўсё можа вярнуцца, не, не пачуцьцё дзіцячай неўміручасьці, а толькі арыфмэтыка, але якая! Нават калі ням а ўжо ўпэўненага ліку на гады, тады — на месяцы, дні. Няхай толькі гадзіны, хвіліны, сэкунды, але, затое колькі, палічы! Гэта колькі любімых, любячых, ці проста дарагіх, ці прыемных чалавечых твараў? Галасы, галасы, гукі, якім і навакольн ы сьвет столькі гадоў гаманіў з табой. Словы чалавечай мовы, што гучаць, і знакі напісаньня, калі

маеш магчымасьць вярнуць (хаця б для сябе) ня тое што дні, гадзіны, а гады, дзесяцігодзьдзі. Якжан я быць удзячным: прырода адорвае сьмерцю толькі шчасьлівых.

Як, як там у «Досьледах» у Мішэля Мантэня? У 15 стагодзьдзі яны вось так рыхтаваліся да сустрэчы зь непазьбежным: «Прызначэньне гэтай кнігі — даць своеасаблівае задавальненьне маім сваякам і сябрам: страціўшы мян е (а гэта адбудзецца неўзабаве), яны змогуць адшукаць у ёй сякія-такі я сьляды майго характару і маіх думак і, дзякуюч ы гэтаму, дапоўніць і ажывіць тое ўяўленьне, яко е ў іх стварался пра мяне».

Пра сьмерць найболын думаюць, як гэта ні дзіўна, у пачатк у жыцц я і ў канцы. Дзеці і старыя. Калі яшчэ не ўключыліся ў бег жыцц я і калі бег прыпыняецца.

«Вызваліце месца другім, як другія вызвалілі яго дзеля вас», — падрыхтоўваў і сябе, і іншы х да непазьбежнага шматвопытн ы Мантэнь. А вось гэта — мая шасьцігадова я Наташа: «Я ведаю, навошта людзі паміраюць! (Усё пытала, пакутавала над гэтым пытаньнем). Гэта як у кіно ходзяць. Адны паглядзелі і іншы м трэба».

Марксіз м яшчэ і таму давёў сваіх пасьлядоўнікаў да незьміронай супярэчнасьці з прыродай чалавека, што выключы ў саманадзейна зь філязофіі, а значыцца, і маралі, праблему сьмерці. Хаця яшчэ Цыцэрон ведаў: філязофстваваць — гэта ня што іншае, як рыхтаваць сябе да сьмерці.

А ўсьлед за Цыцэронам, Сэнэкам — Мішэль Мантэнь: «... уся мудрасьць і ўсе развагі ў нашы м сьвеце зводзяцц а ўрэшце да таго, каб навучыць нас не баяцца сьмерці».

«Пазбавім яе загадкавасьці, прыгледзімся да яе, прывыкне м да яе, разважаючы пра яе часьцей, як аб чым іншым».

«Разважаць пра сьмерць — значыць разважаць пра свабоду. Хто навучыўся паміраць, той развучыўся быць рабом. Гатоўнасьць памерці пазбаўляе нас ад усякаг а падпарадкаваньня і прымусу. І не існуе ў жыцьЦі зла для таго, хто спасьціг, што страціць жыцц ё — ня зло».

«І калі вы можаце адшукаць суцяшэньне ў добрай

кампаніі, дык ці ня йдзе ўвесь сьвет той жа сьцяжынаю, што і вы?»

Стоп! Нявінна-суцяшальная для веку Мантэня сэнтэнцы я зусім ня так можа адгукнуцца ў душах людзей веку Дваццатага. яны атрымалі Бомбу і цяпер маюць магчымасьць у «добрую кампанію» з сабою захапіць увесь род людзкі, каб «знайсьці ў гэтым суцяпіэньне». Васьмідзесяцігадовая бабуля ў маім менскім двары аднойчы паскардзілася і палетуцела: «Каб яка я вайна, а то адной паміраць неахвота». Дзякуй Богу, пры ёй не было «прэзыдэнцкага чамаданчыка». А вось цэкоўскі Іван Іванавіч — той быў набліжаны да тых, хто «прымае рашэньні», — ён мне растлумачыў дыялектыку гуманізму «не-абстрактнага» (ніяк забыць не магу): калі на зямлі застанецца дзесяць чалавек, галоўнае, каб яны засталіся савецкімі людзьмі!

«Філязофія», яка я выключыла з поля зроку індывідуальную чалавечую думку пра сьмерць, заканамерна стала праграмай калектыўнага самагубства.

* * *

Усё добра, усё правільна, усё гэта так. Але чаму паўтараеш сам сабе: словы ўсё гэта, словы... Бо я заўсёды памятаю, я к памірала мама. Н е Пра сваю, пра яе сьмерць — самая вострая памяць.

А нічога ж такога няма ў гэтых трох запісных кніжка х («май 1979 г.», «чэрвень 1979 г.»), каб баяцца іх раскрыць, прачытаць. Тым ня менш з таго мая я ў іх ні разу не зазірнуў, баючыся болю, сьціскаючыся ад адной думкі зноў да гэтага дакрануцца.

Пасьля вайны мама цяжк а хварэла толькі двойчы. (Калі не лічыць «партызанскі артрыт», што мучыў яе ўсе апошнія гады, — захворваньне суставаў.)

Калі ў Менску здарыўся зь ёю інфаркт ў 1961 годзе, я «ўдзельнічаў» у яе хваробе напрасткі — і псыхалягічна, і проста-ткі фізычна — у асноўным ёй жа на шкоду. У бальніцу не паклаў, «не аддаў». Вырашыў, што сам буду «несьці крыж». Але несьлі яго ўсе, нават суседзі — мілая Ніна Васілеўна і яе муж, бездакорныя памочнікі, калі трэба было прыпадняць хворую, падбіць сяньнік, каб не было, ратуй Божа, пролежняў. У хатніх умовах на ўсю моц

выявілас я тое, што ні хварэць на інфаркт у тыя гады, ні лячыць яго яшчэ не навучыліся. Чалавека трымалі ня менш чым месяц у стане нерухомасьці (уявіце, што вам трэба праляжаць, не паварочваючыся, Хаця б суткі!), і пры гэтым лічылася, што хворага палохаць страшным словам «інфаркт» ні ў які м разе нельга — і вось паспрабуйце ўтрымайце яго ў такі м невыносным становішчы столькі часу, калі ён нават не ўсьведамляе цяж касьці захворваньня. Але мая хворая не ўсьведамляць не магла: усё было напісана на твары сына, яе паніка, страх, пакуты цалка м адлюстроўваліся на мне і ўва мне. Калі нехта збоку бачыў двух сыноў кал я ложк у хворай у час прыступу хваробы: паніку на твары аднаго і тупаватаспакойнае ч а к а н ь н е н а твары другога, мог б ы рашыць, што вось гэты любіць-перажывае, а гэты, «як цурбан». Я і злаваў на брата, але ён жа са сваім тварам, прафэсійна «доктарскім», дзейнічаў супакойваюча на хворую, што толькі і трэба было, я ж, зьбіраючы і люструючы на сваім пакуты і трывогу хворай, толькі шкодзіў ёй.

І праляжал і мы (менавіта «мы»), пакутуючы ад прыступаў, аж два месяцы. Мама выходзіла з хваробы, а я пагружаўся — у безнадзейную (колькі гадоў потым ня мог пазбавіцца) бяссоньніцу, што зусім разладзіла маё і начное і дзённае жыцьцё.

Але нія к ня лепш і ня болып разумна паводзілі мы сябе, калі спасьцігла нас бяда незжывальна я — у мамы выявіўся рак лёгкіх. Яна праляжала некальк і тыдняў дома, потым, на гэты раз ужо зразумеўшы, што «для гэтага і існуюць бальніцы» (словы брата), я пагадзіўся, і яе забралі ў бальніцу санкіраваньня.

22 траўня 1979 году раньнім халаднавата-сонечным сьвітанкам я вяртаўся з бальніцы дамоў па вуліцах Менску, як і прачынаўся, а ў моргу засталася мая мама. Белая-белая прасьціна, а пад ёю тое, што адбылося — зь ёю, з намі. Дзіўна, што пад той прасьцінай як бы нікога ням а — так плоска яна ляжала...

Пахавалі ў Глушы — непадалёк ад магілы бацькі. Вярнуўшыся ў Менск, я нешта запісаў, і вось упершыню, роўна праз 14 гадоў, раскрываю запісную кніжку.

25.5.1979 г.

Мама памерла, апошні раз ехала ў Глушу і там засталася, ужо ня вернецца, і нічога не вярнуць, павярнуць нельга, а столькі цяпер хацелася б. Навошта хаваў боль, сьлёзы, і яна, так пакутуючы, амаль ня бачыла нашы х сьлёз, і ўсё таму, што мы «не павінны былі» паказваць ёй, што яна памірае, а яна хавала ад нас невыносны боль, адгароджваючыся раздражненьнем на нашу, усіх, няўмеласьць і нязграбнасьць, але мы пра яе боль ведалі, а яна наш «не павінна была бачыць», і пайшла, так і ня ўбачыўшы. А можа, сьлёзы нашы — не пасьля, а тады! — патрэбныя былі ёй болып за бескарысныя лекі і мумiё і нашы я кругласутачныя дзяжурствы. Апошнія два дні сьвядомасьць затуманеная была, вочы глядзелі востра, але кудысьці нам за сьпіну (ці зрэнкамі ўсярэдзіну), і ўспрымала тых, хто кал я яе, абагульнена: вы!.. «Што вы не даеце мне ўстаць?.. Піць! Ну хто так падае? Мне трэба ўстаць. Чаму вы не даеце мне ўстаць?.. Не кажыц е мне пра дактароў!..»

(Пра дактаро ў ране й яшчэ: «Мы запаленьн е вылечвалі без антыбіётыкаў. А яны пяць месяцаў ня могуць!»)

Удзень 21-га ўсё скардзілася: «Хачу дыхаць!..», «Хачу дыхаць!..» Па-дзіцячы прасіла: «Хачу дыхаць» — і ўвечары. Не хапала паветра. Пра ра к сказала пры мне адзін толькі раз: «У мяне рак, таму я так пакутую». Але думала, ведала, а наша, як ёй здавалася, няведаньне крыўдзіла: «Мама, нельга так часта ўставаць (на стул), ты пакутуеш толькі». — «Ня ведаеце вы, ніхто ня ведае маёй мукі», — вырвалася адзін-адзіны тодькі раз. І яшчэ — Брылю: «Іван Антонавіч, вы калі-небудзь ба-

чылі, каб так хто мучыўся?» (Вера — нам з Жэнем: «Яна ж рабіла дабро толькі, за што ёй гэта?»)

«Запаленьне», а Саша нічога ня можа, ня робіць, не шукае іншы х лекараў, якія вылечылі б... Непаразуменьне, дакор, нават пачала была скрозь зубы дзён дзесяць назад: «Ды калі б...» Я зразумеў: «Ды калі б вы хтонебудзь, ты хварэў, я б разьбілася, а знайшла! " (спосаб вылечыць). Прафэсар Ганчарык на адзін дзень узьняў настрой — яе, а мой зусім зруйнаваў, пацьвердзіўшы дыягназ. А потым

яна ўжо пра мэдыцыну і чуць (не хацела). Усё зразумела, а мы ўсё хавалі сьлёзы, а яна іх чакала, мабыць. І «дачакалася» — калі я адкінуў бескарысную, недарэчную ў гэтыя імгненьні чорную кіслародную падушку і, усё зразумеўшы па твары дзяжурнаг а доктара, што падбег, перастаў стрымлівацца. І ўсе гадзіны потым, калі яна страшна ляжала пад прасьцінай, і калі прывезьлі дамоў ужо ў труне, і ў Глушы перад сотням і людзей, можна было не хаваць сьлёз. Але яны ёй патрэбны былі!..»

Нейк па «Свабодзе» я пачуў амэрыканскую гісторыю пра бацькоў, што пахавалі сына і ў памяць пра яго стварылі нешта накшталт клюбу, у які м людзі маглі б вучыць адзі н аднаго, я к трэб а п р а в о д з і ц ь б л і з к і х у с ь м е р ц ь. Самі яны сына праводзілі і дравялі, як у дальнюю дарогу, туды, дзе рана ці позна яны сустрэнуцца абавязкова, толькі ён выправіўся раней за іншых. Ні схаваных словаў, ні падману, «каб не было лішніх пакут» (а па-сутнасьці — зьберагань не ўласных нэрваў і сіл); апошнія дні і гадзіны, ім дараваныя, яны правялі разам, не згубілі, не патрацілі на бессэнсоўнае вывёртваньне ад праўды, правял і ў адкрытых праявах любові і спачуваньня.

Але галоўнае, не было тлуму, недарэчнага стаяньня «пад вакном вагона», жахлівага чаканьня, калі кранецца «цягнік» і вы зробіце некальк і крокаў праводзячы, а нехта пасьпешліва саскочыць з прыступак — гэты рабіў выгляд, што ён з тым, хто «ад'яжджае», на роўных, каб да апошняга ня верыў, што ён «паедзе», а ўсе застануцца...

Што, не падобна? А кольк і разоў мы маглі бачыць (і нас маглі бачыць): доктара акружыл і сваякі, хочуць пачуць не такі бязьлітасны прысуд, усе са шчыра спакутаванымі тварамі. Але праз дваццаць, трыццаць крокаў яны ж, што накіроўваюцца ў палату асуджанага, — ну, зусім іншы я ў іх вочы, твары, проста-такі мясцкомаўскі я актывісты, пасланыя павіншаваць юбіляра, дачная кампанія, што памкнулася да берага ракі. Яны зойдуць да таго, хто памірае, ня з тым, што на душы ў іх, а што на тварах, — а яны жахлівыя, гэтыя нашы я хлусьлівыя твары.

У той травеньскі дзень 1979 году, калі б хто здымаў

мой твар, кадар за кадрам, уражаньне атрымаў бы тое ж. Сядзеў з раніц ы за сталом і пісаў «Карнікаў» (нічога лепшага не знайшоў, чым схавацца ад чорных думак у гэты змрок!), потым ішоў па сонечным праспэкце, спачатку прыслухоўваўся, але разышоўся і забыўся, што ногі нейкі я ватныя, да будынку бальніцы на Чырвонаармейскай прыкрочы ў зусім прыгодны, каб зайсьці да паміраючага: бадзёры з выгляду, загарэлы і моцны — хворыя на лавачцы ля парогу праводзілі зайздросьлівымі вачыма. Зайшоў у палату. Гэтую ноч побач з бабуляй правяла Наташа, толькі што напаіла хворую чаем. Я глядзе ў н а белы, з саско м парцалянав ы паільнік: калі зь яго глушанска я бабуля паіла малаком траіх сваіх унучак — было на што паглядзець. Седзячы за бясьпечным плотам, усе трое ўважліва глядзелі, як дояць кароўку, затым кожна я выпівала свой кубачак малака — атрымаўшы парцалянав ы сасок праз шчыліну ў плоце. Выла Глуша, было ўсё...

Хворая глядзела на нас уважліва і строга, але адчувалася — ня бачыць, яна ўвесь час услухоўваецца ў нешта, мабыць, зноў пагрозьліва заварушыўся боль...

11.4.1979 г.

Апрануўся ў тое, у чым прыйшоў у бальніцу тыдзень назад, глянуў на кашулю, абутак зь некаторым адчужэньнем: вось гэта ўсё сабралі б і паставілі ў прыбіральні на шафе — памерлага Сплашнова і папк а цяпер там ляжыць — і ўзьняўся на паверх вышэй, у палату мамы.

Сядзіць на ложку ў блакітнаватай байкавай кофтачцы, і зноўку, як у дзяцінстве, — ня рысы (мамінага) твару і нават ня твар, а сьвятло... Калі б тыдзень назад здарылася (са мной), апярэдзіў бы яе — гэта была б така я жорсткасьць! У адносінах да яе. А тое, што адбываецца, хіба ня жорсткасьць? А за вакном — усё тое ж. І заўсёды будзе. (Безь цябе, бяз вас.) Так думалі заўсёды. Але іншыя, ня мы.

Колер вачэй у мамы раптам здасца такім бессэнсоўна-дзіцячым. І тады прыкметна, як далёка завял і яе гэтыя тры месяцы. І надзея разам з сэрцам падаюць. Баісься заўважаць.

16.4. Усё зьбіраўся, выплыўшы з крывавага вопыту сваіх апошніх прац («Я з вогненнай вёскі», «Хатынска я аповесьць», «Карнікі»), вярнуцц а да Пушкіна, зь якога пачынаўся сам і які м уздымаўся ўвесь час гадоў да дваццаЦі васьм і — я к аэраста т «лятучы м газам». Перачытаць яго і ім выгнаць шлакі, якімі, вядома ж, атручаны. І, здавалася, абноўлена пачну зноў зь лёгкага кроку. Але ўсё ня мог узяць сінія томікі ў рукі, будучы несвабодным для гэтай сваёй першай і галоўнай любові. А несвабодна дзяліць сябе, не ўсяго аддаць Пушкіну проста ня мог. А тут падумалася (на бальнічным ложку): не пасьпеў бы і гэта! Але, здаецца, пасьпею, недзе да канц а году, вызваліўшыся ад гіпэрбарэяў («Карнікаў»), буду піць, піць яго строфы і гнаць, гнаць зь сябе ўсё, што, пакуль працаваў, было энэргіяй, а робіцца, калі скончыў, атрутным шлакам стомы ад чалавечай жорсткасьці і дурноты.

16.4.1979 г. Бедная, плача ад болю, слабая, бездапаможная, але туды, дзе яе хвароба — грозная! — нават не глядзіць і таму не разумее, чаму ёй прапаноўваюць наркотыкі, абураецца іх мэдычнай непісьменнасьцю. Яна помніць, як бегалі да яе (у аптэку) марфіністкі, якія яны былі. Зь яе любоўю да чысьціні ва ўсім — гэта жах, а таму гатова цярпець боль. І доўга расказвала мэдсястры, як і жа х гэтыя наркотыкі. А мы згаджаемся і ведаем, што падзеі прывядуць да такога стану... І жа х — быццам мы ў змове ўсе супраць яе. Вось ужо дзе будзеш пытацца бессэнсоўна: завошта ёй такое?

17.4. Зь яе дзівоснай, рэдкай энэргіяй, актыўна пражыты м жыцьцём — кольк і людзей, які м яна, хворая, бязногая, была патрэбна да апошніх дзён, ды і цяпер яшчэ нейкі я клопат ы яе мучаюць раза м з болем у баку, сьпіне — яна абсалютна няздольна думаць аб сьмерці — сваёй, аб хваробе с ь м я р т э л ь н а й. Ні разу не загаварыла, што гэта, можа быць, рак... Быцца м забыла, што бывае гэта зь людзьмі. Церпіць боль мужна, і дактары гавораць пра гэта з павагаю, якую ў іх нялёгка заслужыць.

Успомніла, як у бальніцы ў Глушанскай: прыйшоў тата наш, а сваячка (хворага) стаіць у куце, моліцца,

хацела ўстаць (з каленяў), а ён: «Не, не, прадаўжай, галубка, ты мая памочніца. Удваіх, можа, і вылечым нашы х хворых».

24.4.79 г.

Гіпэрбарэі — найнешчасьлівейш ы народ. яны ніколі ня ўмеюць адчуць свае віны перад іншымі, віна іншых перад імі — галоўнае і пастаяннае іх пачуцьцё. А ня ведаючы пачуцьця віны, яны ня ведаюць выхаду... Гэта і народу (нацыі) датычыцца, але і сацыяльнай групы, але і чалавека асобнага.

Наташа пабегла ва ўнівэрсытэт, я застаўся, нешта пытаю, гавару, расказваю, але адчуў: зараз страчу прытомнасьць! Што гэта са мной? Ці гэта ад цяжкаг а бальнічнага паветра? Пасьпеў прамармытаць: «Я на хвілінку да доктара», выйшаў у калідор, прылёг на канапу: халодны пот, столь паплыла. Мэдсястра прабягала, снытала: сэрца? Ды не, нічога, зараз пройдзе... І вось я ўжо ў кабінэце хірурга. Кровацёк у страўніку? Як і кровацёк? Выклічце мне, калі ласка, таксі... А ўжо прывалаклі каталку: у вас поўны страўнік крыві! Чакайце, кўды гэта вы мяне, я павінен яшчэ вярнуцц а ў палату і нейк растлумачыць. Санітары чакалі за дзьвярыма, а я маме дзелавіта тлумачыў, куды так тэрмінова іду, чаго і хто зараз сюды замест мяне прыйдзе. Раней бы наўрад ці прайшло такое, а тут —а м а л ь не пачула. І вось ужо ў маю палату (гэта паверхам ніжэй) зазіраюць іншы я хворыя: ці ня тыя самыя, што, зайздросьцячы, сустракалі мяне л я пад'езду? яны прыйшл і паглядзець н а чалавека, як і ішоў па вуліцы і ня ведаў, што «прабадзеньне язвы», што «2,5 літры крыв і выцекла». Лічбу гэту і мне паведамілі, каб угаварыць легчы пад нож. Ня лёг. Не захацеў застацца бяз страўніка. І акрам я таго, як растлумачыць ляжачай на паверх вышэй, куды я падзеўся на столькі дзён? (Потым прафэсар Філіповіч скажа: «Ну, вы шчасьліўчык!»)

У запісных кніжка х знайшоў два лісткі — нашу з мамай бальнічную перапіску.

«Дарагая мая мама!

Зьбіраўся прыйсьці сёньня, але, мабыць, усё-ткі ў сераду. Прастуда, горла маё прайшл і цалка м амаль. А

вось Ганна Іванаўна (доктар) раіць мне, паколькі вясна і многа разоў за зіму абвастралася, прайсьці абсьледаваньне ў лечкамісіі. Чаго ні разу не рабіў. А можа, і варта, пабудзем побач з тыдзень, ня будзе і хадзіць далёка.

Наконт муміё я раіўся з дактарамі. Пагаворым і з Аляксеем Іванавічам, ня будзем самалячэньнем займацца, гэта ясна. Кажуць мне, што ўсё-ткі табе весялей — выгляд твой гаворыць. Вось толькі бок твой не балеў бы!

Цалую моцна. Саша."

«Дарагая мая мама!

Як ты там, бядняга, можа, крыху лепш табе? Апэтыт у цябе які-небудзь ёсьць?

Мне расказалі пра гэтую гісторыю з кашулямі. Можа, мне пазваніць заг. аддзяленьня Аляксею Іванавічу, ён вельмі добры чалавек.

Са мной усё нармальна, але прыйду да цябе ў пачатку таго тыдня, *і°* трымаецца, Хаця і невялікая.

Цалую. Саша."

Пра кашулі — іх сушылі на батарэі ў палаце, вельмі пацела, бесьперапынна, а нехт а зь сясьцё р гучн а запратэставаў супраць парушэньня правіл.

«Саша!

Ня сьмей званіць і нікому гаварыць, нянечкі як сушылі, та к і сушаць (кажуць, ня слухайце гэтую дурніцу), гэта ж адна выскачыла, а то можа такое зрабіць з уколамі, што і хірургі не памогуць — паўтараю, нікому ні слова. Ем — усяго патрохі, па гэтым жыць буду. Будзь здароў, не сьпяшайся. Цалую. Мама."

Бадай, чарговасьць лістоў была іншая: спачатку — пра кашулі, потым — пра маю «прафіляктыку».

І вось я, узышоўшы на паверх, зьявіўся ў яе зноў, у бальнічным касьцюме, нібыта толькі што мяне «паклалі»: цяпер будзем разам! Спачатку прыняла ўсяго толькі як зручную магчымасьць не карыстацца дапамогай, паслугамі чужы х людзей: для яе гэта заўсёды была пакута з пакут. Каб нехта ды нешта для яе зрабіў! Яна для іншы х — гэта зразумела, але каб для яе — заўсёды паніка, ня ведае куды падзецца. А яшчэ гэтая бязьмежна

я любоў да чысьціні. Павінны адвезьці на рэнтген: Саша, прыйдзі абавязкова, паможаш устаць, ты сам усё зробіш. Добра б, але мне нія к нельга з маім страўнікам. І трэба прыдумляць, што тэрмінова доктар паклікаў... І г. д. і да т. п.

У нейкі момант ня вытрывала, спытала ў нявестак:

«Дзе Адамовічы?» — ды так варожа-староньне спытала.

Вось так! Дзе там сыны, чым яны ўсе там занятыя ? У апошнюю ноч усё паўтарала: «Кліч, Антон...»

Каго кліч? Ці не сыноў? Бо гэта ж ён памог ёй знайсьці іх, быў добрым вестуном — у вайну.

Але, здаецца, нават затуманеная ўколамі ад болю матчына сьвядомасьць угадвала, у чым і дзе падман.

"Інтуіцыя ўсё сказала. Нейк за дзён 6 да разьвязкі, калі я сабраўся ў Аксакаўшчыну далечвацца і паехаць ня змог, таму што трывожна было... мама раптам сказала: «Пагублю я цябе!»

— Ты пра што, мама?

— Не даюць табе палячыцца. Пагублю я цябе!.. Значыць, ня верыла, што ў мяне проста лёгкае абвастрэньне і з гэтым ляжа ў на паверх ніжэй.

«Раніцой 22 траўня, калі мы былі пры ёй (з Соняй), яна ўсё клікала Антона, дакладней, зьвярталася да яго:

«Кліч, Антон... Кліч, Антон...» І так разоў дваццаць. А перад гэтым разы два, калі я падымаў яе, назвала мяне таксама «Антонам»: сьвядомасьць пайшла туды, дзе дзяцінства? Не сыны, ня ўнучкі, а браты і сёстры і калі сама была маленькаю і таксама бездапаможнаю. Старэйшая за Антона, але ён у школу пайшоў разам зь ёй (у пяць гадоў) і быў заўсёды побач..."

«А пахаваньне ўжо, памінк і — гэта было пацьвярджэньне яе жыцьця. Несьлі яе пляменьнік і (усіх амаль яна так ці інакш накіроўвала ў жыцьцё), партызаны нашы. А кал я «падпольнай» аптэкі раптам зьбегліся ўсе партызаны (іх было чалавек 15) да труны і ўзьнял і труну яе на выцягнутых руках. А хто ім сказаў, падказаў, потым не маглі ўспомніць...»

«... У мамы кроў — група першая, рэзус адмоўны.

Мне яе перадала. У адносінах да мяне гэта ня мае

таго сэнсу. Затое пра яе падумалася: такую кроў можна аддаваць усім, сумяшчальная зь любой групай. Нібыта так па мэдыцыне. Вось яна і аддавала ўсім сябе, Хаця зь яе даволі ўладным характарам людзі звычайна бяруць, а не аддаюць».

«Мама гаварыла з унучкамі, што хоча памерці летам. І сваёй сяброўцы (па Глушы) Холад тое ж самае:

— У траўні памру. Не хачу зімой, а то так і дурны звычай, што трэба бяз шапа к праводзіць, усе папрастуджваюцца».

«— Мне тут так адзінока, страшна!" (Гэта яна сказала, калі Інк а і Наташа пакінулі яе на дзьве гадзіны з бальнічнай нянечкай.)

І заплакала, так па-дзіцячы зморшчыўся цёмнасхуднелы тварок яе.

О, Госпадзе, усё гэта стаіць і не адыходзіць, і ня трэба, каб хоць нешта пайшло».

6.4.1979 г. Я ўвесь час лаўлю сябе на думцы і пачуцьці пра ілжывае і подлае сваё становішча: я лячуся тут (у Аксакаушчыне), таму што яе няма, я адпачываю, с п а к о й н а чытаю, пішу, таму што яна п а м е р ла ўжо, і ня трэба трывожыцца, званіць і рвацца ехаць у Менск. Вось што такое сумленьне: збоку нібыта «ые вінаваты», а свой прысуд: «вінаваты, вінаваты!»

Вярнуўся з батанічнага (саду), дзе гэта запісалася, пачаў пасьпешліва шукаць Пушкіна, схапіў сінія томікі, каб вярнуцца туды, дзе я быў неаддзельны ад Яе — да дзяцінства, юнацтва, Глушы. Але Пушкі н ужо ня той, не, я ня той, усё ня тое...

Аказваецца, і ў Пушкін а трэба пагружацца паступова — пасьля вялікаг а перапынку, ня варта кідацца разгарачанаму з абрыву ў крынічную ваду — не адразу прыме, адштурхне рознасьцю тэмпэратур.

Старажытныя эгіпцяне на саркафаг ставілі жукаскарабея, з надпісамі-заклінаньнямі, к а б н я с ь в е д ч ы ла с э р ц а н я б о ж ч ы к а с у п р а ць я г о н а с у д з е...

Дзіўная формула. Наша сэрца — супраць нас? Гэта што, стараліся ўлашчыць, угаварыць сумленьне быць болып стрыманым т а м ?

Так, жыцьцё пражыць — ня поле перайсьці. Як усё проста, але сказана назаўсёды, пра ўсіх. Зь Вечнасьці нерабегчы ў Вечнасьць. А па шляху — столькі ўсяго.

25 траўня 1993 г.

(Пачата ў сьнежні 1992 г.)

Літаратурна-мастацкае выданьне

Алёсь Адамовіч.

Vixi.

Тры апошнія аповесьці.

Над выданьнём працавалі:

Натальл я Адамовіч, Міхась Тычына, Сяргей Дубавец,

Віктар Корзун

1 Пераправерыў па "Вайне і міры", там: "Как бы со всего размаха крепкою палкой кто-то из ближайших солдат, как ему показалось, ударил его в голову".>

2 На ўнутранай вокладцы: "Канец сьнежня 1991 г. і м.б. 1992 г. Запісы для сябе. Зрэшты, наўрад".>

3 Ня вельжі разумею цяпер, што хацеў выявіць, але пакідаю, як напісалася. У дужках — цяперашнія словы-зьвязкі.>

4 В. М. Кузьмін рыхтаваў новы круіз (азіяцкі), накшталт таго, які ў 1990 адбываўся па Міжземнамор'і.>

5 Так называлася арганізацыя В. М. Кузьміна, што пляна- вала круіз па краінах Азіі.>

6 "Вэнэра, або як я быў прыгоньнікам".>

7 Артыкул у "Megapolis-express" №7 называецца "Не забі чалавецтва".>

Падрыхтаванае на падставе: Адамовіч Алесь.Vixi. Тры апошнія аповесьці/ Алесь Адамовіч. — Мн.: ТАА "Ковчег"., — 2002. — 504 с.
ISBN 985-6056-33-0
УДК 821.161.3-31
ББК84(4Беи)-44

Гэтую кнігу Алеся Адамовіча складаюць тры апошнія аповесьці — "Вэнэра", "Нямко" і "Vixi" — якія раней асобнымі выданьнямі не выходзілі, бо пісаліся ўжо ў постсавецкі час і адлюстроўваюць незалежны погляд на беларускую гісторыю і беларускага чалавека XX стагодзьдзя.